DELFIA BATAVORUM

historisch jaarboek

voor Delft

2001

Delfia Batavorum

Elfde Jaarboek 2001

Historische Vereniging Delfia Batavorum
Delft 2002

De redactiecommissie van de Historische Vereniging Delfia Batavorum
draagt dit jaarboek op
aan

drs. J.L.W. van Leur

vanwege zijn inzet voor uiteenlopende Delftse instellingen, waaronder het Etnografisch Museum Nusantara en de Openbare Bibliotheek

De vorige jaarboeken zijn opgedragen aan:
H.W. van Leeuwen (1991)
Ir. H.H. Vos† en mw. W.M. Vos-de Koning (1992)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1993)
A.C. Kleyweg (1994)
J. Grakist (1995)
Mr. H.V. van Walsum (1996)
Ir. W.F. Weve (1997)
B.K.P. Griffioen en mw. M.C.M. Griffioen (1998)
Mw. G.T.M. Gerritsma (1999)
Mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen (2000)

ISSN 0927-409X

Dit jaarboek is een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum, secr. Pater Doumenstraat 9, 2286 PP Rijswijk

Redactie:
Dr. H.L. Houtzager, voorzitter
Mw. drs. F. de Jong
Dr. P.C.J. van der Krogt, eindredacteur
H.W. van Leeuwen
Mw. drs. M.A. van der Meer, secretaris (Buitenwatersloot 336, 2614 GR Delft, e-mail gab.lansbergen@wanadoo.nl)
Dr. M.A. Verschuyl

Druk- en bindwerk: Vis Offset, Alphen aan den Rijn

Inhoud

Redactioneel 5

Historische Vereniging Delfia Batavorum 7

Jaarverslag over 2001 9

A.M. Bergman 15
Kroniek over 2001

In memoriam Anders Rozemond 37

B. Raymakers 39
Anders Rozemond: Gemeentearchivaris geen liefhebber van giswerk

P.C.J. van der Krogt en F.J. Ormeling 43
Een handleiding voor kaartgebruik uit 1554 van de Delftse landmeter-notaris Pieter Resen

H.L. Houtzager 53
Jonkvrouwe Ricardis, graaf Willem II en paus Innocentius IV en het in 1252 gestichte Gasthuis te Delft

A. Warffemius 61
Jan Vermeers huis: Een poging tot reconstructie

K. Kaldenbach 79
Trekschuiten, haringbuizen en vrachtschepen op Vermeers Gezicht op Delft

K.F. Flippo 101
Van glashut tot flessenfabriek: Een Delftse geschiedenis van kapitaal en arbeid uit de jaren 1798-1926

A.J.J. Struijk 125
Het roemloze einde van witmolen de Oranjeboom

A.P.A. van Daalen 135
Een bijzonder museum: Het Gereedschap Museum

In gesprek met Ton van Oyen van de Haagsche Boekenbeurs 149

W.F. Weve 155
De Le Comteprijs 2001

M. van Noort 165
Delfiana

E.J. Bult en E.J. van der Steen 175
Archeologische kroniek van Delft en omstreken 1999–2001

P.C.J. van der Krogt 193
Nieuwe straatnamen 2001

Karl Wilhelm Naundorff (Jaarboek 2000): Rectificatie 195

Het gemeentebestuur van Delft, 1-1-2002 197
De Delftse bevolking 197

Over de auteurs 198

Naamregister 201

Redactioneel

Dit elfde jaarboek van de Historische Vereniging Delfia Batavorum bevat zoals gebruikelijk een aantal vaste rubrieken en een verscheidenheid aan artikelen die, wat hun inhoud betreft, voldoen aan de doelstellingen van de vereniging: publiceren over de geschiedenis van Delft in de meest ruime zin des woords.
Van de vaste rubrieken moest helaas de rubriek 'Publicaties over Delft of door Delftenaren 2001' door ziekte van J.A. Meter Hagg vervallen. In het twaalfde jaarboek zullen we hopelijk weer ruime aandacht kunnen besteden aan de nieuw verschenen publicaties van 2001 en 2002.
Verheugend is de terugkeer na drie jaar van de archeologische kroniek. Deze rubriek werd in de eerste zeven jaarboeken verzorgd door de stadsarcheoloog Epko Bult. Door omstandigheden moest deze rubriek ontbreken in de drie volgende jaarboeken. Gezamenlijk halen Eveline van der Steen en Epko Bult de achterstand nu grotendeels in met een archeologische kroniek over de jaren 1999-2001. De redactie hoopt deze rubriek nu weer jaarlijks te kunnen plaatsen.
Verschillende foto's zijn belangeloos afgestaan door Fotobureau Fred Nijs, waarvoor onze welgemeende dank. Ook een aantal foto's in het vorige jaarboek waren van de heer Nijs, hetgeen toen is nagelaten te vermelden.
Zonder de financiële ondersteuning van onze trouwe adverteerders - donateurs - zou de uitgave van dit jaarboek niet mogelijk zijn. Ook donaties als vorig jaar ontvangen van de Rabobank voor het extra dikke jubileumjaarboek worden zeer gewaardeerd. Mede hierdoor is het mogelijk om het jaarboek fraai vorm te geven en van illustraties te voorzien.

De redactie

Historische Vereniging Delfia Batavorum

Opgericht 30 oktober 1935

Ereleden
P. Bouwmeester† (1950)
Mr. G.E. van Walsum† en mw. mr. J.M. van Walsum-Quispel† (1951)
Mr. H.E. Phaff (1952)
P.C. Visser† (1959)
J. van Oel† (1969)
Jkvr. dr. C.H. de Jonge† (1970)
C.D. Goudappel† (1976)
A.J.J.M. van Peer† (1977)
G.G. Kunz† (1982)
Mw. J.M. de Wijs-Kamp† (1984)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1985)
Ir. K.J.H.W. Deen (1996)
Dr. M.A. Verschuyl (1997)
Prof. dr. J.J. van Loef (1998)
Ir. J.F. van Heel (2000)

J.W. Blokpenning
D. Wijbenga† (1993)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1994)
Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft (1995)
Redactiecommissie Delfia Batavorum (1996)
Projectgroep Delfts Aardewerk (2001)

Le Comteprijs
Dr. F. Spies (1999)
Ir. en mw. J. Koelstra-van der Struif (2000)

Bestuur
Drs. W.H.M. Aalbers (1997, voorzitter)
Dr. G. Verhoeven (1997, 2e voorzitter tot mei 2001)
Mw. drs. G.D. van Walsum-Kieft (2001, 2e voorzitter vanaf november 2001)
Dr. W.C.M. Zwennis (1995, secretaris en lezingen)
Ir. J.F. van Mierlo (2000, penningmeester)
Mw. A.M. Bergman (1996, bibliotheek en lezingen)
Dr. H.L. Houtzager (1998, namens redactiecommissie)
Mw. W.J.B.I. Leupen-van den Bosch (1996, excursies)
Mw. M. Poppink-de Kleer (1996, excursies)

Mw. drs. A.M.G. Sterringa (1998, commissaris boeken)
Ir. F.N. Vroom (1998, namens Commissie Behoud Stadsschoon)

Commissie Behoud Stadsschoon
Dr.ir. M. Tienstra (voorzitter)
Ir. F.N. Vroom (secretaris)
Ir. J.K. Abels
Mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen
Ir. E.M.C.J. Quanjel
Ir. T. Remmerswaal

Redactiecommissie
Dr. H.L. Houtzager (voorzitter)
Mw. drs. M.A. van der Meer (secretaris)
Mw. drs. F. de Jong
Dr. P.C.J. van der Krogt
H.W. van Leeuwen
Dr. M.A. Verschuyl

Commissie voor de Le Comteprijs
Mr. A.P.A. van Daalen
Ing. W.A.G. van Leeuwen
Ir. W.F. Weve

Publiciteit
Mw. A.M. Bergman
P.A. van Koppen

Drs. Aalbers onderhield contacten met de VVV Delft. Hij heeft zitting in het Comité van aanbeveling voor de restauratie van de Koornbeurs te Delft en in de Raad voor Advies van Stichting VOC Delft 2002.

Jaarverslag over 2001

Bestuur

Dr. G. Verhoeven heeft het bestuur meegedeeld dat hij niet voor een nieuwe termijn herkiesbaar was. Het bestuur is hem zeer erkentelijk voor zijn belangrijke bijdragen aan de vereniging in de afgelopen periode. De algemene ledenvergadering op 15 mei 2001 stemde in met voorstel van het bestuur om mevrouw drs. G.D. van Walsum-Kieft in zijn plaats te benoemen.
Het algemeen bestuur vergaderde achtmaal. Het dagelijks bestuur kwam enkele keren bijeen. Een belangrijk onderwerp van bespreking waren de consequenties om de mededelingen aan de leden te laten lopen via het cultuurhistorisch bulletin *Delf*. Eenmaal werd overlegd met het bestuur van 'Vereniging Vrienden van "Het Prinsenhof" te Delft'.
Leden van het bestuur vertegenwoordigden de vereniging bij verschillende gebeurtenissen, zoals lezingen van zusterverenigingen, de opening van tentoonstellingen, de presentatie van onderzoek, etc.

Algemeen

- Dr. Ch. van Leeuwen ontving uit het Delfia Batavorumfonds een bijdrage voor de uitgave van zijn dissertatie 'Hemelse Voorbeelden - De heiligenliederen van Joannes Stalpart van der Wiele (1579-1630)'. Het was de tweede keer dat een donatie uit het fonds werd gedaan.
- Aan de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude te Delft werd een bijdrage toegezegd voor de uitgave van een herdenkingsboek dat in 2004 verschijnt ter gelegenheid van het 250ste sterfjaar van de Vrijvrouwe.
- Het bestuur heeft een enquête gehouden om meer inzicht te krijgen in de wensen en verlangens die bij de leden bestaan.
- Op initiatief van mr. A.P.A. van Daalen, lid van Delfia Batavorum, werden enkele regels uit het gedicht 'Nacht' van de dichter Poot aangebracht op de blinde muur van het pand Jacob Gerritstraat hoek Oude Langendijk. Een en ander werd gefinancierd door Achmea Global Investors te Amsterdam en uitgevoerd door J. Hoekstra te Delft.
- Het bestuur heeft besloten te participeren in het opnieuw uit te geven cultuurhistorisch bulletin *Delf*. Te beginnen in april 2002 ontvangen de leden van Delfia Batavorum vier keer per jaar dit blad waarin ook de mededelingen van de vereniging worden opgenomen. Hiernaast wordt drie of vier keer per jaar het mededelingenblad in zijn huidige vorm toegezonden.
- Enkele leden van het bestuur zijn in overleg met ons lid ir. P. Barendse over

de mogelijkheden om een website voor Delfia Batavorum te starten.
- Met medewerking van enkele leden werd tijdens Open Monumentendag (8 september) door het bestuur acte de présence gegeven in het Gemeentearchief. Er werden inlichtingen over onze vereniging verstrekt en folders uitgereikt. Ook werd een aantal nieuwe leden ingeschreven.
- Aan een aantal leden werd informatie verstrekt t.b.v. onderzoek waaraan door hen werd gewerkt.

Algemene ledenvergadering

De jaarlijkse ALV werd gehouden op 15 mei. Het verslag van de ALV van 23 mei 2000 door de secretaris werd zonder opmerkingen goedgekeurd. Wegens ziekte van de voorzitter van de kascommissie werd de verklaring van de commissie voorgelezen door de heer Aalbers: de financiële stukken van de penningmeester werden gecontroleerd en in orde bevonden. Hierna werd het bestuur door de vergadering gedechargeerd. Als opvolger van het aftredende lid van de commissie, mevrouw B. Zwennis-de Vries, werd gekozen ing. W.A.G. van Leeuwen. De commissie bestaat thans uit de heren J.W. Zuiderwijk (voorzitter), A.W. Brouwer en Van Leeuwen.

Het Jaarboek en overige publicaties

In de algemene ledenvergadering gaf dr. H.L. Houtzager een toelichting op de inhoud van het Jaarboek 2000. Het was de tiende jaargang nadat het bestuur in 1991 had besloten, in plaats van de Delfia Batavorumreeks, een jaarboek uit te geven. Dr. Houtzager overhandigde het eerste exemplaar van het extra dikke jubileumnummer aan mevrouw P.C. van der Heijden-Wolfhagen 'voor haar jarenlange inzet om de geschiedenis van Delft aan binnen- en buitenlandse toeristen uit te dragen'
Het convocaat werd verzorgd door de secretaris en verscheen acht keer.

De J.W. Blokpenning

In de ALV werd de J.W. Blokpenning voor de vijfde keer uitgereikt. De voorzitter deelde mee dat het bestuur unaniem had besloten de legpenning toe te kennnen aan de Projectgroep Delfts Aardewerk. Met veel enthousiasme en grote volhardendheid spant de werkgroep zich sinds 1981 in om de nagelaten bescheiden van het door mr. A.H.H. van der Burgh omstreeks 1900 begonnen onderzoek naar de geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen te ordenen en te publiceren. Door dit omvangrijke werk is veel informatie over een belangrijke periode van de Delftse industrie toegankelijk geworden, aldus de voorzitter. Hij overhandigde hierna de penning, een oorkonde en bloemen aan de leidster van de projectgroep, mevrouw W. Hoekstra-Klein.

Voorzitter Wil Aalbers reikt de J.W. Blokpenning uit aan de leidster van de projectgroep Delfts Aardewerk, mevrouw W. Hoekstra-Klein (Foto: Fotoburo Fred Nijs).

De Le Comteprijs (zie ook blz. 155-161)

In de ALV werd ook de in 1999 ingestelde Le Comteprijs uitgereikt. Namens de Commissie voor de Le Comteprijs deelde ir. W.F. Weve mee dat in de vergaderingen van de commissie 15 verfraaiingen aan de orde waren geweest. De commissie koos unaniem voor drie genomineerden. G.A. Meeuwis voor de vernieuwing van een hardstenen stoep en de plaatsing van bijzonder vormgegeven stoeppalen aan de Oude Delft 82/Peperstraat 2. Tevens werd

De heer Koelstra met de zojuist ontvangen Le Comte prijs (Foto: Peter van der Krogt).

Het eerste exemplaar van het Jaarboek 2000 wordt uitgereikt aan mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen (Foto: Peter van der Krogt).

een bronzen uithangbord, ontworpen door de kunstenaar Richard de Vrijer, geplaatst. De Stichting Pieter van Foreest (Alg. dir. drs. J.J.A.H. Klein Breteler) werd genomineerd voor het plaatsen van een bronzen medaillon met een afbeelding van Pieter van Foreest aan de voorgevel van het zestiende-eeuwse 'kleinste huisje van Delft' (Oude Delft 147). Het medaillon werd vervaardigd door Richard de Vrijer. De derde genomineerden waren ir. J. Koelstra en mevrouw J. Koelstra-van der Struif voor de restauratie van de zeventiende-eeuwse trapgevel en de reconstructie van de negentiende-eeuwse pui van het pand Voorstraat 12. Tevens werd een gevelsteen 'De Ghecapte Poel' geplaatst, verwijzend naar de vroegere kapperszaak in het pand en de er tegenover gelegen Poelbrug. Door het bestuur werden de heer en mevrouw Koelstra unaniem aangewezen als winnaars van de Le Comteprijs 2000. De voorzitter overhandigde de genomineerden een oorkonde en bloemen. De winnaars ontvingen tevens een speciaal voor hen door de Koninklijke Porceleyne Fles vervaardigd herinneringsbord. In zijn dankwoord gaf de heer Koelstra een uiteenzetting waarom zijn vrouw en hij de restauratie van het pand hadden uitgevoerd en welke moeilijkheden zij daarbij hadden ondervonden.

Lezingen

Het bestuur is er ook dit jaar in geslaagd een interessant en aantrekkelijk programma samen te stellen. Er werden elf lezingen georganiseerd, waarvan twee middaglezingen.

- De historicus drs. K. van der Wiel sprak in de eerste lezing van het jaar, op 24 januari, over de geschiedenis van Huize van Christoffel dat na zes eeuwen onlangs werd gesloten. Het was één van de oudste bejaardentehuizen van

Nederland. Er waren ongeveer 140 toehoorders.
- Op 22 februari vertelde drs. J.L.W. van Leur in een middaglezing over de Indische Instelling die vanaf de oprichting in 1864 bestuursambtenaren voor Nederlands Oost-Indië opleidde. De opheffing in 1900 leidde tot Museum Nusantara waar de collectie voorwerpen die werd gebruikt bij de opleiding, werd ondergebracht. (45 toehoorders).
- Delft als aardewerkstad was het onderwerp van de lezing van de stadsarcheoloog drs. E.J. Bult op 14 maart. Archeologisch onderzoek heef uitgewezen dat al in de veertiende eeuw een pottenbakker in Delft zijn bedrijf uitoefende. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw werden de massaproducten vooral in de boven-regionale markt afgezet. (150).
- Ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de vrijmetselaarsloge Silentium waren onze leden op 2 en 3 april te gast in het logegebouw. Prof.ir. F. Kreuger vertelde over de geschiedenis van de loge, daarbij ondersteund door dia's en muziekfragmenten. Daarna was er gelegenheid het logegebouw te bezichtigen. (130).
- In een bijna geheel bezette St. Hippolytuskapel gaf drs. J. Moerman op 19 april de resultaten van zijn zoektocht naar overzeese sporen van de Verenigde Oostindische Compagnie. Langs de kusten van Azië en Afrika treft men nog tal van forten, kerken, pakhuizen en residenties aan, maar ook namen en woorden die herinneren aan de VOC. (120).
- Naar aanleiding van de uitreiking van de J.W. Blokpenning aan de Projectgroep Delfts Aardewerk hield mevrouw W. Hoekstra na de algemene ledenvergadering op 15 mei een lezing over het werk van de groep.
- Mevrouw drs. L. Thijsse sprak op 6 juni over Museum Paul Tétar van Elven. De toehoorders bezichtigden aan de hand van dia's de prachtige kamers van het museum en maakten kennis met de bijzondere collectie kunstvoorwerpen. (45).
- Vierhonderd jaar contacten met Japan was de titel van de lezing door mevrouw drs. D.A.C. Lokin op 5 september. Zij begeleidde een aantal bruiklenen van het Stedelijk Museum Het Prinsenhof naar een tentoonstelling over Johannes Vermeer in Osaka. Aan de hand van dia's werden impressies van het land en zijn bevolking gegeven. (75).
- Willem van Konijnenburg en het Wilhelminaraam was het onderwerp van de middaglezing door mevrouw drs. M. Rijnders op 17 oktober. De betekenis van het glas-in-loodraam in de Nieuwe Kerk in Delft was het hoofdonderwerp, maar ook werd aandacht gegeven aan de relatie tussen kunstenaar en koningin.
- Er bestaat een groot aantal mythen en legenden over de ridderorde de Tempeliers. Ir. K. ter Veen rekende in zijn lezing op 14 november hiermee af en verwees in dit verband naar het rijk der fabelen. (90).
- De laatste lezing van 2001 werd op 11 december gegeven door dr.ir. N.P.H.J. Roorda van Eysinga. Voor ongeveer 100 belangstellenden werd de geschiedenis van zijn pand Oude Delft 197 ('een van de allermooiste huizen van Delft') verhaald.

Excursies

- Zaterdag 3 februari was er voor het laatst gelegenheid om, voor de verbouwing, de laatste 'echte' stadsboerderij in de Delftse binnenstad (Rietveld 218) te bekijken. Met zestig deelnemers was de excursie binnen korte tijd volgeboekt.
- Het succes van de bezichtiging van het stucwerk in Delftse huizen op 4 november 2000 was aanleiding voor een herhaling. Op 31 maart bezochten vijfentwintig personen de panden Oude Delft 75 met de beroemde Ambonkamer en Oude Delft 197.
- Stadstuinen waren het doel van de excursie op 30 juni. Er stonden drie tuinen op het programma: Nieuwe Plantage 48 (van de heer T.O. van Staveren en de familie L.A.J. Veeger-van Diepen); Oude Delft 197 (de heer Roorda van Eysinga) en Phoenixstraat 52 (familie Ph. Poppink). Drie groepen van telkens twintig personen werden gastvrij ontvangen.
- Op 15 september was de jaarlijkse 'grote' excursie, dit keer naar Gouda. Op het programma stond een bezichtiging van de St. Janskerk met de beroemde Goudse Glazen en een stadswandeling. Na de lunch kon worden gekozen voor een bezoek aan het stadhuis en museum 'Het Catharina Gasthuis' of aan museum 'Bisdom van Vliet' in Haastrecht.

Ledenbestand

Dit jaar konden 66 nieuwe leden en/of gezinsleden worden ingeschreven. Er werden 45 leden uitgeschreven wegens overlijden, verhuizing of andere reden. Het aantal leden op 31 december 2001 bedroeg 1274, een toename van 21 in vergelijking met de vorige peildatum. Ook dit jaar was er opnieuw een aantal leden dat pas na herhaalde verzoeken en soms persoonlijke benadering er toe kwam de contributie te voldoen.

W.C.M. Zwennis, secretaris

Jaarverslag van de Commissie Behoud Stadsschoon

In het jaar 2001 kwam de commissie zesmaal bijeen. Zij heeft zich vooral druk gemaakt over de herbestrating in de binnenstad. In een brief aan de gemeenteraad heeft de commissie haar visie en op- en aanmerkingen kenbaar gemaakt. Burgemeester en wethouders hebben op die brief geantwoord en vervolgens heeft er een constructief gesprek van enkele commissieleden met wethouder H.J. Grashoff plaatsgehad. Daarbij werd onder meer van gedachten gewisseld over de mogelijkheid van hergebruik van oude klinkers en het belang van de stoepen als onderdeel van de openbare ruimte. Afgesproken is dat dergelijk overleg in de toekomst zal worden herhaald, bijvoorbeeld n.a.v. de evaluatie van het Binnenstadsforum of het nieuwe Bestemmingsplan Binnenstad. De secretaris van de commissie heeft ook dit verslagjaar regelmatig de bijeenkomsten van het Binnenstadsforum bijgewoond en heeft de relevante informatie die daar ter tafel kwam, aan de commissie doorgespeeld.

F.N. Vroom, secretaris

Kroniek over 2001

samengesteld door mw. A.M. Bergman

Januari

2 Burgemeester Van Oorschot waarschuwt in zijn nieuwjaarstoespraak voor de overlast die door diverse grootschalige bouwprojecten in de stad zal worden veroorzaakt. De komende jaren zal Delft bouwputachtige verschijnselen gaan vertonen, aldus Van Oorschot.

2 Delft Instruments heeft haar belang in Rogan Medical Systems BV in Zeist van 25 procent naar 52 procent uitgebreid.

4 Mevrouw Van Eijk-Haring viert haar 101ste verjaardag en wordt hiermee gefeliciteerd door mevrouw Van Oorschot-Warwick. Mevrouw Van Eijk heeft twee kinderen, zeventien kleinkinderen en vijftig achterkleinkinderen.

5 De hoogleraren dr. F. Takens en dr. P.A. Ziegler ontvangen een eredoctoraat van de TU Delft. Takens voor zijn excellente bijdragen aan het begrip van niet-lineaire dynamische systemen en Ziegler voor zijn inzet om tot een betere samenwerking te komen tussen universiteit en bedrijfsleven.

11 De laatste van de vier zwarte pilaren op het praalgraf van Willem van Oranje is vanmiddag teruggeplaatst. Volgens de planning kan de totale restauratie op 11 april zijn voltooid.

15 In het Reinier de Graaf Gasthuis is voortaan op de afdeling Gynaecologie elke dag een ambtenaar van de burgerlijke stand aanwezig bij wie geboorteaangiften kunnen worden gedaan. Het waren Rik en Renske Wagenaar, die als eersten hun baby Menno door wethouder Mahler, die speciaal voor deze gelegenheid die taak op zich nam, digitaal lieten inschrijven.

17 Twee ijsclubs, De Voorwaarts en IJsclub Bertus, hebben hun ijsbanen geopend. De eerste baan bevindt zich langs de A 13, de tweede tegenover het zwembad Kerkpolder.

23 Burgemeester Van Oorschot feliciteert mevrouw Van Roon met haar honderdste verjaardag. De jarige heeft nog een zuster in de leeftijd van 103 jaar.

30 Het Gemeentearchief is blij verrast met de schenking van tien tekeningen, acht olieverfschilderijen, negen zinken etsplaten en een map met documenten, van de hand van Eduard Houbolt. Het betreft een gezamenlijke

verwerving van Stedelijk Museum Het Prinsenhof en het Gemeentearchief en werd geschonken door een Delftenaar.

Februari

3 Burgemeester Van Oorschot en een aantal wethouders geven in de Burgerzaal aan belangstellenden persoonlijk tekst en uitleg over de op handen zijnde autoluwe binnenstad en het betaald parkeren in de Olofsbuurt en het Westerkwartier.

4 Door 30 extra pompen in te zetten weet het Hoogheemraadschap de waterstand in de Delftse regio te verlagen. Dit weekend valt er ca. 35 ml. regen in 24 uur, dat is meer dan het dubbele van de neerslag die per dag kan worden verwerkt. Op enkele plaatsen o.a. in Den Hoorn, wordt het water opgevangen in boezempolders.

7 Op 101-jarige leeftijd overlijdt mevrouw Hendrika Cornelia van Woerden-Bouwmeester.

9 Een gewapende overval op het postkantoor Hippolytusbuurt verstoort de koopavond. Politie zet de binnenstad af. De daders ontkomen.

12 Mevrouw Bak-Kattevilder viert haar 104de verjaardag en ontvangt de felicitaties van mevrouw Van Oorschot-Warwick, de echtgenote van de burgemeester.

12 Onder Pizzeria Stromboli, Markt 6, ontdekt stadsarcheoloog Epko Bult de fundering van vermoedelijk het oudste stenen huis in Delft. 'Samen met huisnummers 2 en 4 heeft het vroeger één huis gevormd', aldus Epko Bult.

14 In Theater de Veste deelt men de eerste Delftpassen uit. Houders van deze passen kunnen korting krijgen op theatervoorstellingen, musea, zwembaden en andere activiteiten.

14 Het ontdekte moerasbos bij Ypenburg blijkt met zijn leeftijd van 5000 jaar het oudst bekende van Nederland te zijn.

15 Door een stroomstoring hebben winkeliers in de binnenstad noodgedwongen hun winkels gedurende een paar uur moeten sluiten.

15 Onder aanvoering van ondernemer J.J. Poppink is een groep van 37 ondernemers bezig met de voorbereiding van een kort geding tegen de gemeente. De bedoeling is dat de oude bestrating en daarmee de historische allure terugkeert in de stad.

20 Spoedoverleg tussen Monumentenzorg en de gemeente over de herin-

12 februari: Epko Bult onzerzoekt de fundering van vermoedelijk het oudste stenen huis in Delft (Foto: Fotoburo Fred Nijs).

richting rond de Oude Kerk. Discussiepunt: Mag de gemeente zonder overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en zonder speciale vergunning deze werkzaamheden uitvoeren? Wethouder Grashoff (Groen Links) ziet na het overleg geen reden om de herinrichting stop te zetten of te annuleren.

21 De Delftse Reddingsbrigade en Scouting Paulus ontvangen respectievelijk de Delftse Pluim (oorkonde plus *f* 1.000) en de Delftse Veer (oorkonde plus *f* 500.-).

22 De meerderheid van de gemeenteraad steunt het principebesluit om de binnenstad autoluw te maken. De fracties van PvdA, Groen Links, D66, Stip, RPV/GPV/SGP en onafhankelijk raadslid Clason stemmen voor. De leden van VVD, CDA, Stadsbelangen en Leefbaar Delft zijn tegen deze plannen.

28 De gemeenteraad besluit 2,25 miljoen gulden beschikbaar te stellen ter bestrijding van de armoede in onze stad. Het geld is afkomstig uit de opbrengst van de EZH-aandelen.

28 De architecten Hiltrud Pötz en Pierre Bleuzé van het Delftse Architectenbureau opMAAT winnen in Linz (Oostenrijk) de derde prijs in de catego-

5 maart: Viktor Kortsjnoi schaakt in Sociëteit Phoenix (Foto: Fotoburo Fred Nijs).

rie Bouwen en Wonen van de Energy Globe Award 2001 met hun ontwerp voor het kantoorgebouw van Rijkswaterstaat in Terneuzen. Voor deze internationale milieuprijs waren 1200 inzendingen uit 75 landen aangemeld.

Maart 2001

3 In het Techniek Museum vindt de officiële presentatie plaats van het boek: 'Het Beeld van de Vrijheid', geschreven door de Delftse auteur Frederik H. Kreuger.

5 Grootmeester Viktor Kortsjnoi schaakt in Sociëteit Phoenix een simultaanpartij tegen 35 professoren en studenten. Kortsjnoi, die in 1976 de Sovjet-Unie verliet, heeft thans de Zwitserse nationaliteit.

5 Vanwege het besmettingsgevaar van mond- en klauwzeer sluiten de kinderboerderijen hun deuren.

5 Kroonprins Willem-Alexander opent de tentoonstelling 'Vermeer and the Delft School' in het Metropolitan Museum in New York. Onder de kop 'Ongekende expositie van Vermeer' doet de *Delftsche Courant* er de volgende dag verslag van. Het Stedelijk Museum Het Prinsenhof heeft hiervoor een grote bijdrage geleverd via de uitleen van schilderijen en kunstvoorwerpen.

11 Schoenmaker Jan van der Schans wint twee maal goud op de Vakbeurs voor de Schoenmakerij in Tiel.

12 Minister Borst van Volksgezondheid, Welzijn en Sport geeft tijdens een werkbezoek aan het Reinier de Graaf Gasthuis toestemming voor de nieuwbouw van het ziekenhuis. De kosten zullen ruim 250 miljoen gulden bedragen.

18 De courant *Delft op Zondag* start een enquête onder haar lezers betreffende de afschaffing van Delftdag. Vragen: a. Moet Delftdag blijven? b. Zo ja, moet die in juni of in augustus plaatsvinden? c. Wat vindt u van het initiatief voor een dag 'Delft en Europa'?

20 Met actieborden, waarop leuzen als: 'Delft afblijven van onze glastuinbouw' en 'Porselein hoort bij Delft, het glas is van ons' protesteren op de rotonde van Delfgauw een dertigtal glastuinbouwers tegen de annexatieplannen van Delft, die Delfgauw inclusief de vinexwijk Emerald bevatten.

21 Lidy Thijsse, directeur van Museum Paul Tétar van Elven ontvangt het certificaat dat behoort bij de inschrijving in het Landelijk Museumregister. In dit register worden alleen musea ingeschreven die voldoen aan een aantal specifieke kwaliteitseisen.

21 Ter gelegenheid van de Nationale Boomplantdag planten leerlingen van de Delftse Montessorischool op het industrieterrein De Ypenburgse Poort 33 jonge elzen.

21 Na een restauratieperiode van een jaar heropent wethouder Grashoff het Hofje van Gratie, het zogenaamde 'Dameshofje' aan de noordzijde van de Van der Mastenstraat.

22 Door de heersende mond- en klauwzeerepidemie mogen paarden geen gebruik maken van de openbare wegen. Drie bruidsparen zijn hiervan de dupe, de romantische koetsjes moeten op stal blijven, zo ook de Delftse paardentram.

22 De historisch-geograaf Chris de Bont presenteert in het IHE-gebouw het eerste exemplaar van zijn boek *Delfts Water*.

24 Bij boekhandel Huyser aan de Choorstraat signeert schrijver Harry Mulisch zijn laatst verschenen werk *Siegfried* en sluit hiermee de Boekenweek af.

26 In het Legermuseum vindt een opname plaats van het televisieprogramma 'Tussen Kunst & Kitsch' Hoogtepunt van deze dag was een schilderij uit 1683 van de Delftse schilder Jan Sonjé met een waarde van ongeveer *f* 45.000.

27 Wegens de heersende mond- en klauwzeer wordt het jaarlijkse evenement

'Kom in de Kas' afgelast. Inwoners van Delft en Schipluiden wordt dringend verzocht de komende tijd agrarische gebieden te mijden.

28 In de categorie Onderwijs en Kinderopvang ontvangt de Laurentiusschool als derde organisatie de Delftse Pluim, dit voor haar leesproject.

29 Burgemeester Van Oorschot opent op ludieke wijze de nieuwe Phoenixgarage. Gekleed in een chauffeursuniform rijdt hij luid claxonnerend met zijn 6-cilinder Chevrolet uit 1931 de eerste Delftse openbare ondergrondse parkeergarage in. De garage biedt plaats aan 210 auto's.

30 De Amsterdamse kunsthistoricus Kees Kaldenbach overhandigt aan wethouder Mathijs Mahler van cultuur en gemeentearchivaris Gerrit Verhoeven de eerste exemplaren van de plattegrond van Delft (anno 1832), waarop staat aangegeven waar Johannes Vermeer en zijn tijdgenoten woonden in de Gouden Eeuw.

April

2 Na een barre maand maart plotseling een prachtige lentedag met druk bezette terrassen.

4 Bij het afvalverwerkingsbedrijf BFI ontstaat om 21.45 u. brand in een container met epoxyhars. Vanwege het explosiegevaar worden bewoners van het Kruithuis elders ondergebracht. Doordat er tijdens het verdampen zoutzuur is vrijgekomen, wordt omwonenden verzocht ramen en deuren te sluiten.

5 Wegens nijpend tekort aan personeel sluit het Reinier de Graaf Gasthuis twee verloskamers.

7 De Vrijmetselaarsloge Silentium viert haar 200-jarig bestaan.

11 Koningin Beatrix woont in de Nieuwe Kerk de presentatie bij van het gerestaureerde praalgraf van Willem van Oranje. Onder grote belangstelling van het toegestroomde publiek overhandigt de twaalfjarige burgemeestersdochter Kayleigh van Oorschot de koningin een boeket bloemen.

12 Aan Oude Delft 147, het vroegere woonhuis van de zestiende-eeuwse Delftse stadsgeneesheer Pieter van Foreest, onthullen burgemeester Van Oorschot van Delft en burgemeester H.J. Schartman van Nootdorp gezamenlijk een medaillon met de beeltenis van deze arts, die door zijn kennis internationale bekendheid verkreeg. De maker van dit medaillon is de beeldhouwer Richard de Vrijer. Burgemeester J. de Prieëlle van Pijnacker is wat verlaat, maar woont daarna de eropvolgende bijeenkomst bij in de St. Hippolytuskapel.

11 april: Kayleigh van Oorschot overhandigt koningin Beatrix een boeket bloemen (Foto: Fotoburo Fred Nijs).

14 De curiosa- en antiekmarkt vult weer de Hippolytusbuurt en de kunstmarkt het Heilige Geestkerkhof. Helaas zijn er minder bezoekers, wat voornamelijk te wijten is aan het slechte weer.

15/16 Eerste en tweede paasdag. Ongeveer 10 procent minder toeristen bezoekt Delft. De VVV ziet als voornaamste redenen: het slechte weer en de mond- en klauwzeercrisis. Vooral om de laatste blijven vooral veel Duitsers weg.

17 Op de schoorsteen van de flat 'Die Delfgaauwse Weye' bouwen ooievaars hun nest. Volgens deskundigen is dit de eerste maal sinds eeuwen dat er in Delft ooievaars broeden.

20 Onder grote belangstelling opent prentenspecialist Theo Laurentius de tentoonstelling 'Een stuc mette pen gedaen' over de schilder Herman Witmont in Museum Tétar van Elven.

21/22 Nationaal Museumweekeinde. In het Stedelijk Museum Het Prinsenhof verdringen de mensen zich om schilderijen van dichtbij te kunnen zien. Groepen bezoekers lopen van het ene museum naar het andere. De adjunct-directeur van het Volkenkundig Museum Nusantara vertelt aan het eind van de dag met trots dat zo'n duizend mensen dit museum hebben bezocht.

25 Onze stadgenoot Dago Hoyer mag de ring maken voor het huwelijk van Prins Constantijn en Laurentien Brinkhorst, die op 17 mei in het huwelijk treden. Het ontwerp van Hoyer won de eerste prijs.

26 De Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland J. Franssen is in Delft op werkbezoek.

27 In het Stadhuis ontvangen acht Delftenaren een lintje. Ridder in de Orde van Oranje Nassau: P.C.M. van der Arend, A. H. J. Meeuwis, L.J. Pieterse en R.F. Snijders. Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw: prof.dr.ir. J. Mooij. De heren H. Rozema, W. IJsseling en J.W. Zuiderwijk het lintje dat staat voor het lidmaatschap in de Orde van Oranje Nassau.

29 De 81-jarige Delftse musicus Pierre van Hauwe ontvangt uit handen van Markus Glas, burgemeester van Inning am Ammersee (nabij München), het Bundesverdienstkreuz eerste klasse voor zijn buitengewone activiteiten op het gebied van de muziekpedagogie, zijn inzet om het muziekonderwijs aan kinderen te bevorderen en het propageren en onderrichten van muziekpedagogische ideeën van Carl Orff. De plechtigheid vindt plaats in de Pierre-van-Hauwe-Musikschule Inning.

30 Grote drukte in de binnenstad op deze Koninginnedag. Naast het grote aantal Delftenaren vieren ook ca. vierduizend toeristen ons Oranjefeest mee.

Mei

2 Delftse huisartsen nemen deel aan de drie dagen durende landelijke huisartsenstaking. Voor dringende gevallen kunnen patiënten zich vervoegen bij de Spoedeisende Hulp van het Reinier de Graaf Gasthuis, waar tevens drie huisartsen dienst doen.

4 Dodenherdenking. Bij het monument op de Nieuwe Plantage en de begraafplaats Jaffa vinden de jaarlijkse kransleggingen plaats.

5 In Grand Café Verderop viert Goud van Oud haar eerste lustrum.

7 Een team van vrijwilligers en stadsarcheoloog Epko Bult graven op het bouwterrein tussen de Rotterdamseweg en de Schie onverwacht een deel van een veertiende-eeuwse muur van het voormalige klooster Koningsveld op. De *Delftsche Courant* wijdt op 26 mei een artikel aan het blootleggen van de resten van het voormalige nonnenklooster Koningsveld. In 1987 vond stadsarcheoloog Epko Bult ten zuiden van het Abtswoudsepad reeds de fundamenten van een graanschuur. Thans kan hij verder, doordat door sloop van bedrijven aan de Rotterdamseweg er terreinen vrij zijn komen te liggen.

11 Burgemeester Van Oorschot en wethouder R. Grashoff verrichten op de hoek van de Voltaweg en de Schieweg de opening van het nieuwe afval-overlaadstation.

12 De wethouders R. Grashoff en M. Oosten openen op de step de nieuwe Klis. Dit noordelijk winkelgebied is voorzien van nieuwe bestrating, talrijke nieuwe banken, afvalbakken en beplanting.

12 De Delftse Damesgymvereniging viert haar 65-jarig bestaan. Mevrouw E. Frölich en mevrouw J. Raaijmakers ontvangen respesctievelijk een gouden en een zilveren sportspeld. Mevrouw Frölich heeft zich gedurende 50 jaar ingezet als bestuurslid, mevrouw Raaijmakers is al 25 jaar bestuurlijk actief.

16 Het Vezel-Metaal-Laminaten Centrum wordt geopend. Dit onderzoekscentrum opgericht door de TU Delft, het Nationaal Lucht- en Ruimtevaartlaboratorium en Stork, brengt onder de naam 'glare' een nieuw ijzersterk materiaal op de markt dat is gemaakt van aluminium, glasvezel en metaallijm. De opening wordt verricht door scheidend collegevoorzitter N. de Voogd.

17 De laatste dag van de 23ste Delftse Jeugdavondvierdaagse voor kinderen tussen de vier en negen jaar. 1302 kinderen liepen vier dagen 5 km per avond.

19 De Openbare Bibliotheek in de Kruisstraat houdt voor de derde maal de Annie M.G. Schmidt-dag.

21 Tien gemeenteraadsleden vergezeld door een stadsomroeper varen door de Delftse grachten. De tocht is georganiseerd door de Delftse Wereldwinkel, die op deze Europese Wereldwinkeldag 'Eene Historische handelsreyse' op touw zet. Hiermee wil men een link leggen tussen de handelstochten van de VOC en de WIC vroeger, en de handelsrelaties nu.

21 Mevrouw Merkx-Van Treuren viert haar honderdste verjaardag. Burgemeester Van Oorschot komt haar feliciteren. Mevrouw Merkx verkeert in een goede gezondheid en woont nog zelfstandig.

22 De 26ste Ringvaartregatta start met ongeveer honderd boten. Deze jaarlijkse 'helletocht' van de Delftse roeivereniging Laga betekent 100 km. roeien.

31 De Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland, J. Franssen, reikt kantoorvakhandel Prins in de Choorstraat het door de koningin verleende 'Recht tot het voeren van het Koninklijk Wapen' uit, de zaak is daarmee verheven tot hofleverancier. De firma Prins bestaat 100 jaar. Ter ere van

hun grootvader, tevens oprichter van deze zaak, stellen zijn twee kleinzoons Anton en Ruud de A.J. Prins Cultuurprijs in. Een door hen opgerichte stichting zal jaarlijks deze prijs uitreiken aan een persoon of vereniging, die zich verdienstelijk heeft gemaakt voor de Delftse cultuur.

Juni

1 De sloop van de Reineveldbrug is van start gegaan. De brug, die 70 jaar oud is, wordt vervangen door een nieuwe. Vanwege deze werkzaamheden is de brug gedurende drie maanden voor alle verkeer, dus ook tramlijn 1, afgesloten.

1 De Delftse jongenszanggroep De Buddy's winnen de Máxima-bokaal en ontvangen die uit handen van André van Duin. Op 11 mei traden de Buddy's op bij het televisieprogramma Barend en Van Dorp. Per telefoon en via internet konden kijkers reageren. Met 47 procent van de stemmen werd de Delftse groep winnaar.

4 Kunst- en antiekkramen sieren deze tweede pinksterdag de Markt. Nog wat gering in aantal, maar volgens Tom Wagemans van Events Tour Operating Promotions (ETP) zal de poging deze Kunst- en Antiekmarkt tot een jaarlijkse traditie te maken zeker slagen.

5 In Museum Het Prinsenhof houden de Amerikaanse ambassadeur Cynthia Schneider en prof.dr. Henk van Nierop van de Universiteit van Amsterdam de derde Willem van Oranjelezing met als thema: cultuur in de hedendaagse samenleving. Ongeveer 150 bezoekers wonen de lezing bij.

6 Op de Markt staan keurig gedekte tafels, waaraan honderd Delftse hulpverleners zich te goed doen aan het viergangendiner, dat hen wordt aangeboden door de Delftse Studentenverenigingen. Vorig jaar hebben deze via een overkoepelend bestuur Vera, de traditie in het leven geroepen jaarlijks iets bijzonders voor de stad te doen.

8 In het Techniek Museum begint de tentoonstelling 'Delftse Art Nouveau, onderwijs en ontwerp 1880-1914'. Centraal staan werken van Adolf le Comte, Karel Sluyterman en Bram Gips.

8 De Mooi Weer Spelen zijn begonnen. Vandaag en morgen zullen, verspreid over de hele binnenstad veertig straattheater-optredens plaatsvinden en zondagmiddag tot besluit van dit drie dagen durende evenement, negentig.

9 De heer en mevrouw Raavens-van Kuijeren vieren hun 70-jarig huwelijk. Burgemeester Van Oorschot komt het bruidspaar feliciteren.

13 De 15-jarige Corné van der Valk wordt door het Carnegie Heldenfonds be-

loond voor zijn moedige redding van een in nood geraakte 22-jarige zwemmer.

13 In café Verderop wordt tijdens een politiek forum gediscussieerd over risico en overlast van DSM Gist voor Delft. Conclusie aan het eind van de avond is, dat de overlast afneemt, maar dat de veiligheid voor verbetering vatbaar is.

13 Wethouder M. Oosten presenteert het rapport 'Delftse Economie in beeld 2001'. Daaruit blijkt dat vooral huishoudens met de hoogste inkomens onze stad verlaten. Bijna vier procent van deze groep heeft de laatste jaren Delft de rug toegekeerd. Daarentegen is juist een fikse instroom van de laagste inkomens geregistreerd, waardoor Delft een tekort aan ruimte voor woningbouw heeft.

13 Op 81-jarige leeftijd overlijdt Eugen Gaiser, die landelijke bekendheid kreeg door zijn optreden met Jan Klumperman, met wie hij het duo Black and White vormde.

16 Voor 25 gulden mogen vandaag en morgen toekomstige bewoners van de nieuwe woonwijken in Ypenburg een helikoptervlucht maken boven dit gebied.

19 Het is een drukte van belang op de Markt. Enkele duizenden, vooral jeugdige toeschouwers verzamelen zich rond het podium van de Staatsloterijshow Muziekland, waar bekende nationale en internationale sterren optreden.

20 Evenals in New York (zie 5 maart), nu ook enthousiasme in Londen, voor de vandaag geopende tentoonstelling 'Vermeer and the Delft School' in the National Gallery, aldaar.

21 Wethouder Grashoff opent in het Techniek Museum de Rijksmonumentenexpo. In een interview over deze fototentoonstelling in de *Delftsche Courant* vertelt bouwhistoricus Wim Weve, dat er zeshonderd Delftse panden op de Rijksmonumentenlijst staan en dat deze lijst met nog 67 'jongere objecten', gebouwd tussen 1850-1940, zal worden uitgebreid.

21 Rechter P.A. van Koppen stelt de gemeente Delft in het gelijk om per 1 juli verkeersmaatregelen te nemen, waardoor fase 1 van de autoluwe binnenstad in het noordelijke winkelgebied kan doorgaan.

22 Het eerste grachtenconcert van dit seizoen. Het dansorkest Excelsior Delft heeft de primeur.

24 Duitsland 1 zendt een documentaire uit over Delftse meesters in de Gouden Eeuw.

25 Op 90-jarige leeftijd overlijdt de journalist Albert Milhado, de geestelijke vader van de stedenband tussen Delft en Kingston-upon-Thames.

26 Een grote brand gevolgd door explosies in een garage aan de Hovenierstraat in het Westerkwartier. Twee mannen lopen ernstige brandwonden op. Ongeveer honderd bewoners worden geëvacueerd.

28 Burgemeester J. de Prieëlle neemt na een ambtsperiode van twintig jaar afscheid van de gemeente Pijnacker. Tijdens een speciale raadsvergadering overhandigt hij de voorzittershamer aan loco-burgemeester H. Bos. Voor zijn lange staat van dienst wordt de scheidende burgemeester benoemd tot ereburger van Pijnacker. De loco-burgemeester spelt hem de bijbehorende gouden draagmedaille op en overhandigt hem de bijbehorende oorkonde.

28 Een nieuw tapijt in prachtig blauw, voorzien van het wapen van Delft, siert vanaf vandaag de Delftse raadszaal. Het meet 3½ x 15 m, is ontworpen door de heer Wil Baggen en met de hand geknoopt door De Millenerpoort te Sittard.

Juli

1 Vanaf vandaag behoort het noordelijk winkelgebied in de binnenstad van Delft autoluw te zijn. Ook motoren, scooters en bromfietsen worden geweerd. Verwacht werd dat de nieuwe Phoenixgarage zou volstromen, maar slechts enkele automobilisten maakten hiervan gebruik, zo bleek aan het eind van de dag.

1 De Zalwin Hotelgroep ziet er vanaf om Huyse van Sint Christoffel aan de Papenstraat om te bouwen tot hotel. Reden: Door het autoluw maken van de binnenstad zouden de hotelgasten te ver met hun koffers moeten sjouwen.

2 Delft behoort tot de leukste steden van Nederland. Ze staat op de lijst van aantrekkelijke steden, gemaakt door het Economisch Onderzoekinstituut Nyfer, op de zesde plaats. Ook in sociaal-economisch opzicht staat Delft in de top tien, te weten op de zevende plaats.

5 Zwaar onweer veroorzaakt 's avonds een telefoonstoring, waardoor de brandweer en de gemeentereiniging niet bereikbaar zijn. Door bliksemінslag is ook het treinverkeer tussen Den Haag en Rotterdam stilgevallen. In Nootdorp lopen enkele straten en de Jan Janssensporthal onder water. Ook in Pijnacker heeft men te kampen met wateroverlast.

7 Het Showkorps Excelsior uit Delft wint tijdens het Wereld Muziekconcours te Kerkrade twee gouden medailles. Jong Excelsior behaalt zilver.

10 Na 41 jaar neemt rector Henk Bogaards op 60-jarige leeftijd afscheid van het Christelijk Lyceum Delft.

11 Nadat vier boten deze week zijn vastgelopen, waarbij de schoepen van de motoren onherstelbaar zijn beschadigd, stopt rederij Brands met zijn rondvaarten door de met afval vervuilde grachten (zie ook 17 juli).

12 Na 55 jaar verlaten twee V1's en één V2 raket het Legermuseum. Pas in 2005, als het Legermuseum naar Soesterberg verhuist, zullen ze aldaar weer te bezichtigen zijn.

17/18 Driehonderdtwintig fietsen plus winkelwagentjes, televisietoestellen en een computerscherm is het resultaat van drie dagen dregwerk in de grachten van het Oude Delft en één kant van de Koornmarkt. Op de 18de rukt de dregploeg uit om de rest van de Koornmarkt en de grachten van de Wijnhaven en Voorstraat leeg te vissen. Op 18 juli hervat de rondvaartboot zijn tocht.

19 Nieuwe borden in de binnenstad, die duidelijkheid moeten geven over de nieuwe regels in verband met het autoluw maken van het centrum.

20 Terwijl de regen naar beneden gutst verdringt het publiek zich op de Markt rond de kleine stand van de gemeente Delft en energiebedrijf Eneco voor informatie betreffende het gebruik van zonnepanelen.

21 Over Delft klinken 's avonds werken van Sweelinck, Bach, Krieger en Felton. Dit alles dankzij het beiaardconcert vanaf de Nieuwe Kerk door de Vlaardingse beiaardier Bas de Vroome.

27 Gewapend met een audiospeler, die uitleg geeft bij diverse gevels en panden en een routeboekje, kunnen toeristen vanaf vandaag een stadswandeling maken. Sprekende Gevels is een project van Recreatiecentrum Delftse Hout en VVV Delft.

28 De *Delftsche Courant* meldt de verdwijning van het oudste bedrijfsblad ter wereld, *De Fabrieksbode* van de Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek, waarvan het eerste nummer in 1882 verscheen.

29 Gijs van der Wiel, oud-hoofddirecteur van de Rijksvoorlichtingsdienst, overlijdt op 83-jarige leeftijd. De heer Van der Wiel leidde van 1968 tot 1983 de Rijksvoorlichtingsdienst en trad op als woordvoerder van het Koninklijk Huis, premiers en formateurs. Hij was onder meer Ridder in de

Orde van de Nederlandse Leeuw en Commandeur in de Orde van Oranje Nassau.

Augustus

1 Het team van stadsarcheoloog Epko Bult heeft op een perceel aan de Brabantse Turfmarkt hoek Pieterstraat de resten blootgelegd van vermoedelijk een smederij. De gevonden hoefijzers en een zwartgeblakerde oven wijzen in die richting.

4 In het DHC-stadion vindt het African Festival Delft plaats. 4500 toeschouwers genieten van de vele artiesten en bands.

5 Hevige regenval deze nacht van zaterdag op zondag. Niet minder dan zeventig millimeter water in twee uur overspoelt onze stad. Dit gaat gepaard met hevig onweer. Diverse delen van de stad staan blank. Vooral in het centrum en het oostelijke gedeelte wordt veel schade aangericht. Ook in de regio is de overlast groot.

5 Het Varend Corso 2001 kan, zij het met vertraging, na uitgebreid overleg met het Hoogheemraadschap, toch doorgang vinden. Inmiddels is de zon weer gaan schijnen. Zo'n 150.000 toeschouwers bewonderen langs de route de 67 met bloemen en fruit versierde corsoboten.

5 In de Van der Mandelezaal van het Stedelijk Museum Het Prinsenhof is vanavond het vijfde Delft Chamber Music Festival afgesloten.

9 De *Delftsche Courant* besteedt aandacht aan een ongeveer 175 jaar oude moerbeiboom, die in een verborgen achtertuintje staat van een van de bewoners in het Hofje van Pauw aan de Paardenmarkt.

10 Geuren uit de Indonesische en Hindoestaanse keuken vullen het Sint Agathaplein, waar voor de 25ste keer de Oosterse Markt wordt gehouden. Krontjongmuziek en oosterse dansen brengen de bezoekers van de vele kraampjes in de juiste stemming.

17 Ongeveer 2000 nieuwe studenten is onze stad vandaag rijker geworden. Evenals andere jaren is er ook dit jaar het huisvestingsprobleem.

24/25 Het zeventiende Jazz- & Blues Festival Delft. Vele honderden mensen genoten van de diverse bands.

28 Succes voor Museum Tétar van Elven. Op de landelijke lijst van best bewaarde historische huiskamers, staat dit museum met de huiskamer van Paul Tétar van Elven op de 40ste plaats in de nationale top honderd, aldus maakt de Stichting Manifestatie Historisch Interieur vandaag bekend.

29 De 101-jarige mevrouw Kruize-Flohill wordt door burgemeester H. van Oorschot gefeliciteerd met haar verjaardag.

September

1 De Reineveldbrug is weer open voor alle verkeer. De vervanging van de oude brug heeft drie maanden geduurd. Totale kosten plm. 12 miljoen gulden.

1 Een laag zand bedekt de Markt. Dit ter gelegenheid van het 'Boule d'Orange tournooi', dat wordt georganiseerd door de jubilerende Delftse jeu de boulesvereniging Midi.

1 Het verzorgingshuis Delfshove viert deze gehele maand zijn 25-jarig bestaan.

2 Op 77-jarige leeftijd overlijdt de Delftse journalist Link van Bruggen, die bekend stond als Europa-kenner. Van Bruggen werkte jarenlang vanuit Straatsburg en werkte als correspondent bij de NCRV- en AVRO-radio. Daarvoor reisde hij als oorlogscorrespondent de hele wereld over.

4 De hoogleraar J. Fokkema ontvangt uit handen van rector magnificus K. Wakker de Leermeesterprijs en mag zich daarmee een jaar lang 'docent van het jaar'noemen.

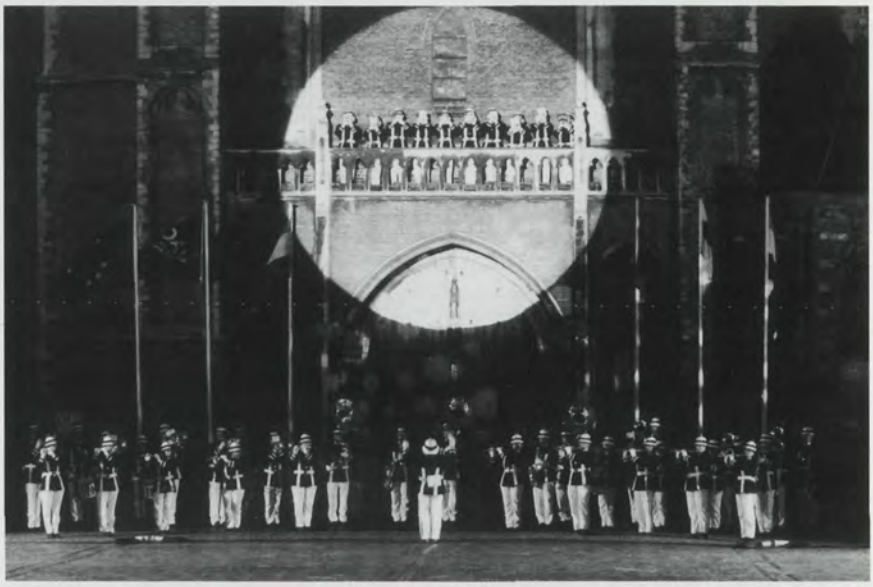
7 Arjan Duinker wint de Jan Campertprijs voor poëzie met zijn dichtbundel 'De geschiedenis van een opsomming'. Op 14 december zal de prijs van *f* 10.000 aan hem worden uitgereikt.

7/8 Taptoe Delft. Op 8 september vindt voor de zevende keer de Jeugdtaptoe plaats en wordt 's avonds de Taptoe Delft met een spectaculair sluitstuk beëindigd. Zaten de weergoden overdag mee, 's avonds regent het pijpenstelen. Tweeduizend toeschouwers kijken naar de meest indrukwekkende Taptoe Delft sinds de laatste 'militaire' van 1974. Zelfs een fikse donderslag kan Thijs Sikking en zijn 200 zangers niet tot stoppen dwingen.

8 Monumentendag. 22.000 bezoekers drentelen door de stad, genietend van het vele moois dat hen gratis wordt aangeboden.

16 In het kader van 'Duik Holland Schoon' halen 200 duikers behalve een enorm aantal fietsen, ook een typemachine, een grasmaaier en zelfs een wc-pot uit de grachten.

19 Urenlange stortbuien zetten wederom grote delen van de stad blank. Diverse huizen, kelders en kruipruimten, zo ook tunnels, lopen onder. Vanaf vanmiddag is er in twaalf uur tijd 110 mm regen gevallen. Ook Pijnacker,

7 september: Taptoe Delft (Foto: Fotoburo Fred Nijs).

Nootdorp en Schipluiden kampen met grote overlast. De schade voor diverse tuinders is groot.

20 In een lange stoet wandelen 250 afgestudeerden van het IHE door de binnenstad. Sommigen in de klederdracht uit het land van herkomst. De optocht trekt veel belangstelling. Eind van de tocht is Theater de Veste waar de sluitingsceremonie van het academisch jaar en de diploma-uitreiking zal plaatsvinden.

22 Midden-Delfland Dag, die dit jaar in het teken van de archeologie staat. Zo'n honderd belangstellenden bezoeken de archeologische dienst van de gemeente Delft en kijken naar de honderden scherven, die er liggen voor nader onderzoek.

27 In de vijver van het Agnetapark wordt een fontein in werking gesteld. Het is een cadeau van DSM Gist aan de bewoners van dit park, als een genoegdoening voor de lange periode van overlast, die de herstelwerkzaamheden van de melasse-overstroming van vorig jaar juli in beslag hebben genomen.

Oktober

1 In het Stedelijk Museum Het Prinsenhof houdt minister Borst van Volksgezondheid een toespraak voor de Delftse Kring over de veranderingen in het Nederlandse zorgsysteem.

1 De gemeente is eigenaar geworden van acht arbeiderswoningen aan de Ezelsveldlaan en gaat over tot de sloop van deze huizen. Nadat de grond gezuiverd is van eventueel asbesthoudend materiaal zullen de twee monumentale machinistenwoningen in 2002 worden versleept naar de juiste plek.

3 In het Congregatiehof wordt de Dag van de Ouderen gevierd. Senioren maken kennis met de op komst zijnde eurobiljetten en -munten.

5 Het Tweede Kamerlid Erica Terpstra en de Delftse rector magnificus openen de zestiende editie van de Wetenschapsweek.

9 De *Delftsche Courant* meldt dat het Reinier de Graaf Gasthuis is toegelaten tot een kwaliteitsproject van het Amerikaanse Institute of Healthcare Improvement. Het is voor het eerst dat een ziekenhuis buiten Europa meedoet aan de zogenaamde 'Pursuing Perfection' programma's.

10 Tijdens een in het stadhuis georganiseerde workshop voor de bewoners van de Oude Langendijk lopen de gemoederen hoog op. Levensgevaarlijk noemen de winkeliers het plan van de gemeente om voortaan bussen, bromfietsen en fietsen in twee richtingen te laten rijden over deze smalle straat. Vooral het feit, dat dit besluit al is genomen, zonder inspraak, zet kwaad bloed.

11 De eerste Delftse burger, voorzien van een nieuw Delfts paspoort, is de nog geen twee weken geleden geboren baby Nina Lundahl.

19 Met het poten van planten in de wijk Tanthof West geven wethouder Grashoff en Wil Aalbers van het Hoogheemraadschap van Delfland het startsein voor de proef 'Natuurlijk waterbeheer'. Door middel van drie aldaar te plaatsen stuwen, zal het water in de sloten worden afgesloten van de Schie en de Gaag.

22 Burgemeester Van Oorschot bezoekt mevrouw M. Dolk en feliciteert deze oud-onderwijzeres met haar honderdste verjaardag.

24 Op de hoek Vlamingstraat/Oosterstraat stellen wethouder Grashoff en Wil Aalbers van het Hoogheemraadschap van Delfland op symbolische wijze stuwen in gebruik. Met deze stuwen komt een einde aan de wateroverlast waarmee bewoners van het Rietveld en de Vlamingstraat bij hevige regenval te maken kregen.

30 Extra bescherming voor de historische binnenstad is het belangrijkste punt van een nieuw bestemmingsplan van de gemeente Delft. Niet alleen de daken, maar vooral de binnentuinen, zoals die zijn te vinden tussen het Rietveld en het Raam of tussen het Oude Delft en de Koornmarkt moeten tegen dichtslibben worden beschermd.

31 Uit handen van burgemeester Van Oorschot ontvangt de scheidende voorzitter van het College van Bestuur van de TU Delft, dr. N. de Voogd, een koninklijke onderscheiding, hij wordt benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau.

31 In Den Haag luisteren Prins Willem-Alexander en zijn verloofde Máxima Zorreguieta tijdens hun kennismakingsbezoek aldaar, geamuseerd naar het lied 'Ik wille wille Alexander', dat het Delftse koor De Buddy's ten gehore brengt.

November 2001

3 Ruim dertienhonderd oud-leerlingen en docenten van het Grotius College ontmoeten elkaar tijdens de reünie, die ter ere van het 25-jarig jubileum wordt gehouden.

5 De twee originele ouderwetse lantaarnpalen, die de gemeente nog in bezit had, zijn vandaag bij de Oude Kerk en aan de Oude Delft geplaatst. Dit ter vervanging van de moderne types, ook wel wandelstokken genoemd. Van het originele model zijn replica's gemaakt, die op een later tijdstip geplaatst zullen worden ter verfraaiing van de binnenstad.

5 Tussen de twee gebouwen van de faculteit Luchtvaart- en Ruimtetechniek slaat prof. dr. ir. Th. de Jong de eerste paal voor nieuwbouw, dat het ruimtegebrek moet opheffen.

8 In Stedelijk Museum Het Prinsenhof wordt de tentoonstelling 'Verdwenen Stadsgezichten' geopend. Met behulp van vele Delftenaren heeft gastconservator Els Vogel een bijzondere expositie tot stand gebracht, die vooral bij de oudere bezoekers, veel herinneringen naar boven doet komen.

12 In het gebouw van de Vrije Akademie neemt de fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer, Hans Dijkstal, het eerste exemplaar van het boek *Het loopt steeds beter in Delft* in ontvangst. De auteur, oud-wethouder Ton Jacobs, beschrijft hoe de gemeentelijke organisatie zich de afgelopen decennia heeft ontwikkeld.

14 Luc Lutz is overleden. Hij werd op 17 november 1924 in Delft geboren als zoon van een tabakshandelaar. Drie van de zeven kinderen gingen de theaterwereld in. De oudste Ton, de jongste Pieter en daartussenin Luc. Luc verwierf

naam als blijspelacteur, maar schitterde ook in serieuze en klassieke stukken. In een t.v.-serie getiteld "Ha die Pa" speelde hij samen met zijn zoon Joris.

15 Bij het Stanislascollege vestigt de 45-jarige Adri Helfrich het werelddduurrecord simultaanschaken. Met 740 wedstrijden, waarvan 81% werd gewonnen, komt deze amateur-schaker in het *Guiness Book of Records*. Helfrich had vierentwintig borden tegenover zich.

18 De Buddy's vieren in Theater de Veste hun 35ste verjaardag. Er is een gastoptreden van Jody Bernal, zelf ooit begonnen bij de Buddy's en thans een bekend zanger, die als top-40 artiest al vele nummers op zijn naam heeft staan.

19 Op 67-jarige leeftijd overlijdt drs. A.J.H. Rozemond, die tot en met vorig jaar deze jaarkroniek samenstelde. Elders in dit jaarboek wordt aandacht aan hem besteed.

21 De zonnewagen ontworpen door studenten van de TU Delft en de Vrije Universiteit te Amsterdam wint in Australië de prestigieuze Solar Challenge prijs. Met hun 'Nuna' legde dit team 830 km af in vier dagen. Het succes is des te groter omdat zij voor de eerste maal deelnamen aan deze race voor wagens op zonne-energie.

21 In het Techniek Museum presenteert de Genealogische Vereniging Prometheus haar zeventiende *Kwartierstatenboek*. Een omvangrijk boekwerk van 425 bladzijden, dat vol staat met gegevens over Delftse families.

23 Met de arrestatie van tien personen hoopt de politie een eind te hebben gemaakt aan de diverse vormen van criminaliteit rond het Stationsplein, zoals zakkenrollerij, beroving bij de geldautomaten en handel in drugs.

24 Op de Beestenmarkt verwelkomt het kinderkoor De Robbedoezen met luid gezang Sint-Nicolaas, die zojuist in Delft is gearriveerd. Honderden kinderen hebben zich hier verzameld en maken er een groot feest van.

25 In het stadhuis vindt de presentatie plaats van het hoofdkantoor van Sino-Europe Technology Transfer Centre (SETTC). Dit centrum gaat zich vanuit Delft bezig houden met het bij elkaar brengen van universiteiten, bedrijven en investeerders uit China en Europa. Het is een initiatief van de Kamer van Koophandel in Shanghai, de TU Delft en Ernst & Young.

29 Bij Deltech uitgevers aan de Hippolytusbuurt ontvangt burgemeester Van Oorschot uit handen van schrijver/fotograaf Herman Baas, het eerste exemplaar van het boek *Wandelingen door nachtelijk Delft*.

30 Het NMi Museum IJkwezen aan de Ezelsveldlaan sluit zijn deuren. De on-

geveer vijfduizend voorwerpen zijn verdeeld door het Instituut Collectie Nederland, dat de opheffing begeleidt. Een groot gedeelte van de verzameling "Meten en Wegen" gaat naar het Museon in Den Haag. Het Rijksmuseum in Amsterdam krijgt enkele topstukken, waaronder Nederlands eerste kilogram. Het Muntmuseum in Utrecht ontvangt ook een groot deel van de collectie. De Delftse Gemeente Musea krijgen diverse Delftse voorwerpen. Reden van de opheffing is het geringe bezoekersaantal.

December 2001

1 De gemeenteraad benoemt twee nieuwe gemeentelijke directeuren: drs. Hans van der Sandt als directeur van CombiWerk en mr. Chris Kruizinga als directeur van de afdeling Publiekszaken.

1 Bij het Hoogheemraadschap van Delfland is drs. G.J.A. Al benoemd tot algemeen directeur.

7 Veel aandacht in de pers voor het zeventiende-eeuwse uurwerk van het stadhuis, waarover in het *Jaarboek Delfia Batavorum 1999* (blz. 47-53) door dr. L.J. Meilink-Hoedemaker geschreven is. Het uurwerk is ter reparatie gegeven aan de firma Eijsbouts in Asten. Na herstel wordt het uurwerk permanent tentoongesteld in de toren van de Nieuwe Kerk.

13 De Beestenmarkt is tot kunstijsbaan omgetoverd. Een enthousiast publiek kijkt toe hoe burgemeester Van Oorschot samen met de wethouders, op de schaats de opening verricht.

14 Bij de Delftse banken en warenhuizen staan rijen mensen te wachten om het setje euromunten af te halen, dat aan alle inwoners van Nederland, vanaf de leeftijd van 6 jaar, gratis wordt uitgereikt.

18 Lichtjesavond. Even voor zeven uur rennen 150 lopers met fakkels de Markt op. Om zeven uur exact gaan de verlichting van de kerstboom op de Markt branden. Burgemeester Van Oorschot houdt een toespraak en dan volgt een samenzang van drie kerstliederen o.l.v. Thijs Sikking en met begeleiding van de Koninklijke Politiekapel Haaglanden.

20 Wethouder Grashoff en directeur L.J.M. Melchers van projectontwikkelaar MAB slaan in het Zuidpoortgebied de eerste damwand. Tussen Zuidwal en Zuiderstraat en tussen Theater de Veste en Kruisstraat, komen een ondergrondse parkeergarage, 14.000 vierkante meter winkeloppervlak, 78 woningen, een bioscoopcomplex, een discotheek en een winkelplein met paviljoen.

20 Politie Haaglanden onderschept op de A 13 een vrachtwagen met 1800 kg illegaal vuurwerk afkomstig uit België.

20 Na 27 jaar in de gemeenteraad te hebben gezeten, aanvankelijk voor de Partij van de Arbeid, daarna voor de lokale politieke partij Stadsbelangen, neemt voormalig wethouder Aad Bonthuis afscheid van de Delftse politiek.

23 Op de rooms-katholieke begraafplaats aan de Kanaalweg zijn diverse grafzerken aan gruzelementen geslagen en talloze kruisen bij de voet afgebroken. De politie zoekt naar de daders van dit vandalisme.

31 Op een paar incidenten na, verloopt de jaarwisseling in Delft rustig. De politie hoeft nergens op te treden en de brandweer rukt slechts enkele keren uit voor het blussen van kleine brandjes.

KOOS ROZENBURG
ANTIQUITEITEN

spec. tegels en delfts blauw
uit de 17e en 18e eeuw

ook: vroeg ijzer,
meten en wegen
oude schaatsen

DELFT
MARKT 2
2611 GT
015 2147828

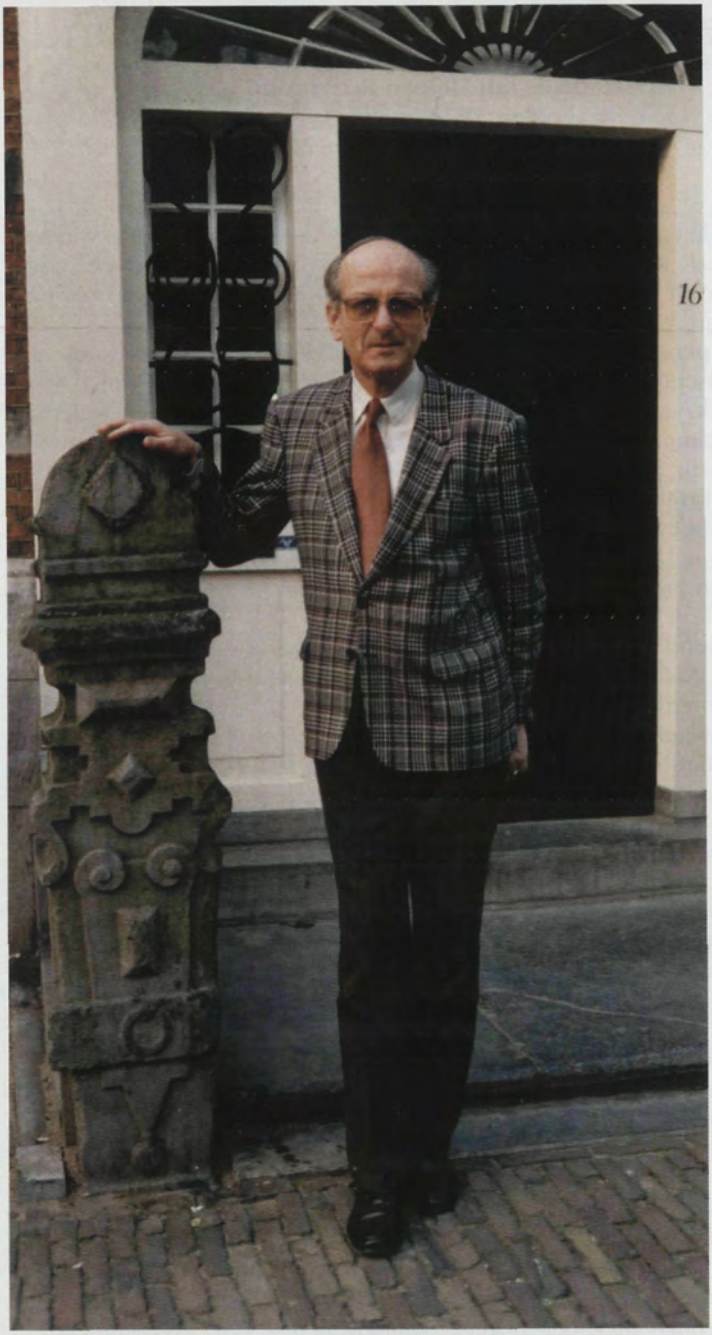
In Memoriam Anders Rozemond

Andries Jan Heleen Rozemond
*** Leiden 18 augustus 1934**
† Rijswijk 19 november 2001

Tegen het einde van het jaar 2001 heeft Delfia Batavorum het verlies van haar erelid drs. A.J.H. Rozemond moeten verwerken. Slechts enkele dagen nadat hij nog een lezing voor de leden had bijgewoond is hij op 19 november plotseling op 67-jarige leeftijd overleden.
Na een korte periode als adelborst in Den Helder begon hij zijn studie aan de Rijksarchiefschool en deed hij de vrije studierichting rechten. Van 1958 tot 1973 is hij werkzaam geweest bij het Algemeen Rijksarchief als beheerder van de kaartenafdeling. In 1973 kwam hij als adjunct-archivaris naar Delft en vier jaar later volgde hij C.D. Goudappel als gemeentearchivaris op. In 1994 maakte hij gebruik van een vervroegde pensioenregeling. Gezien zijn belangstelling en toewijding verbaast het niet dat hij na zijn pensionering in een kleine kamer in het gemeentearchief minstens eenmaal per week gestaag doorwerkte aan projecten, waaraan hij tijdens zijn archivarisschap niet toegekomen was.
Anders Rozemond werd in 1973 lid van Delfia Batavorum. Dertien jaar was hij bestuurslid. Als secretaris heeft hij jarenlang zijn kennis ingebracht in onze zich steeds uitbreidende vereniging. Ook anderszins profiteerde Delft van zijn kennis en nauwgezetheid. Zo was hij medeoprichter van de Stichting Molen de Roos en actief lid van de Rotary Club Delft. Hij zette zich met hart en ziel in voor het stimuleren van de belangstelling voor de geschiedenis van Delft. Hij hield vele lezingen en organiseerde exposities in het gemeentearchief. Veel energie besteedde hij aan de inventarisatie van het archief van Delfia Batavorum. Acht jaren lang, tot en met het jaar 2000, verzorgde hij de Kroniek in dit jaarboek.
Delfia Batavorum verleende Anders Rozemond in 1985 het erelidmaatschap en in 1994 bij zijn afscheid als gemeentearchivaris de J.W. Blokpenning. Bij die laatste gelegenheid werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
Anders Rozemond was anders. Zo herinneren we hem ons graag. Een innemende, attente persoonlijkheid, met een voorbeeldige nauwkeurigheid en eerlijkheid.

Wil Aalbers, voorzitter

Ter gelegenheid van het afscheid als gemeentearchivaris in 1994 maakte Barry Raymakers een interview met Anders Rozemond, dat in april 1994 in Nu & Dan, *het personeelsblad van de gemeente Delft, gepubliceerd is. Als hommage aan Anders Rozemond meent de redactie van het jaarboek er goed aan te doen dit interview hier weer te geven (met dank aan Barry Raymakers).*

Anders Rozemond

Anders Rozemond

Gemeentearchivaris geen liefhebber van giswerk

Barry Raymakers

Anders Rozemond nam in 1994 afscheid van 'zijn' archiefdienst. Na ruim twintig jaar te hebben doorgebracht in de schriftelijke neerslag van de Delftse historie, maakte de gemeentearchivaris gebruik van de mogelijkheid om op 1 mei vervroegd uit te treden. In 1994 hield Barry Raymakers dit gesprek met een man die Delft spelenderwijs heeft ontdekt.

Anders Rozemond geeft toe dat het hem nu en dan moeite kost om namen en gezichten te onthouden. "Ik word niet gehinderd door een geheugen", is de verklaring die de Delftse gemeentearchivaris zelf gekscherend geeft. "Daarom heb ik ook het beroep van archivaris gekozen: dan kan ik alles opzoeken." Met data lijkt Rozemond minder problemen te hebben. Zonder die te hoeven opzoeken, kan hij vertellen dat zijn loopbaan in het archiefwezen is gestart op 17 september 1958, toen hij in dienst trad van het Algemeen Rijksarchief, en dat hij op 15 januari 1973 de overstap maakte naar het Delftse gemeentearchief.
De gemeentearchivaris is een liefhebber van exacte informatie. Dat blijkt. Veronderstellingen en gissingen, daar houdt hij niet van. Dat is een van de redenen dat zijn belangstelling uitgaat naar juist die tijdperken in de geschiedenis die hun sporen hebben nagelaten in geschreven bronnen. De vroege middeleeuwen, bijvoorbeeld, zijn hem te vaag.
"Wat we daarvan weten bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten. Die worden vervolgens aangevuld met veel vermoedens. Als onderzoeker mag je best vermoedens hebben, vind ik, maar daar mag niet het hele verhaal op gebaseerd zijn. Dan blijft het allemaal zo hypothetisch. Ik word daar altijd wat kriegel van. Ik geef de voorkeur aan concrete informatie."
Met het beroep van archeoloog zou hij dan ook om die reden moeite hebben. "Een archeoloog graaft in de grond, ziet wat kleurverschillen en interpreteert die vervolgens", stelt de archivaris. "Het lijkt me bovendien deprimerend werk. Een archeoloog moet meestal snel graven, het gat dan weer dichtgooien en vervolgens komt er een flat op te staan."
Dan spreekt hem meer aan wat is gedaan op de plek van het voormalige Oude en Nieuwe Gasthuis. Daar is in een talud met bakstenen aangegeven waar de kapel van het Karthuizerklooster heeft gestaan. Rozemond: "Dit archeologisch monument is onlangs in volle glorie hersteld. Een goede zaak, temeer daar buiten de veste niet zoveel monumenten te zien zijn."

Schooltijd

Zijn belangstelling voor het verleden is, zo zegt Rozemond, aangeboren. "En

Anders Rozemond in 1994 (Foto Gemeentearchief Delft)

het wordt vaak gevoed door een geschiedenisleraar. Het is belangrijk of je een leuke leraar hebt gehad of niet. Ik had in mijn schooltijd, op het gymnasium in Amsterdam, een leuke geschiedenisleraar. Dat heeft bij mij geholpen." Anders Rozemond raakte in de ban van de historie. Toen hij het advies kreeg om na het gymnasium een keuze te maken voor het archivarisschap, kostte het hem weinig moeite om de knoop door te hakken.
Met zijn diploma op zak kon de jonge Rozemond aan de slag op het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Daar beheerde hij tien jaar lang de kaartenverzameling. Een zelfstandige functie, waar hij het uitstekend naar zijn zin heeft gehad. "Het was heerlijk. Iedereen had mij nodig, en ik niemand." Het was bovendien een bijzondere collectie die hij onder zijn hoede had. In de universiteitsbibliotheken van Leiden en Amsterdam bevinden zich ook belangrijke en kostbare verzamelingen van kaarten, maar die bestaan hoofdzakelijk uit gedrukte exemplaren. In het Rijksarchief liggen veel meer origineel getekende kaarten, veelal archiefstukken. Rozemond: "Er zitten prachtige tekeningen bij van vestingwerken en van achttiende-eeuwse schepen. Maar

ook kaarten van de VOC en de Westindische Compagnie met vaarroutes."

Rechten

De archivaris had het er naar zijn zin. Maar in de loop der tijd begon hij zich wat minder op zijn plek te voelen. Het werk werd te eenzijdig. Hij wilde wat anders en vatte daarom naast zijn werk en zijn gezin een studie rechten op. Een studie die hem een graad opleverde en daarmee de weg vrijmaakte voor een functie op het niveau van 'hogere archiefambtenaar': hij promoveerde tot chef van de studiezaal.
"Bij ons in het vak heeft men zelfs liever juristen dan historici", verklaart Rozemond zijn keuze. "Dat komt omdat je een jurist veelal wel historische begrippen kunt bijbrengen, maar een historicus moeizamer juridische begrippen. Die zijn wel belangrijk, want archiefstukken zijn meestal juridische stukken. Het is dus heel gemakkelijk als je rechten hebt gevolgd."

Bruggetjestochten

Na vijf jaar kwam een post in Delft vrij, als tweede man bij het archief èn met uitzicht op opvolging van de gemeentearchivaris. "Ik wilde niet op een 'middelbare stoel' blijven zitten", zegt Rozemond. "De banen in het archiefwezen zijn niet zo dik gezaaid, toen ook niet. Ik heb dus gesolliciteerd en ik ben de gelukkige geweest die uit de procedure rolde. Ik had al een zwak voor Delft. Maar als er een vergelijkbare baan was vrijgekomen in Den Bosch of Roermond, om maar wat te noemen, had ik waarschijnlijk ook gesolliciteerd. Ik zou me dan wel veel meer hebben moeten verdiepen in de geschiedenis van zo'n stad. Ik ben toch een Hollander. Als ik moet kiezen, kies ik dus voor Delft."
"Bovendien kende ik Delft al. Ik had hier familie wonen, waar ik elk jaar ging logeren. Hier maakten we bijvoorbeeld 'bruggetjestochten': een route waarbij je niet twee keer over dezelfde brug kwam. Zo leer je zo'n stad wel kennen."

Juiste greep

Zijn keuze voor Delft bleek een juiste greep te zijn, in elk geval in de eerste tien jaar. Dat was een periode waarin veel mogelijk was. "Ik kon toen nieuwe dingen op poten zetten, zoals de educatieve dienstverlening en een restauratie-atelier. En ik heb in die tijd een gediplomeerd bibliothecaris kunnen aantrekken." In de jaren tachtig veranderde het beleid. "Dat was de tijd van inleveren. Het was een voortdurende strijd om te behouden wat we hadden opgebouwd. Ik ben toen de educatieve dienstverlening kwijtgeraakt."
Eind april neemt Anders Rozemond afscheid. Een afscheid dat valt op een moment dat het archief voor enkele uitdagingen staat. Zo is er extra ruimte nodig voor het depot dat bijna uit zijn voegen barst. Bovendien nadert het 750-jarig bestaan van de stad, waarvoor tal van festiviteiten moeten worden

voorbereid. Voor Rozemond zijn dit enkele argumenten om zijn vertrek niet nog een paar jaar uit te stellen. "Het zou voor mijn opvolger, G. Verhoeven, ook niet leuk zijn om van mij een half prakkie over te nemen", verklaart hij. Rozemond blijft na zijn vertrek overigens niet stil zitten. "Ik heb de afgelopen jaren nauwelijks bezig kunnen zijn met mijn vak. Ik was veel meer een manager. Straks hoop ik weer toe te komen aan het echte archiefwerk."
Drie archieven liggen voor hem klaar om te worden geïnventariseerd: dat van de historische vereniging Delfia Batavorum, dat hij zelf heeft gevormd in de jaren dat hij secretaris was, van de stichting Molen De Roos, waarvan hij eveneens secretaris is geweest, en van de Rotaryclub. "En er zijn nog archiefjes genoeg", stelt hij zichzelf gerust.

Een handleiding voor kaartgebruik uit 1554 van de Delftse landmeter-notaris Pieter Resen

Peter van der Krogt en Ferjan Ormeling

Inleiding

Legenda's hebben voor de gebruikers van kaarten een tweeledige functie (Mijksenaar 1983): ze dienen om bepaalde informatie grafisch gecodeerd in de kaart terug te vinden en ze helpen bij de vertaling van objecten in de kaart. Bertin (1967) geeft aan hoe bij het werken met kaarten twee stappen nodig zijn voordat men oorspronkelijke relaties uit kaarten kan aflezen: de externe en interne identificatie. De eerste bestaat uit het zich realiseren welk gebied wordt afgebeeld voor welk thema. Interne identificatie is het proces waarbij men zich realiseert welke componenten op welke manier grafisch worden gevisualiseerd. Dat doet men aan de hand van een legenda. Voor kaartmakers hebben legenda's daarnaast de functie van het palet: ze tonen welke symbolen gebruikt kunnen worden, wat de te gebruiken afmetingen en precieze kleuren zijn en wat hun betekenis is. Maar ze doen daarnaast nog meer: ze tonen de landmeter wat er in het terrein opgenomen moet worden, en laten de karteerder dus meteen al met een bepaald oog naar het landschap kijken. Als ergens geen symbool voor is wordt het niet gekarteerd, net zoals we een bepaalde kleur niet kunnen benoemen als we er geen naam voor heben.
Niet alle elementen van kaarten zijn alléén via een legenda toegankelijk, zeker niet in de zestiende eeuw. Onder de kaartelementen zijn er ook een aantal zij-aanzichten en tekeningen van de werkelijkheid: afbeeldingen van boerderijen, landhuizen, sloten, hekken, bomen, die men ook zonder legenda begrijpt. Ze vormen een stoffering die helpt bij de oriëntatie in het abstracte grafische landschap.

De zestiende eeuw kende nog geen aardrijkskunde-onderwijs, en geen leerboeken en schoolatlassen die ons, uitgaande van de plattegrond van het klaslokaal of een luchtfoto van de school, de principes van de kaart leren: dat de richtingen op de kaart (als je hem goed oriënteert) overeen kunnen komen met die in het terrein; dat de vormen in de kaart dezelfde zijn (op schaal) als die in werkelijkheid en natuurlijk het schaalbegrip, dat alle afmetingen uit de werkelijkheid even zo vaak verkleind zijn als overeenkomt met het schaalgetal. We leren ook impliciet dat je, door iets te karteren daarmee het gereedschap hebt alle mogelijke metingen te doen aan de werkelijkheid die je wel-

licht in de praktijk niet kunt uitvoeren door allerhande belemmeringen (water, dichte vegetatie, bebouwing, etc).

Tot de zestiende eeuw verkozen landmeters geschreven rapporten voor de verwerking van hun landmeetkundige gegevens. Kort na 1500 drong echter het besef door dat kaarten ongekende mogelijkheden boden als gereedschap voor beheer en planning en daardoor werden ze in toenemende mate gebruikt voor grondboekhouding, militaire operaties en waterbeheersing. In de zestiende eeuw had men net het principe van de voorwaartse insnijding van driehoekspunten ontdekt (Gemma Frisius) en daarmee de driehoeksmeting. Parallel daarmee gingen landmeters zich bezig houden met kaartvervaardiging. Vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw hadden veel erkende landmeters meettechnieken onder de knie die nodig waren om betrouwbare kaarten te maken.Vanaf het midden van de zestiende eeuw lieten particulieren en kerkelijke instanties in de Nederlanden op grote schaal hun bezittingen door landmeters opmeten en karteren. Wanneer zulke kaarten en het register in een band samengevoegd zijn spreekt men van een (prekadastraal) kaartboek. In die ingebonden vorm was de kaart helemaal een handzaam gereedschap voor de eigenaar, omdat die kartering ook een vorm van inventarisatie was en daarmee een beheer(s)middel. En misschien zaten er ook nog andere elementen bij, zoals een bevestiging van het eigendomsrecht: wat je liet karteren was van jou, een kaart was een bewijs van eigendom. Een model van de werkelijkheid geeft invloed en manipulatiemogelijkheden op die werkelijkheid.
Naar andere functies kunnen we slechts gissen: waren de kaartboeken behalve werkdocumenten misschien ook koffietafelboeken, die men als er bezoek kwam achteloos liet rondslingeren om commentaar uit te lokken? Voor de zeventiende-eeuwse globes en folio-atlassen moeten we in elk geval ook een dergelijke functie veronderstellen.

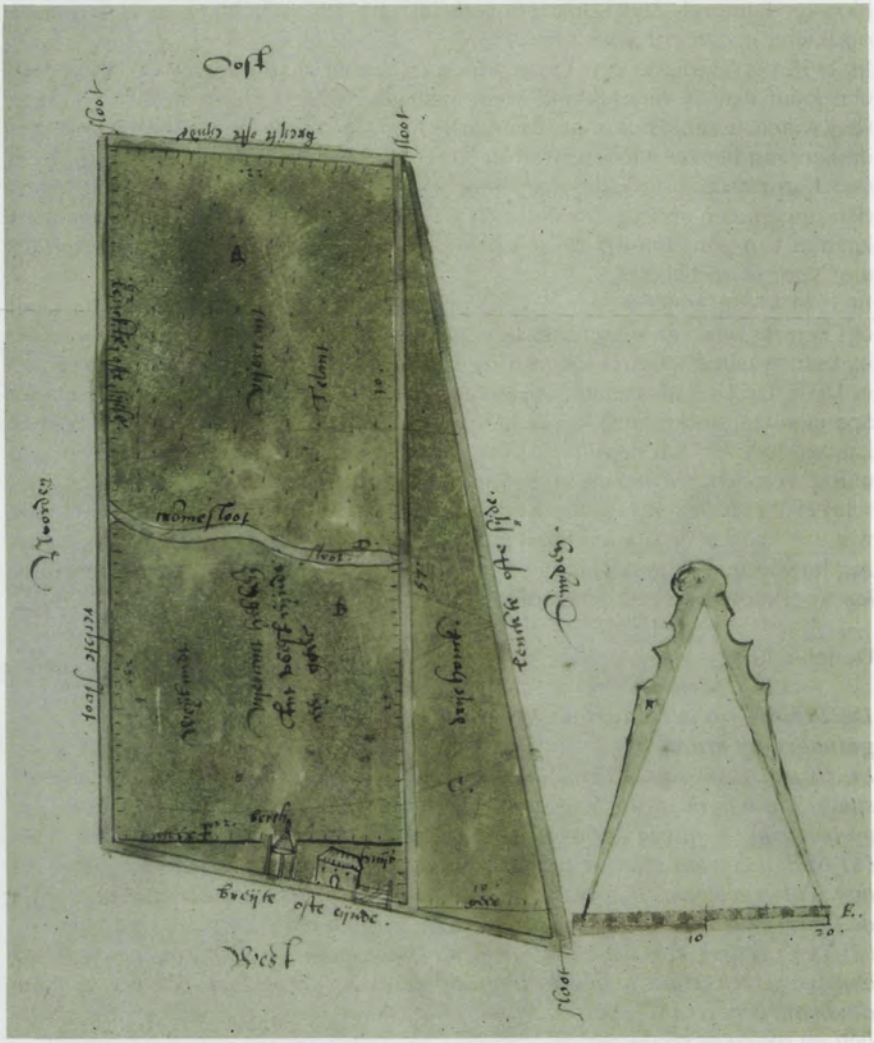
Aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht wordt op dit moment een onderzoek voorbereid naar deze kaartboeken, dat uitgevoerd zal worden door Elger Heere en Martijn Storms. In het kader daarvan werden in het gemeentearchief van Delft een aantal kaartboeken bestudeerd. Behalve "echte" kaartboeken bezit het Delftse gemeentearchief ook een cartularium van eigendomsbewijzen en rentebrieven van goederen buiten Delft behorende aan het Oude Gasthuis, aangelegd door notaris Pieter Resen in 1554.[1]

Pieter Resen, die niet alleen notaris was maar ook landmeter, behoorde tot een Zeeuwse familie die in de zestiende eeuw enige bekendheid genoot. Een groot probleem bij deze familie is dat er vijf opeenvolgende generaties met de naam Pieter Resen voorkomen.[2] Een van deze Pieters, vermoedelijk nummer II in de reeks, vervaardigde een kopie van een grote kaart van Zeeland, zoals dat er in de zevende eeuw zou hebben uitgezien, uit het bezit van het

klooster Egmond. Zijn kopie voorzag hij van een toelichting en een Latijnse opdracht, gedateerd november 1536.[3]
In 1555 vervaardigde een Pieter Resen (nummer II of diens zoon, Pieter III) een kaart van de heerlijkheid Vossemeer aan weerszijden van de Eendracht (het water tussen Tholen en Brabant).[4] In deze streek lagen ook diverse landerijen van het het klooster van de H. Bartholomeus in Jeruzalem nabij Delft (het Kartuizerklooster), die eveneens in 1555 door Pieter Resen (II of III) werden opgemeten en in een kaartboek weergegeven.[5] Dit kaartboek bevat naast kaarten van percelen op Tholen ook percelen bij Delft, op IJsselmonde, Putten, Voorne en Flakkee.
In 1554 kreeg Pieter Resen ook de opdracht van het Oude Gasthuis te Delft om een register van eigendomsbewijzen aan te leggen. In dit register voegde hij een twaalftal kaarten toe van de landerijen. Deze kaarten tonen percelen in Delft, De Lier, Maasland, Overschie, Rijswijk, Wateringen, Haagambacht en Spangen (bij Rotterdam). Wellicht voorzag hij dat de gasthuismeesteren deze kaarten niet zouden begrijpen, of is door zijn opdrachtgevers speciaal om een uitleg verzocht. Vooraan in het werk, direct volgende op de titelpagina, schreef Pieter Resen een toelichting op het kaartgebruik, waarin hij uitlegde wat een kaart is en hoe de kaart gelezen moet worden. Deze toelichting voorzag hij van een "legendakaartje:" een fantasiekaartje waarop alle kaartsymbolen voorkomen en met letters aangeduid zijn.

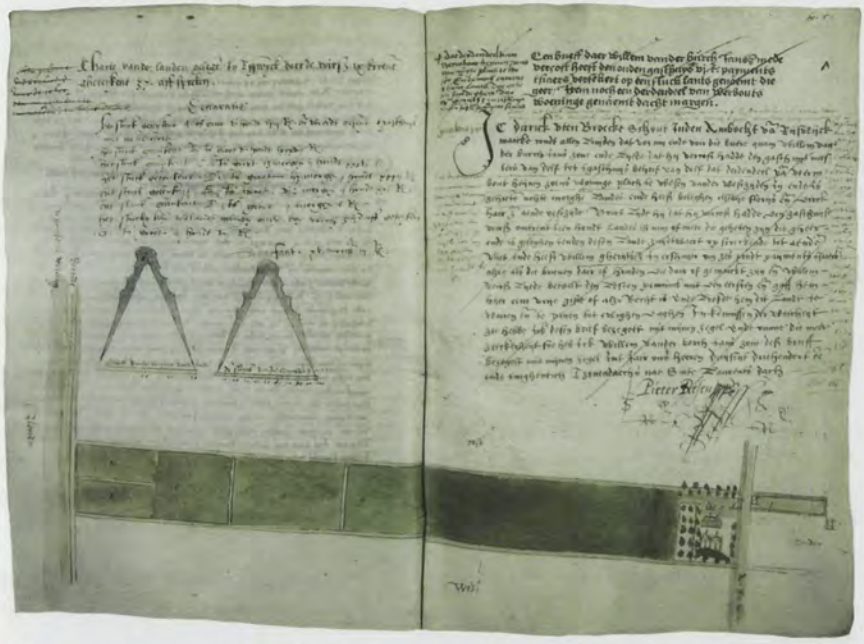
De tekst luidt:

Declaratie op die caerten die in dit Jegenwoirdighe Register geinsereert staen.
In dit tegenwoordighe Register zijn ghestelt seekere charten inhoudende all sulcke landen als in die brieven, gescreven in dit tegenwoordighe Register, begrepen zijn. In maniere hijr nae gescreven.
(1) In den eersten soe sijn alle carten gesedt op sijn vijer winden, gelijcks inden velden gelegen sijn, om dat men weten sal wat einden ende sijden die selffde landen hebben, Vuten oosten, westen, zuijden ende noorden.
(2) Ten tweden, sijn oeck aen alle dije sijden ende eijnden van desen landt charten gestelt alsulcke bijgelanden als sij nu ter tijt hebben, ofte ten minsten die bruijckers van den selven landen, daermen vande eijgenaers geen sekerheit en weten te recouvreren.
(3) Ten derden sijn alle die charten gemaeckt op alsulcke fatsoen ende gedaente, als die landen nu gelegen ende gefatsoneert sijn, tsij vijercantich, driehouckich, geersgewijs, met rechte ofte cromme sloten, gelijckse nu in haer bedelvinge leggen. Item is mede onderscheiden wat wey ofte telandt is. Item staen oeck bijden landen gevoecht inder charten alsulcke hecken, bomen, wegen, lanen ende huijsen, als in ofte omtrent den lande inden velden staen, tot seekere landtgemercken.
(4) Ten vierden sijn alle die charten gemaeckt op ten cleijnen voet ofte maete, welcke maete ter sijden bij ofte boven dije charte gestelt staet, met cijferletteren

1. Het "legendakaartje" van Pieter Resen in het Cartularium van het Oude Gasthuis. (Foto: Gemeentearchief Delft).

hebbende eenen passer boven die mate ende cijfer letters gestelt op datmen weten mach hoe lanck dat het landt is, ofte wat breite tselfde landt heeft.
(5) Ten lasten sijn mede ter sijde ofte bij de carten gestelt die grote van elcke parcijel, ofte ten minste die grote vant gehele landt ofte weer tgasthuijs int geheel ofte met sijnen ingelanden in gemengeder vuere ende aerde toebehoe-

2. Een van de "tweeschalige" kaarten van Pieter Resen. Het betreffende perceel ligt in Rijswijk. (Foto: Gemeentearchief Delft).

rende. met onderscheit van letteren, waer mede bewesen woert elcke parciel sijn grote.

Samengevat staat er dat (1) de richtingen op een kaart overeenkomen met die in het terrein, (2) de namen van de huurders of eigenaars van aangrenzende percelen vermeld staan, (3) de vorm van de percelen op de kaart gelijk is aan die in het terrein, er onderscheid gemaakt is in weiland en akkers en de landkenmerken (hekken, bomen, wegen, huizen) ingetekend zijn, (4) de kaarten op schaal getekend zijn en er een schaalstok bij is getekend, en (5) dat de grootte van het perceel (of van het gedeelte dat in bezit van het Gasthuis was) naast de kaart geschreven is.

Op de volgende bladzijde staat de verklaring van de kaartsymbolen:
Ende soe wat weylandt is, dat selfde is inder charte heel groen gemaeckt. Evensoe wat parcijle landt nu gebout ende geteelt wordt, dat selfde is mit swarte puntkens geteikent. Alle sloten ende wateren sijn gecoloreert ende geverwet met blau verwe.
Om tselfde perfectelick te verstaen is hyr een exempel tot onderwijs van sullicx ter siden gestelt.

Daer sijn drije parcielen lands gelegen anden anderen, geteikent A. B. C. vande welcke geteikent A. alst gemeten is gewest, ist bevonden viercantich te wesen, behalven datte een cromme sloet hadde, ende is geteikent D. ende was telandt soet blijckt bij de stipkens daer in gemaeckt, hebbende sijn breite int oosten xxii roeden, ende sijn lenckte ofte sijde int noorden xxix R. alsmen mitten passer tselfde besoecken mach bij de mate gesedt ter sijden ant landt, ende is geteikent E.
Het stuck geteikent B. is oick viercantich, dant heeft een geer int westen geteikent F. Ende is breet naede maet voirscreven xxii R. Ende is weilant alst blijckt bij de groene coluer sonder eenighe swarte stipkens, ende heeft op hem staen een huijs, berch, ende hecke.
Het stuck geteikent C. is een driecant ofte geer, hebbende sijn rechte side lanck lvij roeden, hebbende eenen spitsen hoeck int oosten. Die sloten sijn verscheiden vant lant met blauwe verwe, soet hijr blijckt. Tselfde salmen opserveren inde navolgende charten in dit Register gestelt. Ende soe waer twederhande scale ofte mate geschreven staet, beteikent dat het landt soe veel Roden inder lanct heeft, datmen hijr int carteren met den sfeer ende mate vande breite, die lenckt nijet op haer proportie stellen en soude mogen.

Samengevat: wat weiland is, is op de kaart groen gekleurd, akkers zijn in groen met zwarte puntjes aangegeven en sloten en andere waterlopen zijn blauw gekleurd.
In het voorbeeld (afb. 1) staan drie percelen, A, B en C getekend. A is vierkant, op een bochtige sloot na (aangegeven met D) en is een akker. In het oosten is dit perceel 22 roeden breed en de lengte in het noorden is 29 roeden, wat blijkt als het met de passer gemeten wordt met behulp van de schaalstok E. Perceel B is ook vierkant, maar heeft een gerende zijde in het westen (F). De breedte is 22 roeden. Het is weiland en er staat een huis, hooiberg en een hek op. Perceel C is driehoekig, de rechte zijde is 17 roeden lang en er is een scherpe hoek in het oosten. De sloten zijn blauw gekleurd. Op gelijke wijze bekijkt men de kaarten in dit register. Waar er twee schaalstokken staan, daar was het land zo langwerpig, dat bij het karteren op dezelfde maat als de breedte, de lengte niet in verhouding weergegeven kan worden. Het laatste punt verdient wat nadere toelichting. Sommige percelen hebben een zodanig langwerpige vorm dat bij 'gewone' kartering het perceel er als een dikke lijn uit zou zien, of over meerdere bladzijden getekend zou moeten worden. Pieter Resen vond het een elegante oplossing om voor de lengte van het perceel een kleinere schaal toe te passen dan voor de breedte. De kaart van het perceel krijgt daardoor een meer vierkante vorm (afb. 2). Het is de vraag of dit wel zo'n gelukkige keuze was. Als hij zijn opdrachtgevers al moest uitleggen wat een kaart was, zouden ze dan nog begrepen hebben wat Resen met een dubbele schaal bedoelde?

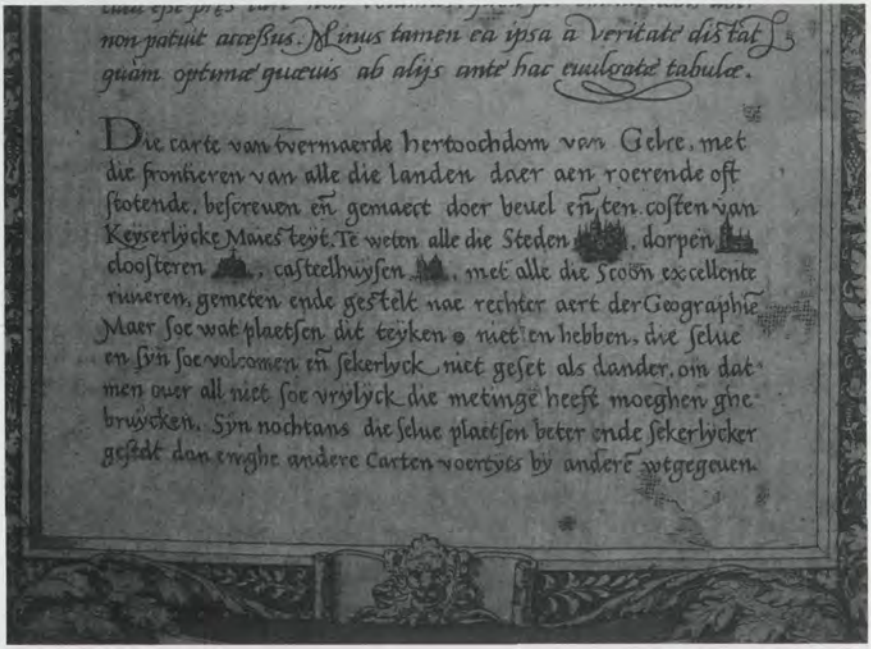
Het is moeilijk na te gaan wat de chronologische volgorde is van de drie bekende kaartwerken van Pieter Resen: de kaart van Vossemeer is gedateerd

1555, het Kartuizerkaartboek is ongedateerd (op een los ingevoegd briefje staat echter dat de landerijen in Vossemeer in 1555 zijn opgemeten) en het cartularium van het Oude Gasthuis is begonnen in 1554, maar bevat ook afschriften geauthentiseerd in 1555.
De kaarten zelf vertonen zodanige overeenkomsten in stijl (o.a. van de passer bij de schaalstok en het handschrift) dat ze ongetwijfeld van een en dezelfde maker zijn. Het merkwaardige is alleen dat in het cartularium alle kaarten van een schaalstok zijn voorzien, en vele daarvan "tweeschalig" getekend zijn, terwijl van de 22 kaarten in het Kartuizerkaartboek er slechts twee van een schaalstok voorzien zijn (één daarvan "tweeschalig"). De kaart van Vossemeer heeft een enkele schaalstok met passer.
We nemen aan aan dat het cartularium het meest recent is, en dat Pieter Resen de ervaringen met het karteren voor het Kartuizerklooster gebruikt heeft om zijn werk te vervolmaken. Maar evenzeer kan beargumenteerd worden dat het andersom is, en dat de reacties van zijn opdrachtgevers op de kaarten in het cartularium zodanig waren, dat hij in zijn volgende werk er van afgezien heeft om zo nauwkeurig te werken.

De toelichting en het legendakaartje maken het werk van Pieter Resen bijzonder. Het Utrechtse kaartboekenonderzoek kan mogelijk aan het licht brengen hoe uniek deze bijdrage van Pieter Resen aan de geschiedenis van de kartering geweest is.

Volgens Schilder (1983) komen de eerste legenda's voor op de provinciekaarten van Jacob van Deventer (ca. 1500-1575). Die kaarten stammen uit de jaren 1536-1545, en de legenda vindt men in een cartouche op de kaart van het hertogdom Gelre (1543) (afb. 3). Er staat:
Die carte van twermaerde hertoochdom van Gelre, met die frontieren van alle die landen daer aen roerende oft stotende, bescreven ende gemaect doer bevel ende ten costen van Keyserlycke Maiesteyt. Te weten alle die Steden @.dorpen @ cloosteren @ casteelhuysen@, met alle die scoon excellente rivieren, gemeten ende gestelt nae rechter aert der Geographiæ. Maer soe wat plaetsen dit teyken @ niet en hebben, die selve en syn soe volcomen ende sekerlyck niet geset als dander, om dat men over all niet soe vrylyck die metinge heeft moeghen ghebruycken. Syn nochtans die selve plaetsen beter ende sekerlycker gestelt dan enighe andere carten voertyts by anderen wtgegeven. De apestaart-tekens staan hier voor verschillende symbolen.

Als Pieter Resen dus al een voorloper wàs, dan was er in elk geval een intellectueel klimaat voor dergelijke ontwikkelingen. Maar met zijn methode om de legenda-tekens in een fictief landschap, een *legendalandje* volgens Mijksenaar (1983), te verklaren, was hij zijn tijdgenoten mijlenver vooruit. En in het eerste gedeelte van zijn tekst geeft hij een definitie van de functionaliteit van de kaart - bij ons weten de eerste keer dat dat onder woorden is gebracht in het Nederlands. Een kaart is een model van de werkelijkheid waaraan je

3. De legenda op de kaart van Gelderland door Jacob van Deventer. De eerste druk van deze kaart dateert van 1543, maar daar is geen exemplaar van bekend. Deze afbeelding komt van de druk van 1556 (Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel).

maten en richtingen en vormen van die werkelijkheid kunt aflezen, waar je attribuutinformatie aan kunt toekennen en aflezen over eigendom, eigenaren grondgebruik, vegetatie en landmeubilair (hekken, bomen), bebouwing en infrastructuur (wegen).

Hebben we bewijzen voor de inventaris- en planningsfunctie van de hier besproken kaarten van Resen: zijn de kaarten geannoteerd? Staan er opmerkingen in de marge over de vruchtwisseling zoals boeren dat nu ook nog bijhouden, over het aantal beesten dat een weiland kan hebben, over geplande sloten in gebieden die te drassig worden, enz.? Is er sprake van metingen die bij opsplitsing van percelen gebruikt zijn om de pacht te bepalen? We hopen dat het antwoord op die vragen zal komen uit het onderzoek van Heere en Storms naar de kaartboeken in archieven in Nederland en België. Het lijkt mogelijk dat ze in deze documenten sporen zullen vinden van een dergelijk gebruik, waarmee dan tevens de functie van de in dit artikel beschreven kaartgebruikshandleiding onderstreept wordt.

Noten

Dit artikel is eerder verschenen onder de titel "16de-eeuwse legendalandjes als handleiding voor kaartgebruik" in *Kartografisch Tijdschrift* 27 (2001), nr. 4, en zal ook verschijnen in *Caert-Thresoor*.

1. Gemeentearchief Delft, Archief 97 Oude en Nieuwe Gasthuis, inv. nr. 770 (voorheen 517). Dit cartularium met kaarten was niet bekend aan Huussen et al. (1975). Een cartularium is een verzameling afschriften van eigendomsbewijzen van een klooster.
2. Zie het genealogisch schema in Huussen et al. (1975), blz. 112, gebaseerd op F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, Middelburg 1893, dl. 2, blz. 512-513.
3. Pieter Resens kopie is verloren gegaan. In M. Gargon, *Walchersche Arkadia* (Leiden 1715) is een natekening afgedrukt met Resens toelichting.
4. R.A. Zeeland, Middelburg, C. de Waard, *Inventaris van kaarten en teekeningen* (Middelburg 1916), inv.nr. 1160. Donkersloot-de Vrij (1981), nr. 550. Afgebeeld in Huussen et al. (1975), blz. 114-115.
5. Algemeen Rijksarchief, Den Haag, Archieven Delftse Statenkloosters, Het klooster van den H. Bartholomeus in Jeruzalem, inv.nr. 7. Beschreven door Huussen et al. (1975) en door Donkersloot-de Vrij (1981), kaartboek 22.

Literatuur:

Bertin, J. 1967. *Sémiologie graphique*. Parijs; Den Haag: Mouton.

Dainville, Fr. de. 1964. *Le langage des geographes*. Paris: Picard.

Donkersloot-de Vrij, M. 1981. *Topografische Kaarten van Nederland vóór 1750*. Groningen: Wolters Noordhoff; Bouma.

Huussen, A.H., J.Th.W. van Bracht en J. Dullaart 1975. Pieter Resens kaartboek voor het Delftse kartuizerklooster (ca. 1555). In *De Kartuizers en hun Delftse klooster*, red. R. Rothfusz en A.J.H. Rozemond. 102-120. Delft: Elmar.

Mijksenaar, P. 1983. Kanttekeningen bij kaartlegenda's door een grafisch vormgever. *Kartografisch Tijdschrift* 9, nr. 1: 29-39.

Ormeling, F.J. 1983. Standaardisering van legenda's en bestemmingsplankaarten. *Kartografisch Tijdschrift* 9, nr. 1: 63-68.

Pouls, H.C. 1997. *De landmeter: Inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse landmeetkunde van de Romeinse tot de Franse tijd*. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro Holland.

Schilder, G. 1983. Historische ontwikkeling van legenda's: een verkenning. *Kartografisch Tijdschrift* 9, nr. 1: 19-28.

Talens

·FOTO·VIDEO·

■ **Delft:** Markt 36, (015) 212 31 55 ■ **Delft:** Winkelcentrum " In de Hoven", Troelstralaan 25, (015) 261 38 92 ■ **Delft:** Markt 19-21, (015) 212 28 52 ■ **Gouda:** Westhaven 1, (0182) 51 24 90
■ **Capelle a/d IJssel:** Winkelcentrum "De Terp", Amsteldiep 41a, (010) 450 14 73
■ **Rijswijk:** Winkelcentrum "In de Bogaard", Pr. Joh. Friso Promenade 11, (070) 394 46 42
■ **Schiedam:** Hoogstraat 5, (010) 273 29 88 ■ **Rotterdam:** Lijnbaan 117, (010) 413 60 16
■ **Zoetermeer:** Winkelcentrum "Stadshart", Promenade 27, (079) 341 36 26
■ **Leidschendam:** Winkelcentrum "Leidsenhage", Liguster 23, (070) 320 70 77

Jonkvrouwe Ricardis, graaf Willem II en paus Innocentius IV
en het in 1252 gestichte Gasthuis te Delft

Dr. H.L. Houtzager

Inleiding

Dit jaar is het 750 jaar geleden dat het gasthuis in Delft werd gesticht. Hiermee is onze stad in het bezit van het oudste, thans nog functionerende ziekenhuis van ons land. In de loop der tijd hebben naamsveranderingen plaatsgevonden door uitbreidingen en fusies met andere Delftse ziekenhuizen. Na de laatste fusie met het Diaconessenhuis te Voorburg is het Reinier de Graaf Gasthuis een onderdeel geworden van de zogenaamde Reinier de Graaf Groep.
Aan dit bijzondere jubileum zal gedurende 2002 veel aandacht worden besteed door middel van congressen, tentoonstellingen - onder meer in het gemeentemuseum Het Prinsenhof - de uitgave van een boek en festiviteiten voor de Delftse bevolking. Ook de patiënten, op de verschillende locaties opgenomen, zullen weten dat de Reinier de Graaf Groep een jubileum viert.
In het verleden zijn aan de geschiedenis van het Gasthuis verschillende publicaties gewijd, onder meer de studie van de hand van de toenmalige archivaris van Delft, dr. D.P. Oosterbaan *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft* uit 1954. In 1977 is door het erelid van onze vereniging G.G. Kunz een interessant boek geschreven over de lotgevallen van het Oude- en Nieuwe Gasthuis gedurende de 725 jaar van haar bestaan: *Oude- en Nieuwe Gasthuis 1252-1977.*
Dit jaar zullen in een fraai geïllustreerde publicatie vier schilderijen worden beschreven, die in het bezit zijn van het ziekenhuis en de stad Delft, de zogenaamde anatomische lessen. In dit boek zal ook aandacht worden besteed aan de verschillende locaties waar de chirurgijns en vroedvrouwen hun opleiding kregen en waar deze samen met de Delftse medici bijeenkwamen. Een apart hoofdstuk is gewijd aan de geschiedenis van de gezondheidszorg binnen Delft in de zeventiende en achttiende eeuw.
Aan de wieg van het Delftse gasthuis hebben drie prominente personen gestaan, te weten jonkvrouwe Ricardis, graaf Willem II van Holland en paus Innocentius IV. In het onderstaande zal ingegaan worden op het leven van deze drie personen en aandacht worden besteed aan de rol die zij hebben gespeeld bij de stichting van Nederlands oudste gasthuis.

Jonkvrouwe Ricardis

Jonkvrouwe Ricardis was het oudste kind van Willem I, graaf van Holland (1203-1222) en diens eerste echtgenote Aleid van Gelre († 1218). Zij is ca. 1210 geboren en diende als ongehuwde vrouw over een zodanig inkomen te beschikken, dat zij een bij haar stand passende staat kon voeren. (fig.1) Hiertoe was ook aan haar, na de dood van haar vader, een deel van de grafelijke bezittingen toegewezen, waarmee zij in haar levensonderhoud kon voorzien. Ricardis erfde de grafelijke hoven van Delft en Pijnacker, waaruit zij inkomsten verkreeg.
Met de instemming van haar neef Willem II, graaf van Holland (1234-1256) (fig. 2) schonk zij in 1243 aan het klooster Rijnsburg de inkomsten van de botermaat van Delft ten bedrage van 50 pond per jaar voor de memorie van haar overleden broers Floris IV en Willem de Voogd. Haar zuster Aleida van Holland was van 1239 tot 1258 abdis van het klooster Rijnsburg.
Zeven jaar later schonk zij het klooster te Loosduinen 35 pond, in termijnen van 100 schellingen per jaar uit te betalen, van de opbrengsten van drie boerderijen in Delft. Zeer waarschijnlijk heeft zij een belangrijke stem gehad in het verlenen van stadsrechten door haar neef aan Delft in 1246.
Op 24 juni 1251 verleende Willem II haar vrijstelling van grafelijke lasten en diensten voor maximaal 300 morgen land en schonk hij zijn geliefde tante 32

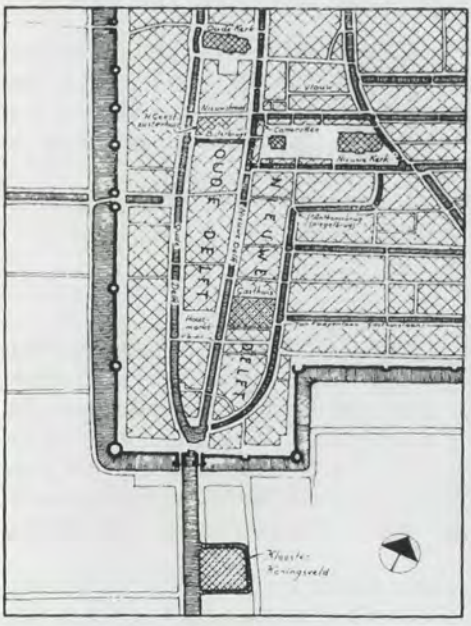

1. Zegel van jonkvrouwe Ricardis. Het randschrift luidt: S. Ricardis, Domicelle de Hollandia.

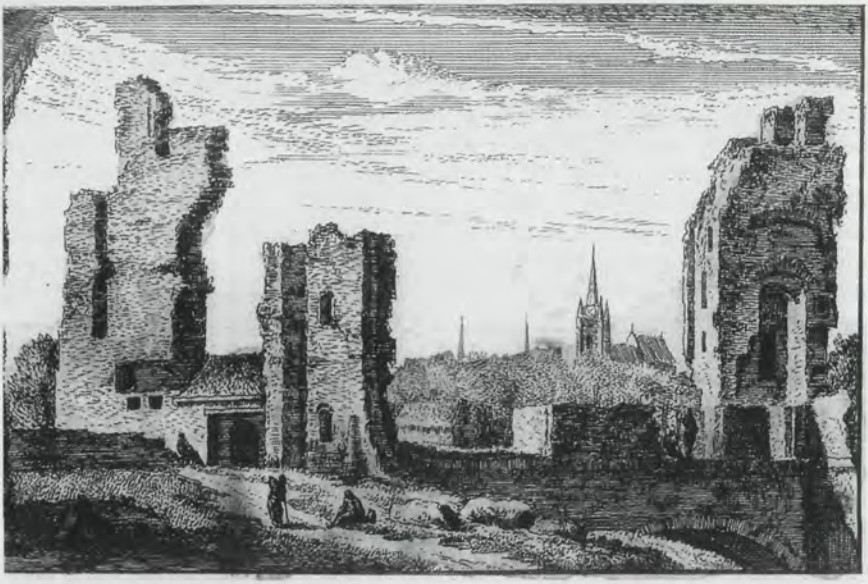
2. Zegel van Graaf Willem II.

morgen land in de hof van Delft. Op dit terrein stichtte Ricardis een klooster dat de naam 'Koninexveld' zou krijgen, vernoemd naar haar grafelijke neef Willem II, die vanaf 1247 Rooms-Koning was.
De bouw van het klooster begon op kerstdag 1251 en op 2 juni 1252 wijdde Jan van Diest, een uit Brabant afkomstige wijbisschop van het bisdom Utrecht, het hoofdaltaar en het kerkhof. Hij beloofde 40 dagen aflaat aan ieder die de inwijding bijwoonde en ieder die de bouw van het klooster financieel zou steunen. Het werd bewoond door monniken en nonnen van de orde der Norbertijnen of Premonstratensers.
Aangezien het karakter van de Norbertijner kloosters met zich meebracht, dat zij tevens een toevluchtsoord waren voor zieken en misdeelden, beschikte ook dit klooster over een soort opvangcentrum: een gasthuis. Een Norbertijner klooster zonder gasthuis was een hoge uitzondering. Paus Innocentius IV had in 1244 de Norbertijnen er nog eens met nadruk op gewezen dat overal waar dit mogelijk was, een hospitium voor de armen moest worden opgericht.
In 1252 had het dubbelklooster al zes pauselijke bullen verworven. De laatste bul, gedateerd 11 oktober 1252, is de belangrijkste. Hierin verklaarde Innocentius IV het kloosterbezit te bevestigen en te vrijwaren, met name de grond waarop het klooster stond en bovendien het 'hospitale de Delft cum omnibus pertinentiis suis'. (fig. 3). "Officiëler stuk kan men zich niet wensen om te bewijzen, dat het bestaan van het Delftse gasthuis in 1252 verzekerd is", aldus Oosterbaan. Vast staat dat in 1268 zieken werden verpleegd in het Delftse gasthuis, toen gelegen aan de Koornmarkt hoek Gasthuissteeg.

3. Situatietekening van het klooster Koningsveld en het gasthuis.

Het Norbertijner klooster Mariënweerd in de Betuwe had de verantwoordelijkheid voor het Delftse klooster en wees de proost aan die de geestelijke leider van het convent zou worden.
Een jaar na de stichting gaf graaf Willem II aan het klooster de kerk van Pijnacker met de bijbehorende inkomsten en het patronaat. Was het klooster in eerste instantie een dubbelklooster; sedert 1258 werd het alleen door Norbertinessen bewoond.

4. Ruïne van het klooster Koningsveld. Ets van A. Rademaker.

In 1262 stierf jonkvrouwe Ricardis en op 3 januari werd zij in de kerk van het door haar gestichte klooster begraven. Doordat zij een rol speelde bij de toekenning van stadsrechten in 1246 en door het stichten van het klooster Koningsveld en het Gasthuis in 1252, heeft zij een grote invloed gehad op de ontwikkeling van de stad Delft.
In 1573, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, werd ook dit klooster wegens de oorlogshandelingen in Holland afgebroken. (fig. 4).

Innocentius IV

Het leven van Sinisbaldo dei Fieschi († 1254), die in 1243 tot paus Innocentius IV werd gekozen, wordt gekenmerkt door een steeds weer oplaaiende strijd met de Duitse keizers uit het Zwabische geslacht der Hohenstaufen. (fig. 5). Deze lang aanhoudende machtsstrijd tussen de Heilige Stoel in Rome en de Duitse keizers had zijn oorsprong reeds voordat Innocentius IV tot paus was gekozen. Ze werd mede veroorzaakt door de geografische ligging van de Kerkelijke Staat in Italië, gelegen tussen de gebieden die bestuurd werden door de Duitse keizer.
De talrijke intriges die zich tijdens de regeringsperiode van deze Hohenstaufen zowel in Duitsland als in Zuid-Italië en Sicilië in de twaalfde en dertiende eeuw hebben afgespeeld, maakten dat ook pausen een niet uit te vlakken positie hebben ingenomen op het Europese politieke schaakbord van die tijd.

5. Frederik II, afgebeeld in zijn boek over de valkenjacht. Biblioteca Vaticana pal. Lat. 1071.

Wanneer in 1241 de Duitse keizer Frederik II de Kerkelijke Staat met zijn troepen binnendringt, en wanneer in datzelfde jaar paus Gregorius IX komt te overlijden, duurt het bijna twee jaar voordat de kardinalen een opvolger hebben gekozen: Innocentius IV.
De vredesonderhandelingen die Innocentius met Frederik aanknoopte, liepen op niets uit en de paus zag zich gedwongen te vluchten naar Lyon. Tijdens het door hem bijeengeroepen concilie aldaar in 1245 wordt Frederik door de paus als keizer afgezet en geëxcommuniceerd. Deze drastische maatregelen maakten echter dat er voor de Duitse gebieden aan deze zijde van de Alpen een nieuwe keizer moest worden gevonden. In de praktijk bleef Frederik gewoon de keizer.
In 1246 is onder diplomatieke druk en met de zegen van de paus, Hendrik Raspe aangewezen als Rooms-Koning, tegenkandidaat van de door de paus afgezette keizer Frederik II. Toen Hendrik een jaar later overleed, bestond er aan de verschillende Duitse vorstenhoven weinig animo hem op te volgen. Op aandringen echter van de paus schoof Hendrik II, hertog van Brabant zijn neef en protégé Willem II, graaf van Holland naar voren, nadat hij ook zelf geweigerd had om de keizerstroon van Duitsland te bezetten.

Op 3 oktober 1247 werd Willem tot Rooms-Koning gekozen. Aanvankelijk had hij grote moeite zich in Duitsland erkend te krijgen, ondanks de hulp van Innocentius IV en diens legaat in Keulen Petrus Capocci.
Door zijn huwelijk met Elisabeth, dochter van Otto I, hertog van Brunswijk-Lünenburg en Machteld van Brandenburg op 25 januari 1252, kreeg Willem steun van enkele invloedrijke keurvorsten in Duitsland. Toen bekend werd dat de afgezette keizer Frederik II op 13 december 1250 was overleden namen de kansen van Willem om keizer te worden des te meer toe.
In 1251 bezocht Willem Innocentius IV, die in Lyon resideerde, maar aanstalten maakte om naar Rome terug te keren. Op de Rijksdag te Frankfurt, in maart 1252, kreeg Willem bij zijn herverkiezing tot Rooms-Koning aanzienlijk grotere aanhang dan dit het geval was geweest in 1247. Alles leek dus gunstig te verlopen voor graaf Willem II en hij zou dan ook zeker in Rome door de paus tot keizer zijn gekroond, ware het niet dat hij op 28 januari 1256 in zijn strijd tegen de West-Friezen in Noord-Holland met paard en al door het ijs zakte en verdronk. Intussen was ook Innocentius IV in 1254 gestorven.
Én door het overlijden van de paus én door de dood van Willem II in 1256 kwam er van de kroning tot Duits keizer niets terecht.

De strijd die in Europa in de eerste helft van de dertiende eeuw is gestreden om Frederik II als Duits keizer af te zetten en de pogingen die Innocentius IV heeft ondernomen om Willem II tot keizer van Duitsland te maken, heeft mede tot gevolg gehad dat de tante van graaf Willem II, jonkvrouwe Ricardis, profijt heeft kunnen trekken van de goede verstandhouding tussen de paus en haar neef toen zij, thans 750 jaar geleden, besloot een klooster te stichten met het 'hospitale de Delft ...'.

Literatuur

Zie ook de Archeologische kroniek in dit jaarboek.

Cordfunke, E.H.P. *Gravinnen van Holland: Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis.* Zutphen: Walburg Pers, 1987.

Hertog, W.E. den. *De abdij van Loosduinen: Cisterciënzerinnenklooster van 1229-1572.* Den Haag: De Nieuwe Haagsche, 1997.

Kruining, C.G.M. van, J.G. Kruisheer en G. Verhoeven. *Delft, 15 april 1246.* Delft: Gemeentelijke Archiefdienst, 1996.

Kruisheer, J.G. *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299.* Hollandse Studiën 2-II. 's-Gravenhage [etc.]: Historische Vereniging voor Zuid-Holland, 1971.

Kunz, G.G. *Oude- en Nieuwe Gasthuis 1252-1977.* Delft: Oude en Nieuwe Gasthuis, 1977.

Lopes, A. *Die Päpste, ihr Leben im Laufe der 2000 jährigen Geschichte.* Rome, 1997.

Oosterbaan, D.P. *Zeven eeuwen: Geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft.* Delft: Gaade, 1954.

LOGEMENT STADS-KOFFYHUIS.

D. SCHAAP in DELFT.

Sinds april 1966 hebben al heel wat klanten dit gezellige koffyhuis aan de Oude Delft ontdekt. Er zijn mensen die uit alle delen van de wereld komen en bij ieder bezoek aan Delft ook het Stads-Koffyhuis niet overslaan. De student die hier vroeger kwam, komt nu met zijn gezin, opa komt met zijn kleinkinderen, een stelletje heeft zijn eerste afspraakje.. En iedere eerste dinsdag van de maand wordt er een seniorenochtend gehouden in de oergezellige Opkamer.
Kortom de deur van het Stads-Koffyhuis staat open voor iedereen. Het biedt nog immer ruimte voor exposities maar is ook nog steeds die gezellige huiskamer, waar je rustig je krantje kunt lezen onder het genot van een heerlijk kopje koffie...

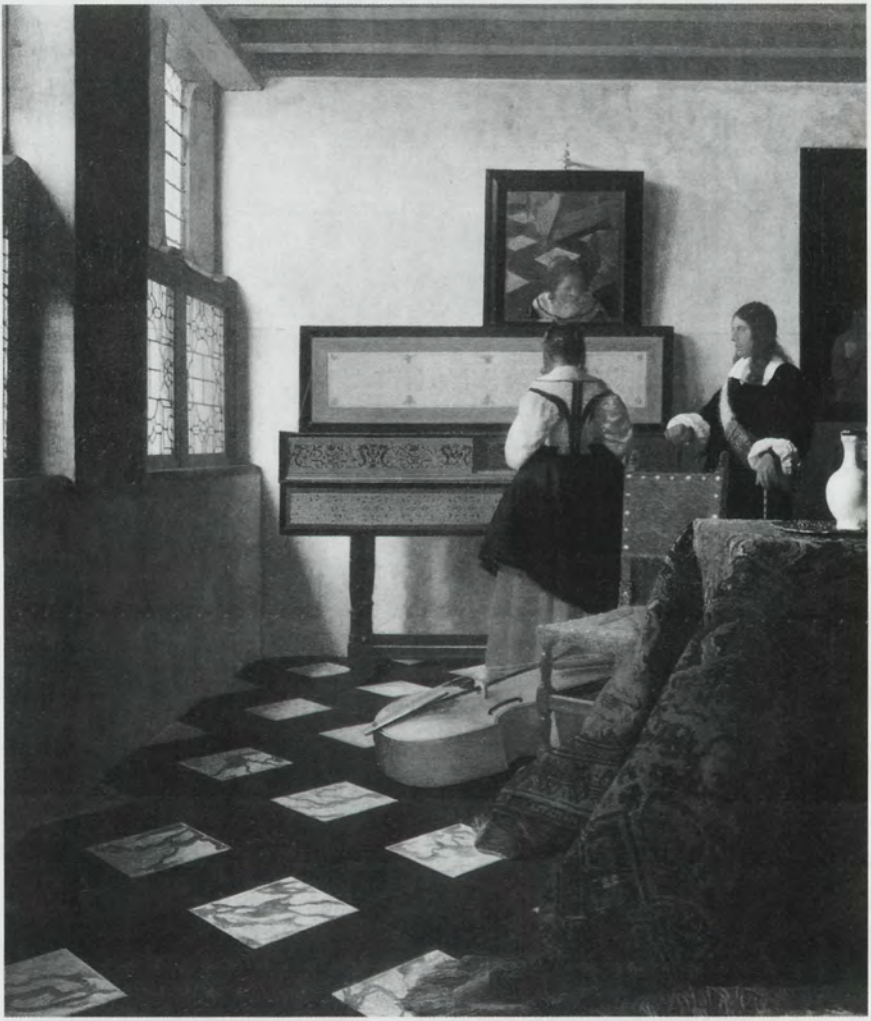
Na een puzzeltocht of stadswandeling is het eindpunt...

KLEYWEG'S
STADS – KOFFYHUIS
Oude Delft 133
2611 BE Delft
Telefoon 015-2124625

Een plek om altijd weer af te spreken...

De muziekles, geschilderd door Jan Vermeer 1662-1664.
Een schilderij waarop de bouwkundige elementen een belangrijke rol spelen. De marmer-hardstenen vloer, de houten kruiskozijnen op een lage borstwering en de kinderbalken van een groot formaat. (Collection Her Majesty Queen Elisabeth II).

Jan Vermeers huis
Een poging tot reconstructie

Ab Warffemius

Inleiding

Bij een studie ter voorbereiding van een boek over de Maria van Jessekerk – tot 1971 de Sint-Jozefkerk - aan de Burgwal en haar voorgangsters, dat eind 2002 zal verschijnen, stuitte ik op de plek waar Jan Vermeer gewoond en gewerkt heeft. Het betreft het huis aan de Oude Langendijk op de oostelijke hoek van de Molenpoort.[1] Op 11 januari 1822, toen het kerkbestuur van de Sint-Jozefstatie Achter het Marktveld - de voorloper van de huidige kerk - het besluit nam het huis te slopen, zal het niet bevroed hebben dat men zo'n kleine tweehonderd jaar later graag zou willen weten hoe dat huis er uitgezien heeft.[2]

Er is en wordt veel onderzoek verricht naar het atelier van Vermeer, maar tot heden heeft niemand het gewaagd een reconstructie te maken van het gehele huis. De basis om tot die reconstructie te komen is smal. Deze bestaat uit twee kaarten (plattegronden), namelijk de Kaart Figuratief van Delft uit 1675-78 (afb. 3a) en de kadastrale minuut uit 1832. Verder is er een vroeg achttiende-eeuwse afbeelding van de jezuïetenkerk aan de Oude Langendijk door Abraham Rademaker, waarop het huis slechts ten dele waarneembaar is (afb. 4). Een andere belangrijke bron is de boedelinventaris van Jan Vermeer en diens schoonmoeder Maria Thins van 29 februari 1676.

Op de Kaart Figuratief is aan de veel te breed weergegeven 'Meulen Poort' vanaf de Oude Langendijk een lange blinde muur waar te nemen. Dit is de zijmuur van het huis waar Jan Vermeer gewoond heeft, waarschijnlijk vanaf zijn huwelijk met Catharina Bolnes in april 1653 tot aan zijn vroege overlijden in december 1675. Catharina is de jongste dochter van Reynier Bolnes en Maria Thins uit Gouda. Na de scheiding van haar ouders kwam zij met haar moeder en zusje Cornelia eind 1641 naar Delft. Aanvankelijk woonden zij aan de Vlamingstraat en waarschijnlijk ook nog een tijdje op de Burgwal. Later betrokken zij het huis aan de Oude Langendijk aan de oostzijde van de Molenpoort, naast de schuilkerk van de jezuïeten. In de volksmond werd het de 'Papenhoek' genoemd vanwege de concentratie van katholieke bewoners rond deze schuilkerk. Veel huizen in die buurt waren namelijk in bezit van gefortuneerde katholieken die hoofdzakelijk buiten de stad woonden. Met de opbrengst van de huren ondersteunden zij de paters jezuïeten. Een van die eigenaren is Jan Geensz. Thins uit Gouda, een neef van Maria Thins. In 1641 verkreeg hij onder andere het hoekhuis aan de Papenhoek. Hij kocht het pand van Gregorius van der Velde, de eigenaar van de naastgelegen huizen

1. De Papenhoek gezien vanaf de toren van de Nieuwe Kerk. Links boven een gedeelte van de Maria van Jessekerk. Op de plaats van het bijgebouw van die kerk stond Vermeers huis op de hoek van de Molenpoort, waar juist de zon doorheen schijnt. (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, G.Th. Delemarre, 1962).

waarin de schuilkerk en een school gevestigd waren.
De afstand van de Papenhoek naar de Markt is gering. Moeder en dochters Bolnes-Thins woonden op nog geen 100 m van de herberg 'Mechelen', het woonhuis van de familie Vermeer. Deze herberg stond aan de noordzijde van de Markt op de hoek van de Oudemanhuissteeg en wel gedeeltelijk op de in de jaren twintig van de vorige eeuw naar het westen – richting stadhuis - verbrede straat. De Vermeers woonden hier, toevalligerwijs ook sinds 1641. Voordien was de herberg 'De Vliegende Vos' aan de Voldersgracht hun domicilie.

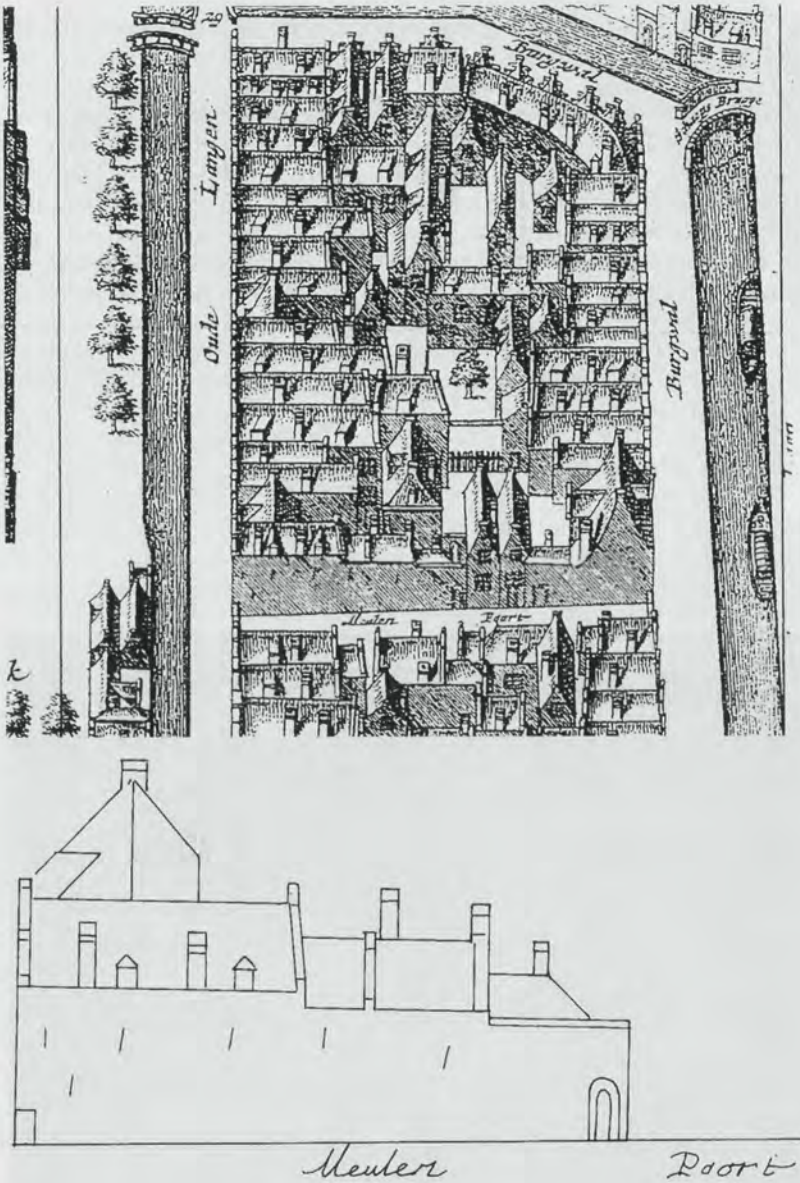
Hier zag Jan in 1632 het levenslicht en sleet er zijn eerste negen jaren. Slechts één pand aan de zuidzijde van de Markt, het huis sinds 1537 genaamd 'De Stompe Toren' – thans het VVV-kantoor - scheidde de huizen van Maria Thins en Vermeer, anders zouden zij elkaars overburen geweest zijn. De Markt, eeuwenlang een speelplaats voor de Delftse jeugd, dus ook voor Jan en Catharina, zal als ontmoetingsplek bijgedragen hebben tot een nadere kennismaking.
Zij blijken op latere leeftijd wel iets in elkaar te zien. Een probleem was dat Jan gereformeerd was en Catharina rooms. Jan, al op 31 oktober 1632 gedoopt in de Nieuwe kerk, is - indien hij bij zijn huwelijk katholiek geworden is - overgedoopt bij de jezuïeten van de Papenhoek of bij die van de statie Schipluiden. Zij trouwden op zaterdag 20 april 1653 in de kerk van Schipluiden en trokken bij Catharina's moeder in. Zo wordt hij tot aan zijn dood buurman van de paters. Een van zijn zonen noemde hij later Ignatius naar de stichter van de Orde van de Jezuïeten.

De kaarten en afbeelding nader bekeken

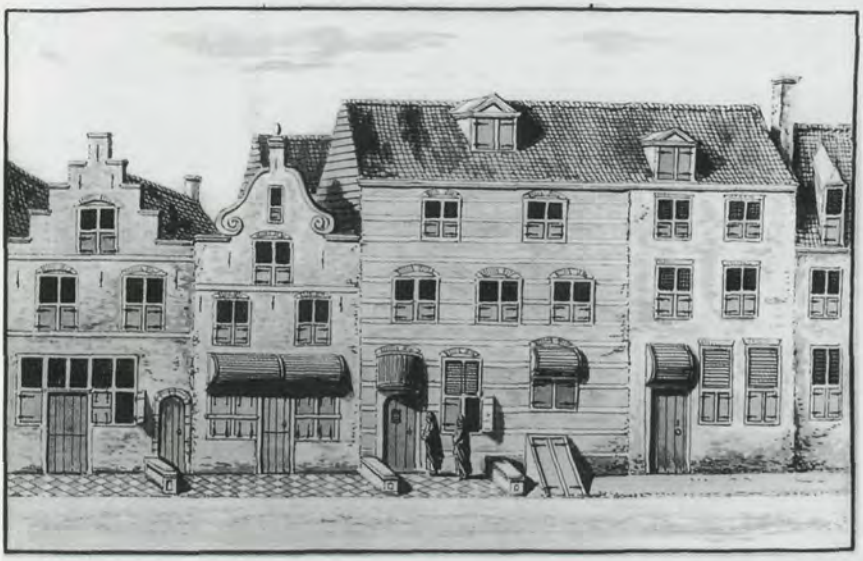
Op de Kaart Figuratief, die kort na het overlijden van Vermeer vervaardigd is, ziet men de reeds vermelde lange blinde rechterzijgevel met muurankers langs de aan beide zijden door een poortje bereikbare Meulen Poort. Deze

2. De Oude Langendijk ten tijde van Vermeer. Zijn huis stond links van de brug bij de toren van de Nieuwe Kerk, maar is helaas niet te zien. Geschilderd door Carel Fabritius, 1652. (Londen, National Gallery).

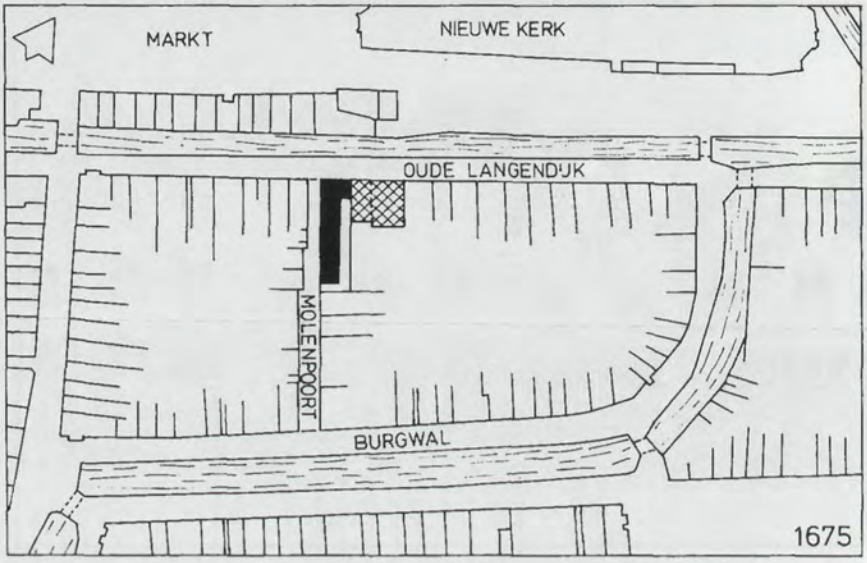

3a. Detail uit de Kaart Figuratief van Delft, 1675-1678, de Meulen Poort. Links de lange blinde gevel van het huis van Vermeer aan de Molenpoort, thans Jozefstraat. Boven het dak van het hoge linker gedeelte ziet men het dak met dakkapel van de zijvleugel aan de Oude Langendijk. De bovenzijde van deze vogelvlucht is de oostzijde.
3b. Het huis van Vermeer uitgelicht uit de Kaart Figuratief van Delft.

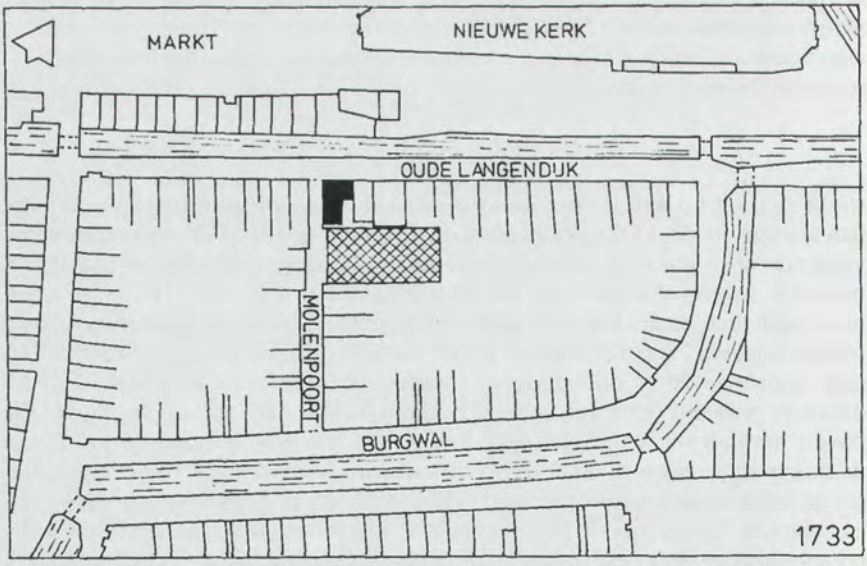

4. 'Jesuite kerk'. Tekening van Abraham Rademaker, begin achttiende eeuw. Rechts van het midden de in 1678 verbouwde schuilkerk van de jezuïeten met twee zadeldaken parallel aan de Oude Langendijk. Geheel rechts een klein gedeelte van de korte vleugel van Vermeers huis. De dakkapel met het vreemd oplopend dak is van oudere datum dan de dakkapellen op de kerk, die een zeventiende-eeuwse vorm hebben. (Collectie Gemeentearchief Delft).

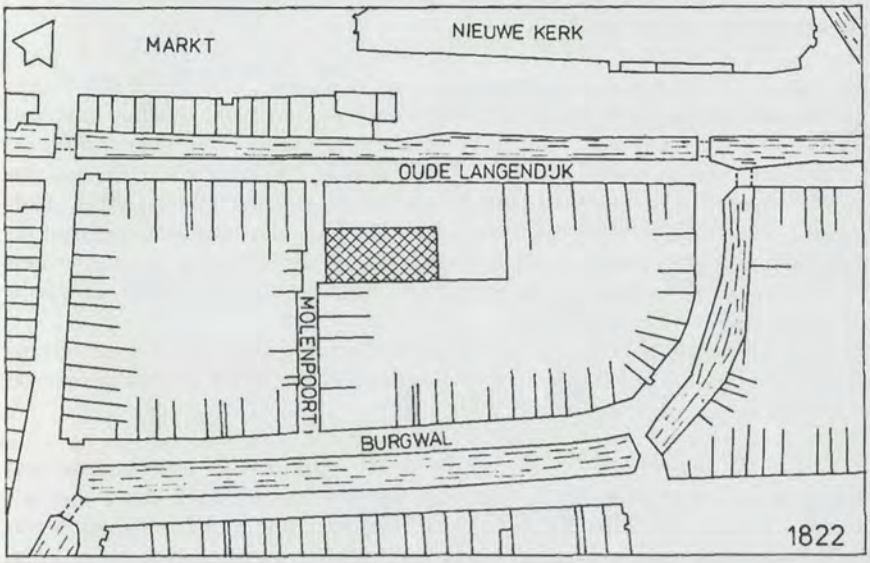
strekt zich uit tot aan de noordmuur van het links gelegen huis van de twee halverwege in de Molenpoort staande dwarshuizen. Op de tekening is het volgende af te lezen: gerekend vanaf de Oude Langendijk drie in hoogte afnemende bouwvolumes onder afzonderlijke daken (afb. 3b). Het hoge voorhuis bezit een zadeldak met twee dakkapellen, twee schoorstenen op de rechter zijgevel en een tuitgevel. Deze laatste vormt de scheiding met het lagere aansluitende middengedeelte, eveneens onder een zadeldak. Dit gedeelte is verdeeld door een scheidingsmuur, evenwijdig aan de voorgevel die boven het dak uitsteekt. Het heeft twee schoorstenen: één op de muur van de linker zijgevel en de andere op de top van de eindgevel. Het derde, laagste gedeelte is gedekt door een schilddak en heeft een schoorsteen op de linker zijmuur. Rechts in de blinde gevel is een doorgang waar te nemen die correspondeert met een poortje dat iets hoger – oostelijker - is getekend. Dit verbindt een binnenplaats met een wat groter terrein. De binnenplaats behoort bij het huis van Vermeers schoonmoeder, Maria Thins, voortaan voor de duidelijkheid het huis van Vermeer genoemd. Deze smalle plaats vult de

5. Plattegrond van de Papenhoek ten tijde van Vermeer ca. 1675, gebaseerd op de kadastrale minuut van 1832. Schaal 1:2000. (Tekening auteur).

6. Plattegrond van de Papenhoek na de bouw van een nieuwe schuilkerk in de Molenpoort in 1733, gebaseerd op de kadastrale minuut van 1832. Schaal 1:2000. (Tekening auteur).

7. Plattegrond van de Papenhoek na de sloop van het laatste gedeelte van Vermeers huis in 1822, gebaseerd op de kadastrale minuut van 1832. Schaal 1:2000. (Tekening auteur).

binnenhoek van een L-vormig huis. Aan de oostzijde grenst de plaats aan de schuilkerk van de jezuïeten en aan de zuidzijde aan voornoemd dwarshuis in de Molenpoort.

Op de afbeelding van de jezuïetenkerk aan de Oude Langendijk door Abraham Rademaker is rechts nog juist de korte vleugel van het huis van Vermeer waar te nemen (afb. 4). De schoorsteen en de dakkapel van dat huis zijn ook op de Kaart Figuratief te zien. Een goede waarnemer zal opmerken dat de daken van de belendende bebouwing aan de Oude Langendijk - de kerk - op beide afbeeldingen van elkaar verschillen. Juist na de voltooiing van de Kaart Figuratief, in 1678, hebben de jezuïeten na veel problemen toestemming gekregen om hun kerk wat ruimer te maken. Van de twee panden naast dat van Vermeer is toen het dak doorgebroken en voorzien van een 'aflopend dak', met andere woorden de daken met de topgevels zijn afgebroken en veranderd in twee zadeldaken parallel aan de Oude Langendijk.

Op de kadastrale minuut van 1832 staat nog het dan reeds tien jaar daarvoor verdwenen huis met erf van Vermeer weergegeven.[3] Is dit nu het hele voorhuis dat op de Kaart Figuratief staat of het voorste deel ervan? Reeds in 1733 moest het achterhuis wijken voor een nieuwe schuilkerk aan de Molenpoort. Het is de kerk die op circa 12 m vanaf de rooilijn van de Oude Langendijk, direct achter haar voorgangster gebouwd is (afb. 6).

De afmetingen van het huis

Als men de lengte van de Molenpoort op de Kaart Figuratief gelijk maakt aan die van de kadastrale minuut, die maatvaster is, dan blijkt dat het huis van Vermeer op de Kaart Figuratief in verhouding te lang is weergegeven en de huizen vanaf de Burgwal gezien juist veel te kort. De twee dwarshuizen aan de Molenpoort schuiven dan vanzelf wat in de richting van de Oude Langendijk. Hieruit kan men concluderen dat het huis van Vermeer, inclusief de doorgang erachter, niet circa 35 m lang is maar 'slechts' circa 28 m; met een voorhuis, naar ik aanneem, van circa 11 m diepte is dit een redelijk gangbare afmeting voor Delftse begrippen.
De in 1733 nieuw gebouwde kerk staat dus op de plaats van het achterhuis en de keukens. De achterdoorgang is toen gehandhaafd als doorgang naar de achter de kerk gelegen pastorie.

Indien de verhoudingen op de tekening van Rademaker (afb. 4) enigszins kloppen met de maten van de kerk, die redelijk bekend zijn, dan is het gedeelte van Vermeers huis dat rechts zichtbaar is, een kleine 2 m breed. De in 1678 onder één kap gebrachte oudste schuilkerk was namelijk circa 14 m breed. De breedte van het penant tussen de kerk en de linker zijde van het circa 1 m brede kruiskozijn op de begane grond zou dan 55 à 60 cm zijn.

Zoals reeds vermeld is het huis een L-vormig of zogenaamd samengesteld huis met een circa 7 m brede gevel aan de Oude Langendijk, het korte gedeelte van een gespiegelde L; het circa 28 m lange gedeelte staat aan de Molenpoort. Het circa 11 m diepe voorhuis bezit een begane grond, een verdieping en een zolder. Hierachter ligt een hoger achterhuis van circa 7,50 m diepte met een begane grond en een zolderverdieping; daarachter tenslotte een nog wat lagere uitbouw, eveneens met begane grond en zolder (afb. 3a en 3b). Om tot deze maatvoering te komen heb ik het huis van de Kaart Figuratief 28 m lang gemaakt en daarop de lengtematen van de bouwvolumes gemeten, zodat de verhoudingen die op de Kaart Figuratief getekend staan dezelfde gebleven zijn. Naar de dieptemaat van het korte gedeelte en de breedte van het lange gedeelte moeten we gissen.
Een bouwdatum is ook niet bekend. Aangenomen moet worden dat het huis na de grote stadsbrand van Delft in 1536 gebouwd is, zoals meerdere L-vormige, hoofdzakelijk voorname huizen in de stad die alle uit het midden van de zestiende eeuw dateren. Deze zijn over het algemeen wel iets breder dan Vermeers huis.

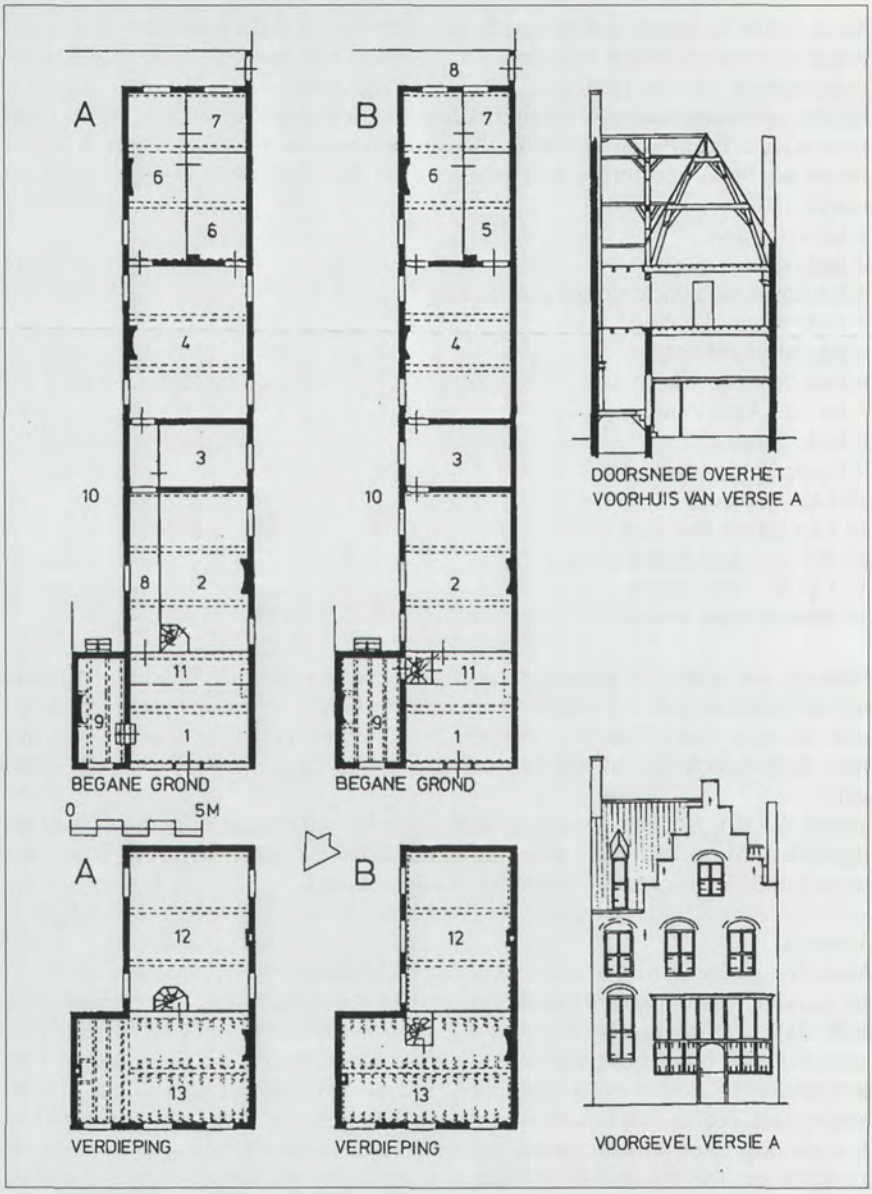
Het interieur

Een andere bron is de boedelinventaris van notaris J. van Veen van 29 februari 1676. Na het overlijden van Jan Vermeer in december 1675 was het blijkbaar nodig de boedelinventarissen van Vermeer en diens schoonmoeder

Maria Thins samen te stellen. De notaris zal bij het maken van die lijsten een logische route door het huis gemaakt hebben. Van huizen waarvan een boedelinventaris èn een plattegrond bewaard zijn gebleven, is de route die men bij het opmaken van een inventaris liep meestal goed te volgen, en wel van voor naar achter. Ik ga er vanuit dat dit hier ook zo gegaan zal zijn.
Ik zal mij beperken tot de benamingen van de ruimten die notaris Van Veen noemt :
1 Int voorhuys,
2 Inde groote zael,
3 Int Camertie aende voorn groote zael,
4 Inde binnenkeuken,
5 Int agterkeukentgen,
6 Inde koockeucken,
7 Int was keuckentgen,
8 Inde gang,
9 Opde kelder camer,
10 Op de plaets,
11 Opt hangkamertgen,
12 Boven opde agtercamer,
13 Op de voorkamer,
14 Boven opde solder.

Ook als we achter de notaris aanlopen, blijven er over de indeling van Vermeers huis nog genoeg vraagtekens over en blijven er meerdere mogelijkheden bestaan. Reconstrueren betekent hier op een wel zeer smalle basis het huis herbouwen. Ik wil mij dan ook beperken tot twee reconstructiepogingen.
Versie A (afb. 8): Hier wordt zoveel mogelijk uitgegaan van de bovenvermelde maten op Rademakers tekening en versie B (afb. 8): een wat vrijere interpretatie hiervan met een smallere lange vleugel.

Versie A
Naast het gedeelte met het zadeldak dat Rademaker tekent, staat aan de Oude Langendijk een trapgevel, zoals die op de Kaart Figuratief is weergegeven (afb. 3a). Hier bevindt zich de voordeur in het midden van een houten pui, voorzien van hoge bovenlichten, zoals bij meer huizen op de tekening van Rademaker te zien is en in Delft een bekend verschijnsel is geweest. Op de verdieping, rechts van het venster op Rademakers tekening, zijn op dezelfde hoogte nog twee kruiskozijnen gereconstrueerd, bovendien nog een op de zolderetage. De inwendige breedte van het lange gedeelte is hier circa 4,50 m; die van de zijkamer aan de Oude Langendijk slechts 1,75 m. Het voorste gedeelte heb ik vijf balkvakken diep gemaakt, niet het minst vanwege een redelijke afstand tussen de moerbalken. Op de Kaart Figuratief zijn weliswaar een paar muurankers getekend, dit aantal is te gering ten opzichte van de lengte van de muur. Bovendien staan de dakkapellen pal boven die ankers

8. Reconstructietekeningen van het huis van Vermeer.
A. reconstructiepoging met een breed huis aan de Molenpoort.
B. reconstructiepoging met een smal huis aan de Molenpoort.
Schaal 1:300. (Tekeningen auteur).

weergegeven, dus op de plek van de moerbalken waarop – constructief gezien - de spanten staan. Normaal gesproken plaatst men de dakkapellen tussen de spanten.
In dit voorste gedeelte bevinden zich het voorhuis en de grote zaal. In het middendeel dat drie vakken diep is, bevindt zich het kamertje aan de grote zaal en de binnenkeuken en in het eveneens drie vakken diepe achterste gedeelte de achterkeuken, de kookkeuken en de waskeuken.
In het twee balkvakken diepe en ruim 4 m hoge 'voorhuys' (1), dat niet te verwarmen is, bevindt zich parallel aan de voorgevel het 'hangkamertgen (11) - ook wel insteek genoemd - dat via een spiltrap te bereiken is.[4] Links van het voorhuis bevinden zich de kelder en de 'keldercamer' (9) voorzien van een schouw. Vanuit het voorhuis loopt langs de 'Groote Zaal' (2) en het 'camertgen aende voorn zaal' (3) de gang (8). Deze loopt door tot aan de 'binne keucken' (4). De drie balkvakken diepe zaal zou dan, in tegenstelling tot wat op de Kaart Figuratief staat weergegeven, vanuit de Molenpoort haar licht ontvangen via twee vensters aan weerszijden van de schouw, evenals het waarschijnlijk onverwarmde kamertje aan de zaal, dat slechts één balkvak diep geweest moet zijn. Dit onverwarmde kamertje zou oorspronkelijk een binnenplaatsje geweest kunnen zijn omdat de muur tussen het kamertje en de daarachter gelegen binnenkeuken boven het dak uitsteekt. Dit zou op een latere invulling tussen bestaande bouwvolumes kunnen duiden.
De binnenkeuken bezit weer de volle breedte van het huis. Ze is drie balkvakken diep en heeft een stookplaats. Hier kan zowel vanaf de Molenpoort als van de 'plaets' (10) licht ontvangen worden. Deze binnenkeuken is de grootste ruimte van het huis, zij zal waarschijnlijk meer als woonkeuken gediend hebben voor het echtpaar Vermeer met zijn elf kinderen en Maria Thins. In de achterbouw bevinden zich links de drie balkvakken diepe 'kooc-keucken' (6), uiteraard met schouw en in het rechter gedeelte respectievelijk het 'agterkeukentgen', waarschijnlijk ook met een schouw (5) en het 'was keuckentgen' (7). In de kelder zullen zich geen vermeldenswaardige zaken bevonden hebben, deze wordt niet genoemd.

Versie B
Hier is gekozen voor een meer aanvaardbare breedte van de kamer op de kelder (9). Vanzelf wordt hierdoor de breedte van de lange vleugel minder, circa 4 m. De gevelindeling blijft gelijk aan die van versie A, zij het met een smallere trapgevel. Door de gang (8) naar achteren te verplaatsen kan de gevel aan de Molenpoort geheel blind blijven zoals op de Kaart Figuratief is weergegeven (afb. 3a en 3b).
In de lengterichting zijn dezelfde maten aangehouden als bij versie A. Ook hier is in het twee balkvakken diepe voorhuis (1) het hangkamertje (11) aangebracht, dat bereikt wordt via een spiltrap naar de verdieping, die ook de kamer op de kelder (9) 'aandoet'. De kamer op de kelder is te verwarmen, het voorhuis niet. De grote zaal (2) bezit de volledige breedte van het huis. Deze kan nu overvloedig licht binnen krijgen via de vensters aan de plaats-

Chronologische lijst van schilderijen waarop bouwkundige elementen waarneembaar zijn	Datering	Vensters						Vloeren									Balken
		met penant	zonder penant	zonder negge	met negge	hoge borstwering	lage borstwering	marmer-hardsteen					plavuizen	leem	hout	zonder plint	met plint	
Christus bij Martha en Maria	1655													X				
Slapend meisje	1657			X											X			
Brieflezend meisje bij het venster	ca. 1657	X		X		X												
De soldaat met het lachende meisje	1658	X		X		X												
Melkmeid	1658-1660	X		X		X								X			X	
Dame met twee heren	1659-1660	X			X		X						X			X		
De onderbreking van de muziek	1660-1661				X		X								X			
Drinkende dame met een heer	1660-1661		X		X		X						X			X		
De muziekles	1662-1664		X				X				X						X	X
De luitspeelster	1664		X	X								X				X		
Vrouw met pareisnoer	1664		X				X											
Vrouw met weegschaal	1664		X	X				X								X		
Vrouw met waterkan	1664-1665		X		X		X											
Musicerend trio	1665-1666							X										
De schilderkunst	1666-1667							X								X		X
De astronoom	1668	X		X			X											
De geograaf	1668-1669	X		X			X								X			
De liefdesbrief	1669-1670							X										
De schrijvende vrouw met dienstbode	1670		X		X		X	X									X	
Allegorie op het geloof	1671-1674								X							X		X
Staande figuraalspeelster	1672-1673						X	X									X	
Zittende figuraalspeelster	1675		X		X			X									X	

9. Schema van schilderijen van Vermeer waarop bouwkundige elementen waarneembaar zijn, chronologisch geordend.

zijde. Ook het kamertje (3) en de binnenkeuken ontvangen op deze wijze licht. De achterbouw heeft dezelfde indeling als versie A. Voor de gang (8) heb ik de doorgang vanuit de Molenpoort naar de plaats gekozen, niet het minst vanwege de huisraad die zich daar volgens de boedelinventarissen bevond (droogrekken voor de was etcetera).

De verdieping laat zich gemakkelijker indelen. Hier bevinden zich zowel voor versie A als B de 'agtercamer' (12) en de 'voorkamer' (13). Boven de opkamer, dus in het zijvleugeltje, bevindt zich geen aparte ruimte. Hierover wordt door notaris Van Veen niet gerept. De voorkamer moet dus één grote ruimte geweest zijn.

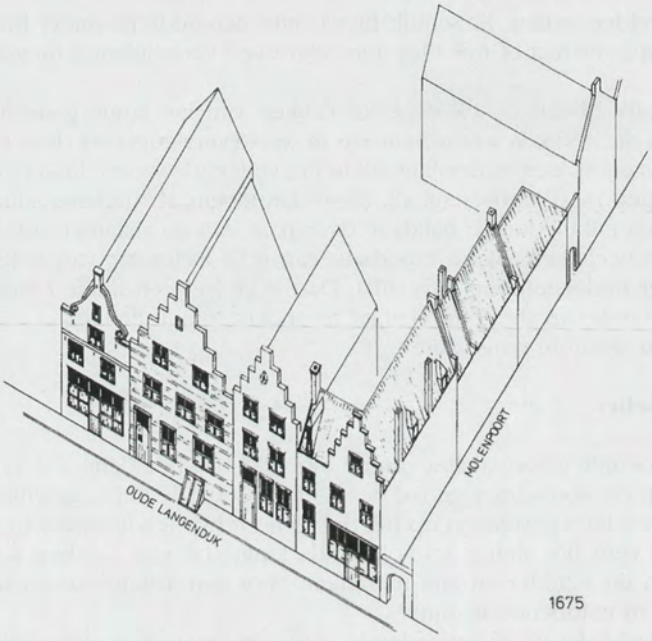
Nog tweemaal lopen we met notaris Van Veen door het genummerde huis.
Door huis A gaat hij door 1 via 8 naar 2, via 8 naar 3, via 8 naar 4, en via 5, 6 en 7 weer naar 8. Vervolgens weer via 1 naar 9 en 10; en via de trap naar 12 en 13.
Door huis B neemt hij de route: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. Dan gaat hij weer terug en gaat via 1 naar 9 en 10 om dan vervolgens via de trap 11, 12 en 13 aan te doen.
Bij beide reconstructies blijft de indeling van de verdieping gelijk; zij zijn dus inwisselbaar. Waarschijnlijk is de voorkamer even diep geweest als het daaronder liggende voorhuis en even breed als de gehele voorzijde van het huis, ongeveer 6,50 m. Dit is dus de breedte van het voorhuis en die van de ka-

mer op de kelder samen. Er schuilt hier echter een addertje onder het gras: hoe los je dit constructief op? Ook hier zijn twee verschillende mogelijkheden:
1) de moerbalk tussen de twee eerste vakken van het lange gedeelte een lengte geven die gelijk is aan de andere in de achtervleugel en deze vervolgens laten rusten op een onderslagbalk in het verlengde van de linker zijmuur van die vleugel. Deze onderslagbalk dient dan tevens als ondersteuning van een spant. Een enkelvoudige balklaag overspant dan de zijkamer (afb.10A).
2) De kamer heeft een zware moerbalk van 6,50 m lengte, van links naar rechts zonder ondersteuning (afb.10B). Dan is er wel een flinke constructie nodig om de nok van de korte vleugel te ondersteunen. Een spant zoals bij versie A is nu slecht te construeren.

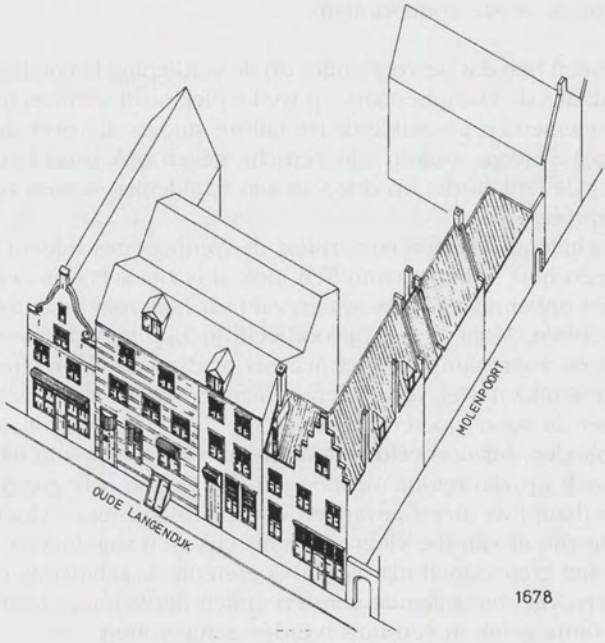
Vermeers atelier

Uit de voornoemde inventarislijst van de inboedel blijkt duidelijk dat Vermeer zijn atelier op de voorkamer gehad heeft.[5] Dit is ook de enige geschikte kamer: ruim, met drie vensters en op het noord-noordwesten gelegen. Het door drie vensters verlichte atelier zal voldoende lengte bezeten hebben voor de ruimte tussen de schilder en zijn modellen. Voor een afstand tussen beiden blijkt 3,5 à 4 m voldoende te zijn.
Als men bedenkt dat in de zeventiende eeuw nog met plaatselijke tijd gerekend werd en het bij de hoogste zonnestand 12 uur was, dan ontving het atelier rond 14 uur de eerste zonnestralen.

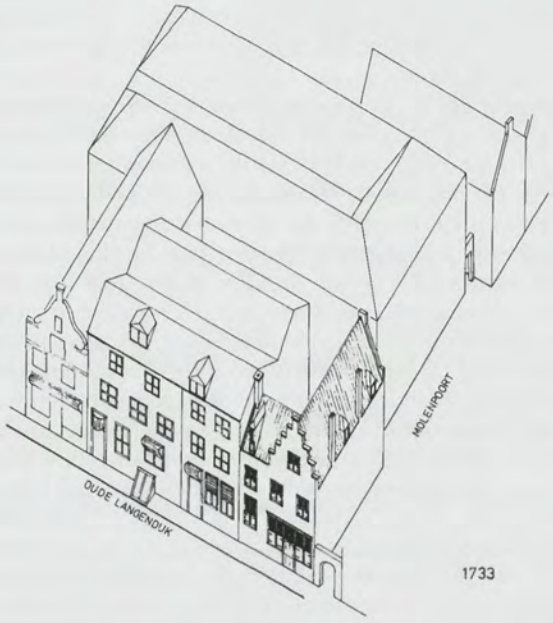
Nu ik aangenomen heb dat de voorkamer op de verdieping het atelier geweest is, blijft desondanks de vraag bestaan: op welke plek heeft Vermeer toch al die bouwkundige elementen geschilderd? De talloze studies die over de vloeren en vensters op Vermeers werken zijn verricht, geven ook geen bevredigend antwoord; over de balken die op drie van zijn schilderijen te zien zijn, wordt nauwelijks gesproken.
Het aantal verschillende vloeren en vensters die Vermeer geschilderd heeft, zal men nooit in één huis kunnen aantreffen, ook al is zijn schoonmoeder Maria Thins zeker niet onbemiddeld geweest en zal haar huis zeker niet tot de minste behoord hebben. Montias ziet bijvoorbeeld in zijn boek *Vermeer en zijn milieu* een rijk en voornaam huis met marmer-hardstenen vloeren, een paleis gelijk. Vermeer schildert vier verschillende marmer-hardstenen vloeren, maar vier kamers met dit soort vloeren komen in die tijd hoogstens bij zeer gefortuneerde kooplieden, bijvoorbeeld in Amsterdam voor. Delft is in die periode reeds economisch op zijn retour. Vermeer en zijn Delftse collegae-genreschilders geven überhaupt de meest gevarieerde marmer-hardstenen vloeren weer. Jammer genoeg zijn er van die vloeren slechts enkele overgebleven, dit in tegenstelling tot het grote aantal marmeren vloeren uit de achttiende eeuw.
Ook de minstens vijf verschillende venstervormen die Vermeer heeft geschilderd, kunnen onmogelijk in één huis worden aangetroffen.

1675

1678

10. De Papenhoek. Ontwikkeling van dit gedeelte der stad tussen 1675 en 1825 op basis van de kadastrale minuut van 1832, zie ook afb 5, 6 en 7.
1675: Het huis van Vermeer gebaseerd op de Kaart Figuratief en de afbeelding van Abraham Rademaker.
Ca. 1725: Het huis van Vermeer gebaseerd op de afbeelding van Abraham Rademaker en op de Kaart Figuratief.
1733: Na de sloop van het achterhuis van Vermeers huis t.b.v. de bouw van een nieuwe schuilkerk in de Molenpoort. De oude kerk aan de Oude Langendijk wordt dan een pakhuis .(Tekeningen auteur).

Zelfs de balken - de laatste strohalm - die hij driemaal weergeeft en die zouden kunnen helpen bij de reconstructie van het huis, verschillen helaas in afmeting en in onderlinge afstand.

De door Vermeer geschilderde bouwkundige elementen in de loop van de tijd

Om tot een beter overzicht te komen heb ik de door Vermeer geschilderde bouwkundige elementen in een tabel chronologisch gerangschikt (afb. 9). Hieruit kunnen bepaalde gevolgtrekkingen worden gemaakt.
Het meest opvallende is dat Vermeer na 1658 nooit meer een venster met een

hoge borstwering weergeeft en nog zelden een kozijn zonder negge – gelijk met de binnenmuur - of een penant, het muurtje tussen het kozijn en de achterwand. Zou hij de eerste vijf jaren van zijn huwelijk nog in herberg Mechelen op de Markt gewerkt hebben? En daarna in zijn atelier? Op een verdieping zijn in ieder geval de borstweringen over het algemeen lager dan op de begane grond. Na 1664 schildert Vermeer steeds dezelfde marmer-hardstenen vloer. Op één uitzondering na: de vloer op de 'Allegorie van het Geloof' is het negatief hiervan. Het blijft natuurlijk mogelijk dat er een vloer met dat motief in het huis aanwezig is geweest, vooral omdat hij voor 1664 slechts tweemaal een andere vloer schildert. Aannemelijk is dat Vermeer in zijn atelier allereerst het motief opgezet heeft en daarna elders een achtergrond: de vloeren en de vensters naar believen. De balken zouden een vrije versie kunnen zijn van de enkelvoudige balklaag (versie A) of de kinderbinten zonder moerbalk en schouw (versie B) in zijn atelier. Ze zijn driemaal horizontaal weergegeven, éénmaal ligt de strijkbalk in de muur. Nooit zijn zij loodrecht op de achtermuur geschilderd, hetgeen een minder fraaie dieptewerking gegeven zou hebben. Hij schildert slechts eenmaal een schouw, namelijk op de 'Liefdesbrief' in een voor een verdieping veel te hoge ruimte.
Of hij hier nu wel of niet optische instrumenten heeft gebruikt, zoals Philip Staedman en David Hockney veronderstellen, laat ik in het midden; dit valt ook buiten het bestek van dit artikel. In een boekbespreking door Rob van den Berg in *NRC Handelsblad* van 20 oktober 2001 van het boek *Secret Knowledge. Rediscovering the Lost Techniques of the Old Masters* van David Hockney schrijft hij: 'Hockney weet dat Johannes Vermeer (1632-1675) bij het vervaardigen van zijn interieurs waarschijnlijk gebruik gemaakt heeft van een camera obscura'. Een tegenstrijdigheid natuurlijk, maar er zit toch wel iets in: dit onderzoek is ook slechts een hypothese, maar naar ik hoop heeft het een nieuw perspectief geopend op Vermeers woon- en werkomgeving.

Bouwkundige termen

Hangkamer: een in een hoog voorhuis aan het plafond opgehangen klein vertrek.
Kinderbalken: dunne balkjes die op korte afstand van elkaar liggen en op of in een moerbalk rusten
Moerbalk: een balk waarop of -in de kinderbalkjes rusten. Deze loopt van muur tot muur.
Onderslagbalk: een zware balk die bij een te grote overspanning de moerbalken ondersteunt.
Kruiskozijn: een kozijn dat in vieren verdeeld is. De bovenste twee vakken bevatten meestal glas in lood, de twee onderste bovendien luiken.
Negge: de afstand tussen de vlakke zijde van een muur en een in die muur opgenomen kozijn.
Penant: gedeelte van een muur tussen twee vensters of deuren of een venster en een deur.

Tuitgevel: een puntgevel waarbij de top eindigt in een smalle, rechthoekige hals.

Noten

1. Een poort is een plaatselijke benaming voor een nauwe steeg. De 'Meulen Poort', later genoemd de 'Molenpoort', is in 1981 omgedoopt in Jozefstraat, als herinnering aan de voormalige patroon van de Maria van Jessekerk, Sint-Jozef. In 1990 werd de naam weer Molenpoort en vanaf 1991 is het officieel "Jozefstraat v/h Molenpoort". Zie: P. van der Krogt, *Straatnamen van Delft* (Delft: Gemeentearchief, 2000), 120-121.
2. Sinds 1817, toen het kerkbestuur van de Sint-Jozefstatie in het bezit gekomen is van de grond ten oosten van de kerk uit 1733, wil het tot een noodzakelijke uitbreiding van die kerk overgaan. Ook denkt men aan meer ruimte in de richting van de Oude Langendijk. Uit de notulen van de bestuursvergadering van 11 januari 1822 blijkt dat het overgebleven deel van Vermeers huis per 1 november 1821 door het 'Collegie van Armbezorgers en Regenten van het Wees en Oudemannenhuys der RC Gemeente' is afgestaan ten behoeve van de kerk.
   Dat huis staat genoteerd als: wijk 3 No 185. De notulist schrijft : 'de grond of Erve van zeker huys aan de Z Zijde van de turfmarkt op de hoek westzijde van de Molenpoort' Dit is uiterst verwarrend. Aanvankelijk denkt men aan een huis tegenover de huidige kerk aan de Burgwal, vroeger Turfmarkt geheten, maar daar is geen Molenpoort; of aan een huis aan de westzijde van de Molenpoort en Burgwal.
   Uiteindelijk blijkt dat de notulist is uitgegaan van het huizenblok waarin de kerk zich bevindt. De werkelijke oostzijde van de Molenpoort is voor hem de westzijde. Een probleem is dan echter nog niet geklaard: de Turfmarkt. De notulist neemt namelijk ook de noordzijde als zuidzijde. Maar aan de zuidzijde staat aan de oostzijde van de Molenpoort het Huis Duinkerken, een vrouwenverbeterhuis dat niet in bezit is van het arm- of kerkbestuur. Het is eigendom van F.W.T. Bombled (schilder) en staat genoteerd als wijk 3 No 192-193. Uit de omrekentabel in het G.A.D. blijkt dat no 185 wel degelijk aan de werkelijke oostzijde van de Molenpoort en de Oude Langendijk gestaan heeft.
   Het huis is tot 1 mei 1822 verhuurd aan de weduwe Moor voor 22 stuivers per week. Op de 8e mei wordt reeds besloten het huis ter afbraak af te staan aan P. Schouten voor de som van f 160,-. Twee maanden later, op 3 juli 1822, mag hij ter plekke van het afgebroken huis van Vermeer voor f 375,- een nieuwe afsluiting metselen voor de Molenpoort.
3. De kadastrale kaart van 1832 is gebruikt als basis voor de reconstructie van het huis en zijn omgeving. Op de afbeeldingen zijn alleen de percelen aan de straten aangegeven en is niet de volledige kaart weergegeven.
4. Een spil- of wenteltrap is de meest gebruikelijke trapvorm in de Delftse huizen gedurende de zestiende en zeventiende eeuw.
5. Uit de inboedel van Vermeer:
   Op de voorkamer: Twee spaense stoelen, Een rotting met een ijvooren knop daer op, Twee schilders eesels, Drije paletten, 6 paneelen, Tien schilderdoucken, Drije bondels alrehande slach van printen, Een lessenaer, Voorts soo hier ende daer eenige rommeling niet waerdig om ijder bijsonder gestelt te worden.
   Uit de inboedel van Maria Thins:
   Boven opde solder:
   Een steene tafel om verruwe (verf) te vrijven met de steen daerbij, Een tiene Wiech, dertein kleerstocken.

Bronnen

Gemeentearchief Delft: Inventaris van de archieven van de St.-Jozefparochie te Delft. Archief van de Maria van Jesseparochie te Delft.

Literatuur

Fock, C. Willemijn. 1998. Werkelijkheid of schijn. Het beeld van het Hollandse interieur in de zeventiende-eeuwse genrekunst. *Oud Holland* 112, nr. 4.

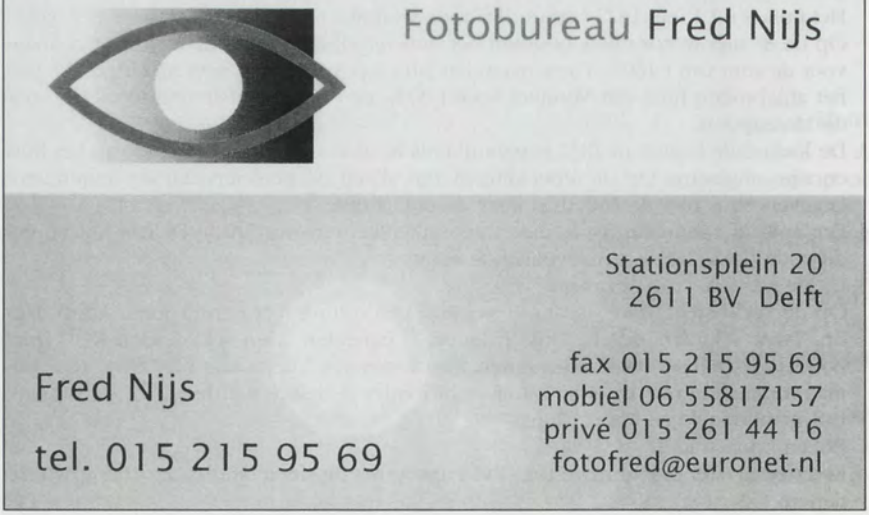
Houtzager, H.L., et al. 1997. *De kaart figuratief van Delft*. Eindred. W.F. Weve. Rijswijk: Elmar.

Kersten, Michiel C.C. en Daniëlle H.A.C. Lokin. 1996. *Delftse meesters, tijdgenoten van Vermeer*. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.

Montias, John Michael. 1993. *Vermeer en zijn milieu*, vert. door Hans Bronkhorst. Baarn: De Prom.

Swillens, P.T.A. 1950. *Johannes Vermeer painter of Delft 1632-1675*, Utrecht [etc.]: Spectrum.

Wheelock, Arthur K. jr., red. 1995. *Johannes Vermeer*. Zwolle: Waanders.

Trekschuiten, haringbuizen en vrachtschepen op Vermeers Gezicht op Delft

Kees Kaldenbach

In het *Gezicht op Delft*, het door Johannes Vermeer (1632-1675) geschilderde meesterwerk van de Nederlandse schilderkunst, speelt de haven van Delft met daarin een aantal schepen en trekschuiten een belangrijke rol. Deze haven, gelegen aan het Zuideinde van Delft, aan het begin van de Schie, werd de 'Stadskolk' of 'Kolk' genoemd. Johannes Vermeer koos bij de voorbereidingen van zijn werk aan dit schilderij een standpunt in in een bovenhuis dat gelegen was aan de kade, aan de zuidzijde van deze Kolk. Hij moet daar ter plekke het uitzicht hebben bestudeerd en geschetst, kijkend in noordelijke richting over de haven. In zijn tijd was het gebruikelijk dat kunstenaars tekeningen maakten op papier, of met een metaalstift schetsten op een 'tavolette' of 'tafelet', dat is een plankje, bedekt met een witte krijtlaag. Dergelijke tafelets werden telkens gewist en hergebruikt.[1] Er zijn van Vermeers hand helaas geen tekeningen of voorstudies op papier bekend.
Mogelijk werkte hij ter plekke ook met een Camera Obscura; aanwijzingen daarvoor bestaan o.a. in de 'circles of confusion' op het schilderij.[2] Vermeer toont de stedelijke bebouwing zoals die bestond omstreeks 1660: de stadsmuur met twee krachtige stadspoorten, in het midden de Schiedamse poort en rechts de Rotterdamse poort. Daarachter strekt zich de vermaarde stad Delft uit in een manifestatie van stedelijke grandeur en trots.

Heeft Vermeer ter stoffering van die haven zo maar een paar willekeurige schepen geschilderd? Zijn die schepen door Vermeer herkenbaar of zelfs documentair afgebeeld en zo ja, geeft dit een toegevoegde historische waarde aan dit schilderij, dat in de kunsthistorische literatuur veelal wordt gedateerd tussen 1659-1662? Om deze vragen te beantwoorden beschrijf ik de verschillende scheepstypen, waarbij ik tracht aan te duiden waarom Vermeer juist deze schepen in de Kolk heeft afgebeeld.[3] De scheepstypen op dit schilderij zijn onlangs door deskundigen opnieuw gedetermineerd.[4] Omdat de binnenscheepvaart in de zeventiende eeuw qua onderzoek vrijwel onontgonnen terrein is, heb ik vooral gebruik gemaakt van archiefstukken, die ik overigens later hoop te publiceren.[5]

Er zijn op dit schilderij verschillende scheepstypen te zien. Bij de identificatie is echter voorzichtigheid geboden, omdat de huidige benamingen van scheepstypen veelal uit de negentiende eeuw stammen en verwijzen naar

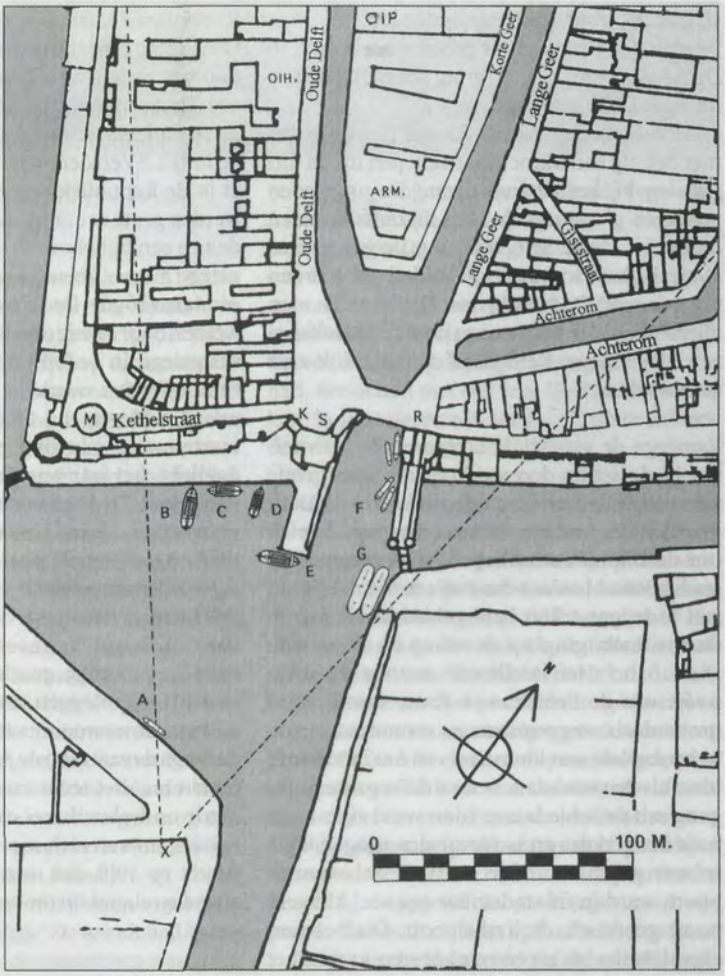

1. Johannes Vermeer, Gezicht op Delft, ca. 1660. Olieverf op doek. Afmeting 96,5 x 115,7 cm. Linksonder gesigneerd IVM (ineen). Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis, Den Haag.

ijzeren schepen. Die typologie stemt niet altijd overeen met die van de zeventiende eeuw. In de Kolk (zie afb. 2) werden door Vermeer van links naar rechts de volgende schepen afgebeeld:

A) een trekschuit, ook wel tentschuit of jaagschuit genoemd;
B) een kromsteven met hek, mogelijk een smalschip, van achteren te zien;
C) idem, van opzij te zien;
D) idem, van achteren te zien;
E) een grotere kromsteven met hek, vanwege zijn afmetingen mogelijk een wijdtschip;
F) een groep van vier trekschuiten;
G) twee haringbuizen die liggen afgemeerd aan de scheepmakerij.

Al deze scheepstypen zullen in dit artikel de revue passeren. Maar om te beginnen schets ik de havenaktiviteiten in de Kolk.

2. Plattegrond van de Kolk en de bebouwing aan het zuideinde van Delft. Fotomontage op schaal op basis van de Kadastrale Minuut (1832).

A) *Een trekschuit ook wel tent- of jaagschuit*
B) *Kromsteven met hek, mogelijk een smalschip, van achteren te zien*
C) *idem, van opzij te zien*
D) *idem, van achteren te zien*
E) *Grotere kromsteven met hek, mogelijk een wijdtschip*
F) *Vier trekschuiten*
G) *Twee haringbuizen*
K) *Kethelpoort*
S) *Schiedamse poort*
R) *Rotterdamse poort*
ARM) *Armamentarium (arsenaal)*
OIH) *Oost-Indisch Huis van de Delftse Kamer van de VOC*
OIP) *Oost-Indisch Pakhuis van de Delftse Kamer van de VOC*
M) *Molen*
X) *Standpunt Vermeer*

De Kolk en de VOC

De Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) werd opgericht door organisaties in een aantal handelssteden, Kamers genoemd, waarvan die in Amsterdam veruit de grootste was en die in Delft een van de kleinste. Elke Kamer had een afvaardiging in het centrale bestuurscollege, de 'Heeren XVII'. Door de Delftse Kamer van de VOC werden in de periode 1602-1650 in totaal dertig schepen gereed gemaakt en gezonden naar de Oost. Ook in de daarop volgende jaren werd gemiddeld één schip per jaar uitgezonden; later werden er dat er meer.[6] De Delftse kamer van de VOC werkte vanuit twee lokaties. De belangrijkste, het 'Oost Indisch Huis', lag in Delft (aan de Oude Delft, vlak bij het Zuideinde, zie letters 'OIH' op de plattegrond). Dit was het bestuurscentrum en de opslagplaats van de kostbare goederen. In 1670 werd het naastliggende huis aan de noordzijde er bij getrokken.[7] Recht er tegenover, aan het water van de Oude Delft, lag het 'Oost Indisch Pakhuis' (zie 'OIP'). Dit laatste pand lag direct aan het water, zodat de goederen vanuit de schepen rechtstreeks naar dit pakhuis konden worden opgehesen. In de achttiende eeuw was een VOC-touwslagerij vlak bij het Oost Indisch Huis gevestigd, "agter de Brouwerije de Papegaij" waarvan Vermeer het slanke torentje toont. Het lange, hoge dak aan de linkerzijde op Vermeer's schilderij hoort wellicht ook bij dit gebouw, maar zal door Vermeer zijn aangepast om de compositie als geheel horizontaler en strakker te maken.

De tweede lokatie van de VOCD was in Delfshaven (aan de Achterhaven, het water dat aansluit op de Maas). Het fungeerde als 'zeemagazijn', de opslagplaats voor zeebenodigdheden. In 1672 werd er een nieuw groot gebouw neergezet. In Delfshaven was ook de scheepmakerij van regio Delft gevestigd. De VOCD-zeeschepen werden met behulp van binnenvaartschepen in- en uitgeladen bij het Goereese gat.[8] De uitgeladen goederen gingen via de sluis bij Delfshaven en de Delfshavense Schie richting Delft, om tenslotte in de VOCD-gebouwen te worden opgeslagen.[9] Onderweg naar Delft hoefde men alleen tolgeld te betalen aan de sluis te Delfshaven.[10] De VOCD deed aanvankelijk zeer goede zaken.[11]

Vanwege de groeiende commerciële activiteiten werd de haven aan de zuidzijde van Delft te ondiep en te klein. Er was onvoldoende plek om de binnenvaartschepen af te meren. Het stadsbestuur besloot daarom een haven aan te leggen.[12] Het hele gebied bij de Schiedamse poort ging daarom op de schop in de periode 1616-1620.[13] Het landhoofd waarop de voorpoort van de Schiedamse poort stond, werd grotendeels weggegraven en veranderd in wateroppervlak; een klein deel van het landhoofd bleef als een strekdam bewaard. De grote doorgang van de Schiedamse poort werd afgesloten voor het verkeer en is vervolgens mogelijk als loods gebruikt.[14] Links er naast zien wij de in 1611 gebouwde donkere schuur die houten materiaal bevat voor de krijgsmacht: palissaden, planken, balken, water- en korenmolens op karren,

stormrammen en manden voor het vervoer van aarde. Dit is een van de vele voorraadgebouwen die van Delft een militaire stad maakten. Vlak naast de Schiedamse poort werd in de stadsmuur een veel kleinere poort gebouwd, de Kethelpoort. Die bestond eigenlijk slechts uit een stel zware deuren in een met natuursteen versterkte opening. De Kethelpoort gaf vanaf de westzijde van de Oude Delft toegang tot de kade, zodat de met paarden bespannen koetsen geen scherpe bocht meer hoefden te maken. Al deze gebouwen zijn te zien op het schilderij van Vermeer.

Toen de vergrote Kolk in 1620 in gebruik werd genomen, kon de binnenvaart tussen Delft en Rotterdam / Delfshaven zich goed ontwikkelen. Over de langere afstanden voeren beurtvaarders die met zeilen waren uitgerust. Voor vervoer over korte en middellange afstanden groeide in de zeventiende eeuw een uniek systeem van trekschuiten.[15] Vervoer met trekschuiten werd vooral in de Republiek een economisch succes: er werden grote aantallen trekvaarten met jaagpaden en een bijbehorend stelsel van sluizen aangelegd in twee korte hausses: een vanaf 1632 en een vanaf 1656.[16] De scheepvaart met passagiers werden door lokale overheden strak geregeld en vastgelegd in ordonnanties. De ordonnanties van de Delftse overheid zijn vrij compleet bewaard gebleven. Bij de dienstregeling van afvaarten werd rekening gehouden met de uren daglicht ; het jaar was daartoe ingedeeld in 14 tijdperken. De kortste daglichtperiode was van 1 november tot eind januari; de langste van 1 mei tot eind juni van elk jaar; daartussen varieerden de tijden stapsgewijs.[17] De Schie, het water tussen Delft en Rotterdam, waarvan Vermeer het begin afbeeldt, werd pas in 1655 geschikt gemaakt als trekvaart. Het aanleggen van paden op de dijken, uit kostenoverweging veelal slechts aan één zijde langs de vaart (bij de Schie aan de westzijde), bracht met het recht van overpad en het benodigde onderhoud genoeg conflicten en juridische regelingen met zich mee.[18] Vermeer liet op zijn *Gezicht op Delft* dus een trekschuit-verbinding zien die relatief nieuw was.

Scheepstypen in detail
Trekschuit / tentschuit / jaagschuit (A en F; afb. 3-5)

Links vooraan (zie plattegrond, letter A) toont Vermeer een trekschuit, ook wel tentschuit, jaagschuit, jaagveer of schuiteveer genoemd.[19] De benaming tentschuit wijst op de tent-vormige opbouw. Vanaf 1632 zien we in de Republiek eerst een simpele afdekking, vergelijkbaar met die van een huifkar, waarbij het zeildoek naar believen over hoepelvormige steunen open kon worden geslagen. Na het midden van de zeventiende eeuw wordt meestal een stevig, rechthoekig houten frame getimmerd, bedekt met zeildoek; dit soort trekschuit had een totale lengte van ca. 11,5 meter.[20] De langgerekte, overdekte ruimte voor de "tweede klasse" heette de 'tent' of het 'ruim'. Dit ruim had slechts aan één zijde een instap/uitstap-opening, die tevens daglicht en frisse lucht binnen liet. Er was ook een "eerste klasse", de 'roef', met een

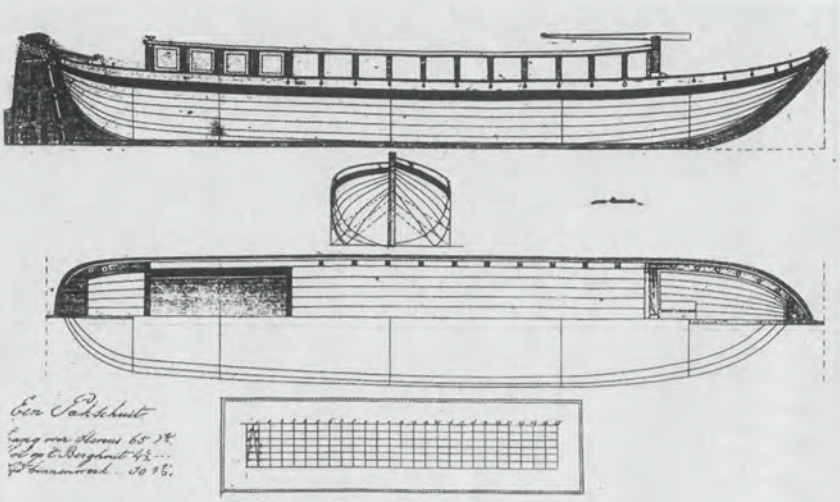
3. Johannes Vermeer, Gezicht op Delft. Detail met een trekschuit die even ligt te wachten aan de kolk; de instap-opening ligt aan de waterzijde. Een groepje rijk geklede burgers staat te praten. Rechts van de trekschuit zien we een van de twee rollepalen, die het nemen van de bocht mogelijk maakten. Andere trekschuiten liggen rechtsachter afgemeerd, aan de zijkant van de Rotterdamse poort.

uitgang achteraan in het midden van de trekschuit. In de achttiende eeuw volgt nog een luxer type trekschuit met een serie vensters aan beide zijden van de tent en de roef.
De schependeskundige Petrejus geeft de volgende karakterisering: "De schuit had overigens een slanke vorm, de voorsteven was lang, zeer licht gebogen en sterk vallend. Tegen het frontschot stonden twee jaagmasten, een korte en een lange. De jaaglijn ging van de stuurstoel van de schipper naar de top van de langste mast en van daar met een flinke lengte naar het haamhout van het jagerspaard. Het is duidelijk dat een schuit die de jaaglijn hoog vastgemaakt had, een schuit met een lage lijn aan de buitenkant kon passeren zonder dat de lijnen behoefden te worden losgegooid."[21]

We kunnen op Vermeers schilderij bij de trekschuit links vooraan niet zien welk soort mast in gebruik is. Alle vier trekschuiten (F) rechts achteraan hebben echter lange masten, die beschilderd zijn met een een rood-witte streep die als een kurkentrekker omhoog draait. Het doet denken aan de versierde staf die dient als uithangteken voor een barbiers-winkel.

4. Anoniem, gravure van een vroeg model trekschuit. Titelprent uit het Reys Boek uitgegeven door Jan ten Hoorn, Amsterdam 1678 (privécollectie).

5. Trekschuit. Technische tekening van een achttiende eeuwse trekschuit met serie vensters; links de roef, en rechts het ruim. Opschrift: Een Pakschuit, Lang over Stevens 65 vt; Hol op 't Berghout 4 1/2; Wijd binnenwerk 10 vt. Coll. Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam, inv. III F 27.

De trekschuit had per definitie géén zeil en moest daarom voortgetrokken worden door een paard. De knecht en het trekpaard volgden het jaagpad aan één kant van de vaart. De dunne maar sterke lijn van het paard naar de schuit was zo'n 60 meter lang. Als er in draf getrokken moest worden werden er soms twee paarden ingezet: "...'stappend' loopt de jager naast zijn paard, 'dravend' zit hij er op", schrijft Petrejus.[22]
Omdat er slechts aan één zijde van een trekvaart werd getrokken en de opening van de trekschuit (althans in de versie met geheel houten betimmering, na het midden van de zeventiende eeuw) aan één kant lag moest het schip af en toe worden gedraaid om de passagiers goed aan wal te kunnen zetten. Het ruim was zo stevig getimmerd dat de schipper er over heen kon lopen, bijvoorbeeld bij het kloeten met de lange boom tijdens het vertrekken of aanleggen. Rechtuit varen was voor de schipper dankzij het lange trektouw geen probleem. Een scherpe bocht maken langs een gebogen kade vereiste echter stuurmanskunst en een praktisch hulpmiddel. De 'rollepalen' die bij Vermeer vooraan te zien zijn (bij de burgers die daar staan te wachten) zijn bedoeld om het trektouw er voor langs te leiden, teneinde de schuit niet te veel naar de wal te trekken als het trekpaard de bocht volgt.[23]
Bij Vermeer, een schilder die veelal heldere en samenhangende composities maakt, neemt deze trekschuit echter een onlogische positie in. We zien namelijk de achterzijde van de trekschuit, zodat de enige opening hier niet aan

de landzijde, maar aan de waterzijde lag. De officiële instaphalte in Delft lag aan de zijkant van de strekdam voor de Schiedamse poort (vanuit ons gezichtspunt aan de rechterzijde) zoals o.a. te zien is op een stadsplattegrond uit 1832.[24] Misschien ligt deze schuit hier alleen maar even te wachten? Maar wat doen de passagiers dan op deze plek? Bij een zo zorgvuldige schilder als Vermeer, die goed vertrouwd was met het komen en gaan van trekschuiten aan het Zuideinde, is dit wel een merkwaardige constructie, wellicht gekozen om redenen van compositie.

Ordonnantie

In het Gemeentearchief Delft is o.a. een ordonnantie uit 1730 bewaard gebleven van het 'Schuiteveer Delft-Rotterdam'.[25] Deze ordonnantie geeft een gedetailleerd beeld van het reilen en zeilen van dit schuiteveer dat in hoofdzaak bestemd was voor passagiersvervoer.[26] Ik noem hier - voor het begrip van dit schilderij van Vermeer - alleen de artikelen uit de ordonnantie die betrekking hebben op de gang van zaken in de Kolk van Delft:
Een enkeltje Delft-Rotterdam kostte 5 stuivers in de tent of 10 stuivers in de roef. De trekschuiten vertrokken volgens dienstregeling.[27] Er zijn vastgestelde instapplaatsen; de hoofdschipper kreeg een boete van 50 stuivers als hij tussentijds nog passagiers innam. De enig toegestane instappunten waren de Kolk, de Kandelaar en de Schans.[28] Bij het wegvaren stonden de beide schuitvoerders ieder met de boom (een lange stok) in de hand, de knecht voor op de schuit en de schipper bij het roer achter op de schuit. De eigenlijke afvaart in Delft is niet in de Ordonnantie beschreven maar we kunnen die wel reconstrueren. Omdat het trekpaard in Delft niet met de lijn langs de afgemeerde binnenschepen kon lopen, wachtte het paard aan de overzijde op de kade, vermoedelijk vlak bij de rollepalen die Vermeer toont. Daar maakte de knecht het lange trektouw vast aan het haamhout van het paard en kon de reis naar Rotterdam of Delfshaven beginnen.
Passagiers die in de omgekeerde richting reisden, vanuit Rotterdam via Delft naar Den Haag of Leiden, moesten in Delft bij de Schiedamse poort uitstappen en te voet verder gaan naar de Haagpoort, waar zij overstapten op de Haagse of Leidse trekschuit.[29]
In de Ordonnantie staan nog aanvullende bepalingen. Indien na afvaart van de 'Veerkaai' aan de Kolk binnen een half uur twintig personen stonden te wachten, dan diende de schippersbaas een extra schuit in te zetten. Er zijn verder nog een aantal maatregelen van openbare orde die in grote lijnen in elke ordonnantie herhaald worden, en dus - vanuit de praktijk - wijzen op een dringende noodzaak. Deze ordemaatregelen gaan onder andere over het bestrijden van het vloeken en het beperken van het roken.[30]

De trekpaarden konden in Delft tot rust komen bij het 'paarde wed', gelegen aan de buitenoever aan de oostzijde van de Rotterdamse poort, vlak bij de Scheepmakerij. Dit paardewed is afgebeeld op de Kaart Figuratief van Delft

(1675-1678). Jonge, sterke paarden werden overigens in hun loopbaan eerst gebruikt voor andere doeleinden. Als ze ouder werden en minder kracht en uithoudingsvermogen kregen, moesten zij nog een aantal jaren zware arbeid verrichten als trekpaard.

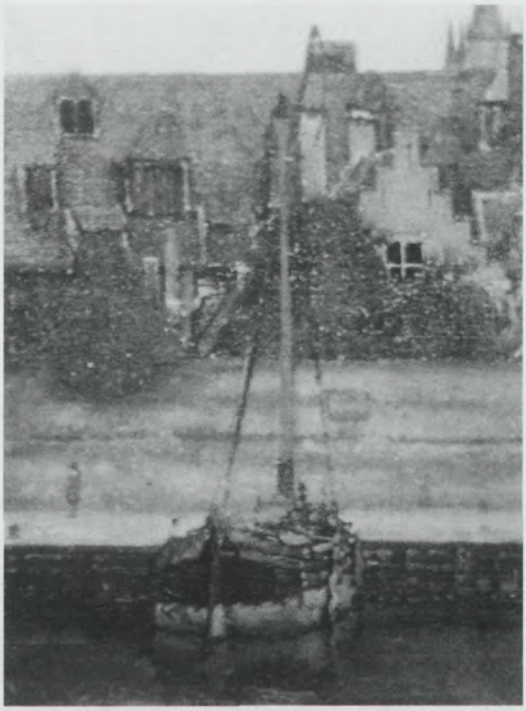
De trekschuit mag overigens niet verward worden met het 'beurtschip', een groot schip met zeil, bedoeld voor passagiers en vracht, eveneens varend op gereglementeerde tijden. De 'nachtschuit' was een bijzonder beurtschip voor nachtelijk vervoer van passagiers en bagage over langere afstand. Aan de mast van de forse 'Delftse nachtschuit' werd bij de afvaart een zeil gehesen, behalve als tegenwind het gebruik van trekpaarden noodzakelijk maakte. Kandelaars zorgden voor verlichting en een veilige nachtelijke vaart.

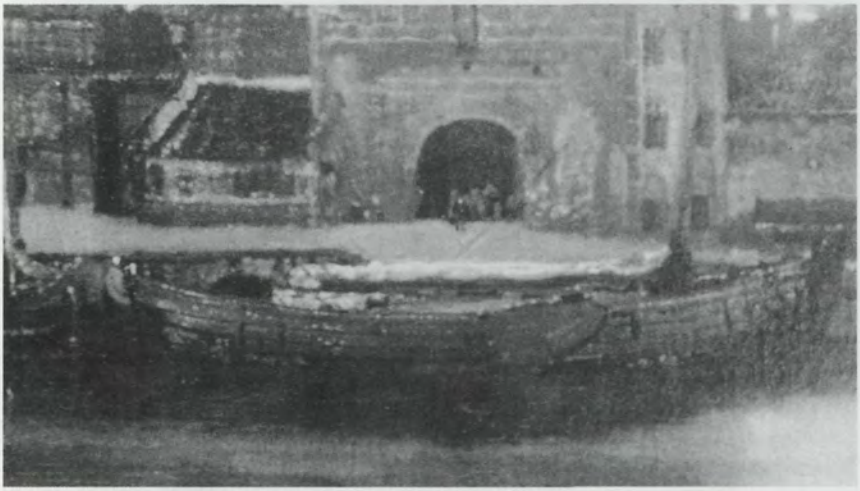
Kromstevens met hek, mogelijk smalschepen (B, C en D; afb. 6 en 7)

Op Vermeers schilderij zien we aan de kade een aantal kromstevens of tjalkachtigen liggen. Van links naar rechts zien we er een van achter afgebeeld (B), een van opzij (C) en opnieuw een van achteren (D). Kromstevens zijn binnenschepen, herkenbaar aan de zichtbaar geringe holte, en werden gebruikt voor vrachtvervoer. Dit soort schip werd in de zeventiende eeuw lokaal wellicht smalschip, wijdtschip of misschien ook wel kaag genoemd, maar in hedendaagse termen noemen we dit type een 'hektjalk met sprietuig'.[31] Aan de achterzijde lopen de boorden namelijk sterk omhoog en ze komen samen in een 'hek'. Daarin bevindt zich het hennegat, waardoor de helmstok of roerpen steekt, die het roer bedient.
De varianten smalschip of wijdtschip vereisen een kleine uitleg. Smalschepen en wijdtschepen zijn van eenzelfde type, maar verschillen in afmeting.[32] Een smalschip kon in Gouda de nauwe, overwelfde, 4.68 meter brede 'Donkere Sluis' passeren. Schepen die net even breder waren (wijdtschepen dus) moesten buiten Gouda om varen.[33] Ook in Spaarndam was er zo'n nauwe sluis die alleen smalschepen kon doorlaten.[34]

Het tweede schip van links (C) ligt evenwijdig aan de kade, de voorsteven die met goud en blauw is versierd naar links. Aan de steven is een kleine bol bevestigd, eveneens in blauw en goud. De donkerrode bol aan de voorzijde met een doorsnede van ca. 1 meter kan de fokkenkuik zijn, een soort foedraal om het zeil.[35] De zeilen hadden bij het herhaaldelijk opgeien veel te lijden.[36] Ook de ankerkabels hadden het bij dit type schip zwaar te verduren doordat het opgegeide zeil veel wind ving.[37] Het derde schip (D) is van achteren te zien en is lastig te lezen door de na-donkering van de pigmenten op het schilderij.
Wat zeggen de handboeken over de kromstevens met hek? Petrejus meldt: "De inrichting was bij alle tjalken dezelfde: het ruim, een achteronder voor de schipper en zijn gezin en een vooronder voor de [een of twee] knechts. De stookplaats bevond zich achter in het schip."[38] "Smal- en wijdtschepen wer-

6. Johannes Vermeer, Gezicht op Delft, detail van het schip aangeduid met B). Het is een kromsteven met hek, mogelijk een smalschip. Vermeer toont een drietal van dit soort schepen.

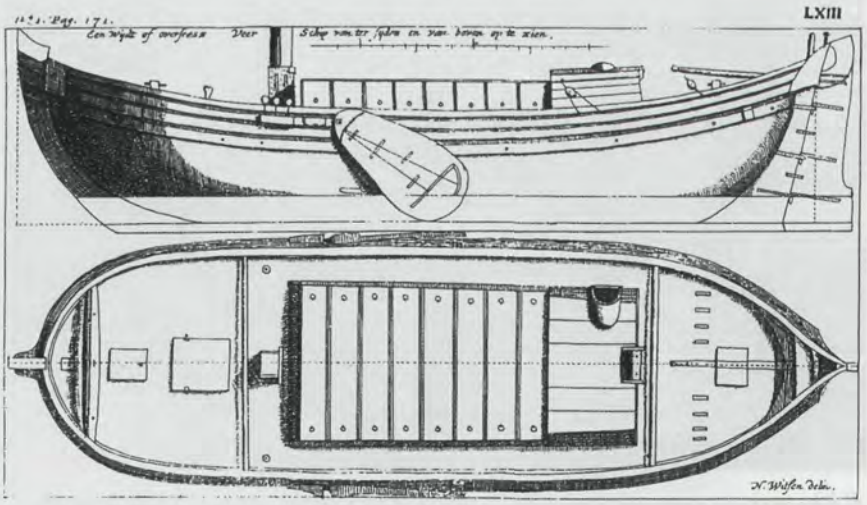
7. Johannes Vermeer, Gezicht op Delft, detail, grotere kromsteven met hek, mogelijk een wijdtschip, van opzij gezien. Het schip ligt aan de kop van een strekdam, het 'hooft' voor de Schiedamse poort. Trekschuiten vertrokken volgens dienstregeling van de 'veerkaai' (gelegen aan de rechter zijkant) .

den gebruikt voor vracht- en personenvervoer en als lichter van de Oostindiëvaarders...".[39]
De serie kromstevens op het Vermeer-schilderij werden dus mede gebruikt voor het 'lichten' van zeeschepen. Vanaf de Oostindiëvaarders brachten ze de goederen naar de Delftse pakhuizen van de Oost-Indische Compagnie.[40]

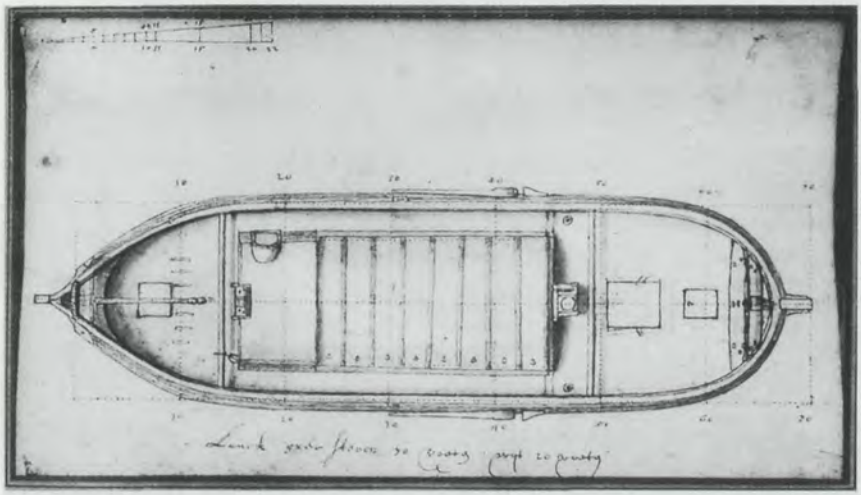
Op het schilderij van Vermeer is niet met het blote oog (maar wel via een röntgenopname of een bijzondere video-techniek, infrarood-reflectografie) nóg een schip zichtbaar, dat is gelegen tussen de eerder genoemde schepen. Ook opzij van de haringbuizen is nog een schip te zien dat door Vermeer bij nader inzien is weggeschilderd om de compositie te versterken. Ook is het formaat van enige schepen aangepast tijdens het schilderen.

Een grotere kromsteven met hek, mogelijk een wijdtschip (E; afb. 8 en 9).

Aan de kop van de strekdam voor de Schiedamse poort toont Vermeer de zijkant van een grote kromsteven met hek, mogelijk een 'wijdtschip'. Dit schip, waarvan de voorsteven naar rechts is gericht, heeft opzij een groot zwaard met een groen-achtige bovenrand. Het imposante witte zeil is gestreken. De achterzijde is blauw en goud geverfd.
Dit type schip werd evenals het smalschip gebruikt voor goederenvervoer en, vanwege de grotere breedte, mogelijk ook wel ingericht als beurtschip, waarbij het geschikt werd gemaakt voor personenvervoer.

8. Gravure naar N. Witsen van Een wijdt of overseesz Veer Schip van ter sijden en van boven op te zien; plaat LXIII (pag. 171) uit: N. Witsen, Aeloude hedendaegsche scheepsbouw en bestier, Amsterdam 1671. Coll. Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam.

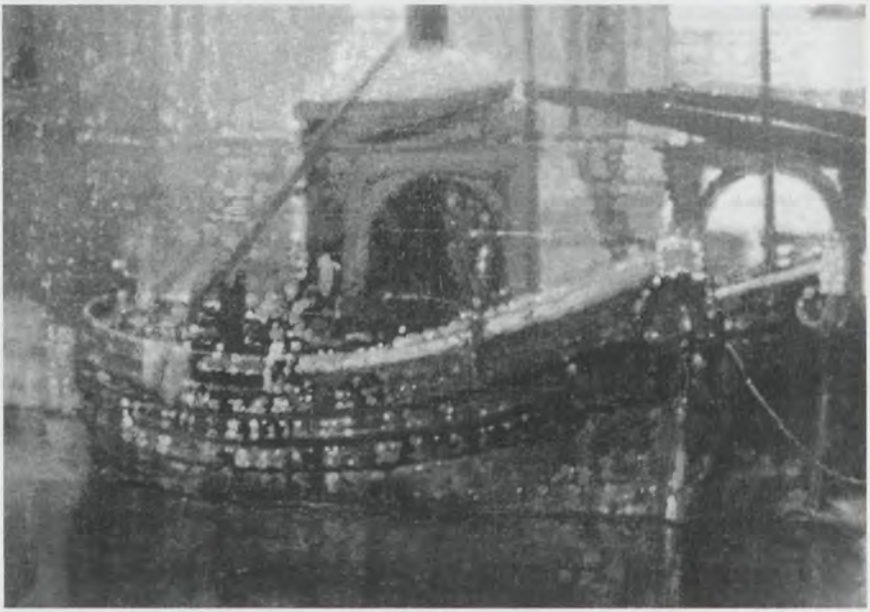
9. Wijdtschip. Anoniem. Technische tekening: bovenaanzicht van een wijdtschip (grotere kromsteven met hek). Opschrift: Lanck over steven 70 voeten, wijt 20 voeten. Coll. Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam, inv. I.11.1.

Haringbuizen (G; afb. 10 en 11)

Geheel rechts op Vermeers schilderij, afgemeerd aan de scheepmakerij, liggen twee haringbuizen.[41] Het zijn voor de tijd rond 1660 moderne, grote buizen, speciaal gebouwd voor de haringvisserij.[42] Zeventiende-eeuwse bronnen duiden twee lengtematen aan: een klein type van 14,4 meter en een grote van 22 meter.[43]

Rond 1600 was de haringvangst een van de grote bronnen van de welvaart van de Republiek. De visserij-onderneming werkte op bijna industriële schaal: er waren in het seizoen 500 à 600 haringbuizen op zee.[44] Het visseizoen was - om de visstand op peil te houden - wettelijk beperkt. Men mocht elk jaar slechts vissen van 1 juni tot eind december; buiten die tijd moesten de schepen worden opgelegd.[45] Delfshaven, dat viel onder het stadsbestuur van Delft, was rond 1600 een belangrijk centrum voor de haringvaart, maar tegen 1660 was deze vaart er sterk afgenomen en was de positie van Delfshaven relatief gering.[46]

Beide door Vermeer getoonde haringbuizen zijn driemasters, waarvan de twee voorste masten kunnen scharnieren. In horizontale stand rusten de uiteinden op het achterdek, op een dwars geplaatste horizontale balk, galg genaamd. Op Vermeers buitenste haringbuis (het dichtst bij de toeschouwer) is de midden-mast geheel weggenomen en de voorste (fokke)mast gedeeltelijk gestreken. De achtermast staat nog omhoog.

10. Johannes Vermeer, Gezicht op Delft, detail, twee haringbuizen, schuin van achteren te zien. Op de achtergrond de dubbele ophaalbrug die aansluit op de weg aan de scheepmakerij en die leidt naar de voorpoort van de Rotterdamse poort.

Van de tweede haringbuis staan de middelste en de achtermast overeind; de fokkemast is niet te zien. Beide schepen liggen aan een van de Delftse scheepswerven en zijn dus in reparatie.
Door het aftakelen van enige masten en het ontbreken van de zware zoutvaten en andere scheepsbenodigdheden, liggen beide haringbuizen buitengewoon hoog in het water.
Aan de achterzijde lopen de boorden sterk omhoog in de 'verschansing' en komen samen in een 'hek'. Daarin bevindt zich, evenals bij de hiervoor besproken kromstevens, het hennegat waardoor de helmstok steekt die het roer bedient. De vloeiende ronding van de kromme balken aan de buitenzijde is - volgens scheepskenners - door Vermeer goed getroffen.
Midscheeps is vaag de opening te zien, waardoor de zeer lange, aan tonnetjes hangende drijfnetten naar buiten werden gelaten en naar binnen konden worden getrokken. Om de wrijving te verminderen was tussen de verticale geesten de 'geestrol' opgehangen waarover het net naar binnen kon rollen. Er werd bij duisternis gevist omdat de haring alleen 's nachts naar boven zwom om naar voedsel te zoeken. Overdag zwom de haring te diep om het drijfnet met succes te kunnen gebruiken.[47]

11. Haringschip. Anonieme gravure. Opschrift: Een Haring-schip, siet Fol. 300, scala van 12 voeten uit Cornelis van Yk, De Nederlandsche Scheept-bouw-konst Opengestelt, Amsterdam uitg. Jan ten Hoorn, 1697. Coll. Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam.

Een verfijnde datering van het *Gezicht op Delft*

Uit Vermeers totaalbeeld kunnen we het door hem afgebeelde tijdstip afleiden uit een aantal elementen:
Ten eerste zien we het volle gebladerte van de bomen op de achtergrond, dat gegeven het zeventiende-eeuwse klimaat in de Republiek een seizoen aanduidt ergens tussen mei en oktober.
Ten tweede weten we dat de haringbuizen van 1 januari tot 1 juni van elk jaar verplicht werden opgelegd (buiten gebruik werden gesteld). Het betreft moderne, kostbare schepen die optimaal gebruikt moesten worden in het visseizoen. Deze twee haringbuizen zijn aan de Delftse scheepmakerij in deels onttakelde staat afgebeeld. De opbouw van de tijdelijk verwijderde masten zal nog enige tijd in beslag nemen.[48]
Ten derde is aan de stand van de zon te zien dat het een vroege ochtend betreft.[49]
Deze drie observaties geven uitsluitsel over het door Vermeer afgebeelde moment, namelijk een vroege ochtend in de eerste helft van de maand mei.
In welk jaar dan wel? Opnieuw vinden wij sterke aanwijzingen in het schilderij. Vermeer beeldde de bovenzijde van de toren van de Nieuwe Kerk in doorzicht af, zónder een carillon van grote en kleine klokken. Documenten tonen aan dat de verticale openingen boven in de toren (op ca. 71 meter hoogte) vanaf de zomer van 1662 geheel gevuld waren met een carillon.[50] Het is niet vast te stellen of er op die plek vanaf de middeleeuwen tot aan 1660 een aantal klokken te zien waren. De collectie prenten en tekeningen in de Atlas van het Gemeentearchief Delft geeft daarover geen uitsluitsel.[51] Een schilderij van Vosmaer uit 1652 toont klokken in de openingen van de toren, maar hieruit valt nog geen conclusie te trekken.[52]

Uit onderzoek van Meilink-Hoedemaker (1985) weten we dat tussen mei 1660

en de nazomer van 1661 een aantal klokken omlaag en omhoog werden gehesen door de firma Hemony. Op stilistische gronden hebben deskundigen vastgesteld, dat Vermeer de groep van drie stadsgezichten, waartoe het *Gezicht op Delft* behoort niet vóór 1659 of 1660 gemaakt zal hebben.[53] Het *Gezicht op Delft* is zeker de grootste en meest voldragen van deze drie schilderijen. Ik kom, gegeven de bovenstaande analyse, uit op de vaststelling dat Vermeer **een scène toont aan het Zuideinde van Delft in een vroege ochtend in de eerste helft van de maand mei 1660 of 1661.** Zoals in de inleiding vermeld zal Vermeer het schilderij in zijn studio aan de Oude Langendijk hebben opgezet. Omdat Vermeer als schilder langzaam en zorgvuldig werkte zal het schilderij pas zijn voltooid in de periode 1662-1665. Wij weten dat hij het nu en dan ter droging wegzette, want de later door Vermeer aangebrachte lagen olieverf zijn in het craquelé van de oudere verflagen gedrongen. Het schilderij werd tijdens het leven van Vermeer, mogelijk na ca. 1661 maar zeker vóór het jaar 1674 verkocht aan de mecenas en verzamelaar Pieter Claesz van Ruijven en zijn echtgenote Maria de Knuyt, die samen overigens al een groot aantal schilderijen van Vermeer in bezit hadden.[54]

Samenvatting en conclusie

Vermeer heeft in het *Gezicht op Delft* de werkelijkheid van het scheepverkeer in de Kolk nauwkeurig observerend en documentair overtuigend geschilderd. Zijn afbeelding is in dat opzicht vergelijkbaar met bepaalde onderdelen in zijn beroemde interieurschilderijen. Maar hij heeft op onderdelen voorrang gegeven aan de eisen van compositie boven natuurgetrouwheid.[55] Vermeer verwerkt in de scheepstypen een schat aan betrouwbare historische informatie. Hij toont links vooraan een trekschuit en achteraan, aan de kade van links naar rechts vier kromstevens met hek. Rechts achteraan ligt een groep van vier trekschuiten en tenslotte geheel rechts nog twee haringbuizen.
De kromstevens, in de variëteiten wijdtschip en smalschip, zorgden voor vervoer van goederen op binnenwateren. Wellicht speelt ook de afhandeling van de lading van Oostindiëvaarders hier een- of tweemaal per jaar een rol, omdat in Delft een VOC-kamer gevestigd was met opslagruimten in Delft en een dependance in Delfshaven. Het meest rechtse exemplaar van de kromstevens, gelegen aan de strekdam voor de Schiedamse poort, is mogelijk een wijdtschip, en kan als beurtveer zijn ingericht ten behoeve van het vervoer van goederen en passagiers over langere afstand.
De trekschuiten zijn wellicht prominent afgebeeld vanwege de in 1655 nieuw geopende vaste trekschuit-verbinding tussen Delft, Delfshaven en Rotterdam. De zijkant en de kop van de strekdam deed dienst als 'veerkade', een centraal opstappunt naar deze plaatsen. De trekschuit geheel links bij Vermeer ligt daar slechts te wachten; er stappen daar géén passagiers in of uit, hetgeen opmerkelijk is.
De scène en de eerste opzet in schets van het *Gezicht op Delft* (dat door Vermeer mogelijk werd voltooid in de periode 1662 tussen en 1665), is aan de

hand van deze studie exacter te dateren dan ooit tevoren, namelijk op een vroege ochtend in de eerste helft van de maand mei in het jaar 1660 of 1661.

Literatuur

Berk, Gait L. 1987. "De Rollepaal" en "Andermaal de rollepaal." *Spiegel der zeilvaart* 2, nr. 1 en 11, nr. 5.

Crone, G.C.E. 1926. *Nederlandse Jachten, Binnenschepen, Vissersvaartuigen (...) 1650-1900*. Amsterdam.

Dillo, I.M. 1987. Over scheepsbouw en scheepvaart bij de Kamer Delft. In *Delft en de Oostindische Compagnie*. Amsterdam.

Eekhout, L. 1981. De Delftse Kamer van de V.O.C. In *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft: Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof'.

—. 1982. De Delftse kamer van de VOC, 1680-1803. In *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*. Delft: Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof'.

Hoorn, Jan ten. 1689. *Reisboek door de Vereenigde Nederlandsche Provincien: Behelzende benevens een naauwkeurige beschryving der Steden, een aanwyzing van de Schuit- en Wagen-vaarten*. Amsterdam: Jan ten Hoorn.

Hoving, A.J. 1994. *Nicolaes Witsens Scheeps-Bouw-Konst Open Gestelt*. Franeker.

Kaldenbach, Kees. 2000. Het Straatje van Johannes Vermeer: Nieuwe Langendijk 24-26? Een kunsthistorische visie op een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. *Bulletin KNOB* 99, nr. 5-6 (november-december 2000). Dit artikel is tevens op internet te zien (www.johannesvermeer.org).

Leeuwen, F.M. van. 1982. Vervoer en postwezen. In *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*. Delft: Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof'.

Loon, F.N. van. 1838. *Handleiding voor den Burgerlijke scheepsbouw*. Workum.

Meilink-Hoedemaker, Laura J. 1985. *Luidklokken en speelklokken in Delft*. Utrecht.

Meilink-Hoedemaker, Laura, en Ben Broos. 1996, Vermeer geeft Muziekles. *Mauritshuis in Focus*, vol 9, II (september 1996).

Montias, J.M. 1991. A postscript on Vermeer and his milieu. *Hoogsteder-Mercury* 22.

Okkema, J.C. 1981. Delfshaven. In *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft: Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof'.

—. 1982. Delfshaven. In *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*. Delft: Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof'.

Petrejus, E.W. 1971. *Oude zeilschepen en hun modellen; binnenschepen, jachten en vissersschepen*. Bussum.

Ploeg, J. 1972. Speurtocht naar haringbuizen. *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* 25 (sept.): 25-31.

Vries, J. de. 1978. Barges and Capitalism. *AAG Bijdragen* 21: 39-372.

Welu, James A. 1975. Vermeer, his Cartographic Sources. *Art Bulletin* 57.

Wetering, Ernst van de. 1997. *Rembrandt, The painter at work*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Wheelock, jr., Arthur K., en Kees Kaldenbach. 1982. Vermeer's View of Delft and his Vision of Reality, *Artibus et Historiae*, nr. 6 III: 9-35.

Wijbenga, D. 1986. *Delft, een verhaal van de stad en van haar bewoners, deel II, van 1572-1700*. Rijswijk: Elmar.

Yk, C. van. 1697. *Nederlandsche Scheeps Bouw-Konst Open Gestelt. Vertoonende Naar wat Regel, of Evenredenlijkheyd, in Nederland meest alle Scheepen werden gebouwd; mitsgaders Masten, Zeylen, Ankers, Touwen, enz. daar aan gepast (...)*. Delft, 1697 ; facsimile, z.j..

Noten

* Dit artikel is een op enkele punten bijgewerkte versie van het artikel dat eerder onder de zelfde titel verscheen in het *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 19 nr. 1 (april 2000): 17-30.

1. Van de Wetering 1997, 53 en 56.
2. Deze fenomenen worden o.a. besproken in Wheelock en Kaldenbach (1982), waarin de topografische juistheid van Vermeers *Gezicht op Delft* werd besproken aan de hand van kaartmateriaal en vele reproducties van andere kunstenaars: Omstreeks het begin van de 20ste eeuw werd op de plaats waar Vermeer werkte een pand neergezet dat daar tot circa 1990 stond: Hooikade nr. 29. De rooilijn van de huidige nieuwe gebouwen (1999) op het Plein Delftzicht is een stuk naar achteren geplaatst. Vermeer zal het daadwerkelijke schilderwerk thuis in zijn studio hebben verricht. Zie voor een bespreking ook de home page op het internet (http://www.xs4all.nl/~kalden).
3. Het onderwerp 'Schepen bij Vermeer' is in de scheepvaartliteratuur tot nu toe vrijwel onbesproken gebleven. Een aantal artikelen geven wel achtergrond-informatie. Dillo (1987, 37-56) meldt dat de Kamer Delft 1/16 van de gehele scheepsbouw van de VOC voor zijn rekening nam, door kleinere schepen te bouwen tot 500 ton. Aan de scheepswerf in Delfshaven werden in totaal 111 schepen gebouwd. Zij schrijft in dat artikel niet over de 'scheepmakerij' aan het Zuideinde van Delft.
4. Mijn dank gaat uit naar drs. H. Dessens, conservator, vanaf medio 1999 directeur van het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam, die een eerste versie van dit artikel van commentaar voorzag. Zijn opvolger op de post van conservator, drs. F. Loomeijer, heeft het artikel eveneens van commentaar voorzien. Tevens dank ik de staf van de bibliotheek van dit museum. Fouten die eventueel nog in dit artikel staan zijn de mijne.
5. In de gemeentearchieven van Amsterdam, Delft en Rotterdam trof ik gegevens aan. Verder maakte ik gebruik van literatuur en documenten in de bibliotheken van het Nederlands Scheepvaartmuseum en van de Universiteit van Amsterdam.
   Omdat personenvervoer gedetailleerd werd geregeld door stedelijke overheden vond ik vooral over trekschuiten in de archieven veel materiaal. De archiefvondsten betreffen ook de werking van de binnenvaart rondom Delft en overschrijden de vraagstelling van dit artikel. Later hoop ik er een afzonderlijke bijdrage over te publiceren.
6. Na 1689 stond het gemiddelde van vertrek van VOC-schepen op twee per jaar en in 1747 werden het er zelfs vijf. Vanaf 1716 hadden de zeeschepen een gemiddeld gewicht van 600-650 ton; na 1737 circa 850-880 ton (Eekhout 1982: I, 68).
7. Eekhout 1982, 67.
8. Wijbenga (1986) stelt dat de uit de Oost aangevoerde goederen in Delfshaven werden overgeladen in zogenaamde 'Damlopers' die de goederen naar Delft voerden. Damlopers zijn door de platte bodem geschikt om over een overtoom te worden gesleept en in de 17de en 18de eeuw een veel voorkomend scheepstype. Omdat er tussen Delfshaven en de kolk in Delft geen dam lag was er m.i. geen noodzaak dit type schip te gebruiken.
9. Eekhout 1981, 90-94. Voor de kamer van de VOCD (Delft) kwamen vanaf 1658 de volgende schepen retour: in 1658 de Phoenix; in 1660 de Dordrecht; in 1661 geen; in 1662 opnieuw de Phoenix.
   Op p. 91 meldt hij: "Naast de vloot bezat de VOCD een jacht, dat diende om bewindhebbers van en naar Delfshaven te brengen. Zijn ligplaats was iets ten westen van de Schiedamse poort te Delft." Vermeer heeft dit jacht niet afgebeeld.
10. De tarieven bedroegen van 1 stuiver voor de kleinste schuiten tot 10 last tot 6 stuivers voor schepen van meer dan 31 lasten. Gemeentearchief Delft (GAD), inv. 8', nr 32, "Ordonnantie, gedaan 20 juni 1710, gedrukt door Beman, 1732".
11. Eekhout 1981. In de periode 1602-1616 bracht zij voor de investeerders jaarlijks gemiddeld 37% winst op. Van de in totaal 30 uitgevaren schepen in de periode

1602-1651 zijn er 22 met rijke lading teruggekeerd. De overige 8 schepen zijn in de Oost gebleven, of vergaan dan wel gekaapt.

12. Om deze forse publieke werken te bekostigen werd vanaf 1 augustus 1616 de accijns op tarwe verhoogd. Het resultaat was onvrede en tenslotte een belasting-oproer, dat spoedig de kop werd ingedrukt.
13. Daartoe werd de oude voorpoort van de Schiedamse poort, die zeer bouwvallig was geworden, afgebroken. Er voor en er naast werd de Kolk gegraven. Het grondwerk werd verricht in een drooggemalen bouwput, voorzien van damwanden die waren gemaakt van houten palen, onderling stevig vastgezet met touwen. Zie Wijbenga 1986.
14. In geen van de bewaard gebleven stadsgezichten kan men dwars door de poort heen kijken. De ruimte moet dus een andere bestemming hebben gekregen. De fotocollectie van de door mij verzamelde stadsgezichten en het kaartmateriaal rond de Kolk berust in de bibliotheek van het Mauritshuis, Den Haag.
15. De Vries 1978. Een startschot werd gegeven in de Spaanse Nederlanden: tussen Brussel en Antwerpen liep het Kanaal van Willebroek, waar vanaf 1618 schuiten al regelmatige diensten uitvoerden.
16 Zie voor een discussie mijn komende artikel over de binnenvaart in Delfland.
17. GAD, inv. 8', nr 16, Ordonnantie 12 okt. 1674, gedrukt door De Groot. Tot ver in de volgende eeuw bleven deze openings- en sluitingstijden gehandhaafd.
18 Van Leeuwen 1982, 66.
19. Bij de term 'schuiteveer' dreigt m.i. spraakverwarring met het grotere type schuit dat met zeil over grotere afstand vaart.
20 Van Yk (1697) geeft voor de trekschuit de volgende afmetingen: lengte 37 Rijnlandse voet van 31 cm = 11,47 m; breedte 7 voet= 2,17 m. De tent was 18,6 Rijnlandse voet = 5,76 m. lang. Het roer was 3 voet = 93 cm. breed. Ik veronderstel dat de maten van de Delftse schuiten niet veel zullen afwijken.
21. Petrejus 1971, 69.
22. Petrejus 1971, 72.
23. Berk 1987, 35.
24. Deze kaart, de 'Kadastrale Minuut' is gemaakt om op een moderne wijze het kadaster bij te kunnen houden. In 1998 verscheen een herdruk op atlas-formaat.
25. GAD, inv. 8', no. 59, Ordonnantie vastgesteld op 18 april 1730, gedrukt in 1787. De zelfde regels bleven dus zo'n vijftig jaar van kracht.
26. Een ander document van gelijke strekking is de 'Ordonnantie op het Maassluisse veer en trek-pad', vastgesteld op 9 oktober 1715 en gedrukt door Beman in 1737. (GAD, inv. 8', nr 41).
27. Dirck van Bleyswijck, *Beschryving der stadt Delft*, (Delft 1667-1680) II, 679. Hij schrijft over de Schiedamse poort: "Het is een oud doch echter noch sterck gebouw voorsien met twee uyrswysers...mitsgaders en klockeslag waer na de Schippers van alle voornoemde Veerschuyten sich moeten reguleren...".
28. Ordonnantie, art. 23. Elders in ordonnanties in Delfland is het uitdrukkelijk toegestaan onderweg te stoppen voor passagiers indien die aan de vaart wonen.
29. Petrejus 1971, 72.
30. Deze orde-maatregelen hoop ik mijn volgende artikel uitgebreider te behandelen.
31. Schriftelijke informatie, in 1999 verstrekt door drs. F. Loomeijer van het Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam. Hij waarschuwt voorzichtig te zijn met het gebruiken van negentiende eeuwse terminologie op de zeventiende-eeuwse situatie: " Na twintig jaar intensief kijken naar afbeeldingen, is het mij volstrekt onduidelijk waarom een tjalkachtige van het soort als het onder E bedoelde, nu een kaag of wijdschip genoemd wordt."
32. Crone (1926) geeft een schema van vele soorten schepen, o.a. binnenvaarders. Uit de kogge ontwikkelde zich volgens Crone na 1550 de wijd-karveel en de smal-karveel, die zich ontwikkelden in het wijdtschip resp. het smalschip.
33. Een wijdtschip was volgens Witsen 70 Amsterdamse voet van 28,4 cm = 19,90 m

lang; breed 20 voet = 5.68 m (Hoving 1994).

34. Vlakbij was Halfweg gelegen, waar de trekvaart Amsterdam-Halfweg onderbroken was. Reden was om het stadsbestuur van Haarlem in de gelegenheid te stellen tol te heffen op de doorgaande vaart. Passagiers moesten er dus overstappen.
35. Informatie drs. H. Dessens, 1999.
36. Van Loon 1838.
37. Petrejus 1971, 26.
38. Petrejus 1971, 42.
39. Hoving 1994, 350.
40. Eekhout (1981, 90-94) geeft o.a. een lijst van vertrek- en retourschepen.
41. Haringbuizen zijn volgens Petrejus (1971, 26) zeewaardige schepen die speciaal zijn ingericht voor de haringvangst. Het eerste type haringbuis in het jaar 1415 ontwikkeld in Hoorn, bleek een buitengewoon succes te zijn. Forse schepen van dit soort, met een ruim dek waren nodig omdat het haringkaken deels op volle zee plaatsvond. Rond 1550 waren er grote haringbuizen met zo'n 18 tot 30 man aan boord, maar aan het einde van de zestiende eeuw gaf men de voorkeur aan kleinere schepen met slechts 12 a 14 man.
    Ten Hoorn komt op een totaal van 700 tot 800 haringschepen bestaande uit buizen en dogboten. Elk der schepen maakte drie reizen per jaar; en elk bracht 70 lasten binnen, verkocht voor 90 tot 100 guldens per last (Ten Hoorn 1689, 31). Ploeg (1972) geeft een overzicht van modellen en afbeeldingen.
42. Aan het begin van de zeventiende eeuw werden vaak ook nog vracht- en vissersschepen gebruikt voor de haringvaart. Mededeling drs. F. Loomeijer, Nederlands Scheepvaartmuseum, 1999.
43. Volgens Hoving (1994) was de haringbuis 52 Amsterdamse voet = 14,60 m; en breed 14 voet = 3,98 m.
    Van Yk (1697) noemt een groter type, lang 71 voet = 22 m. ; breed 15 voet = 4.65 m. Petrejus (1971, 186) meent dat de schepen niet groter waren dan ca. 20 meter omdat het schip op volle zee niet te hard aan het in zee staande vistuig mocht trekken.
    Van Yk (1697) geeft als bouwkosten een bedrag van f 2160,- waarvan ruim f 500,- bestemd was voor de timmerlieden, houtzagers en boorders.
44. Ten Hoorn 1689.
45. Ten Hoorn 1689. Tevens mondeling gegeven informatie door drs. H. Dessens, Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam, 1998.
46. Okkema (1982, 70) vermeld: "Na het vertrek van een aantal haringreders naar Rotterdam in 1638 was het met de haringvisserij in Delfshaven geleidelijk aan bergafwaarts gegaan. Het verval was niet meer te stuiten. Rond het midden van de 18de eeuw dienden een zestal haringreders bij de stadsregering in Delft een verzoek in om aan de oudste keurmeester van de haring een vaste toelage toe te kennen. Men was namelijk bang dat deze meest ervaren keurmeester er anders de brui aan zouden geven. En dat zou uiteindelijk een bedreiging voor het voortbestaan van de haringvisserij vormen." Het aantal haringbuizen was toen al dramatisch teruggelopen. Dezelfde auteur (1981, 99-100) gaf een jaar eerder de volgende lezing: "De haringvisserij was ooit een omvangrijke tak van scheepvaart. Voor Delfshaven, waar rond 1600 de Buizenwaal werd afgedijkt, was die zelfs van groot belang. In 1638 verhuisden tien belangrijke haringreders echter met veertig schepen naar Rotterdam, niet om economische redenen maar vanwege uit de hand gelopen kerkelijke verwikkelingen. In Delfshaven bleven aanvankelijk 60 schepen over, maar dat aantal slonk in de loop der tijd aanzienlijk. "
    Informatie verstrekt door drs. Dessens, Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam: Gebruikelijk was het haring-kaken op volle zee. Kabeljauw en schelvis werd als bijvangst levend verzameld in een bun, en door een 'ventjager' - dit is een heen en weer varend schip - aan land gebracht.
47. Mededeling 1999, drs. F. Loomeijer, Scheepvaartmuseum, Amsterdam.

48. De bovengenoemde datering in mei is niet geldig indien het twee haringbuizen betreft die naar de scheepmakerij werden gebracht om geheel te worden onttakeld teneinde ze te slopen of gereed te maken voor het opslaan van goederen. De lege hulk kon namelijk worden gebruikt om er turf of andere goederen in op te slaan. Maar is dit een logische plaats voor sloop? Het verslepen van beide schepen van Delfshaven naar Delft was een kostbare en moeizame onderneming.
49. Meilink-Hoedemaker en Broos (1996, 23) stellen dat er in de Vermeer-literatuur druk gespeculeerd is over het tijdstip op de klok die op "tien over zeven of tussen zeven uur en half acht" zou staan. Waarschijnlijk toonde de klok van de Schiedamse poort in 1660 één wijzer in plaats van twee. Op het schilderij van Vermeer is de klok onscherp afgebeeld en dus niet goed leesbaar.
50. Meilink-Hoedemaker 1985, 12, 25, 167, 148). De klokkentoren, en dat is generaties van schrijvers over Vermeer tot in onze tijd niet opgevallen, blijkt leeg te zijn (zie vorige noot). Meilink heeft documenten ontdekt over hoe de klokken van het stadhuis en de toren van de Nieuwe Kerk in de zomer van 1660 omlaag zijn getakeld naar een loods op de Markt voor restauratie door de firma Hemony. Hemony leverde een compleet carillon.
Mijn lezing van de door Meilink gepubliceerde documenten is dat het mogelijk was dat er al een aantal kleinere klokken hingen in de zichtbare sleuven op 71 meter hoogte. Beeldmateriaal van voor 1660 in het GAD geeft daarover geen uitsluitsel. Zeker is dat een aantal klokken van de Nieuwe Kerk en van het stadhuis in 1660 omlaag zijn getakeld na 4 mei 1660. Het werk in de schuur aan de voet van de Nieuwe Kerktoren duurde twee jaar. Het gehele carillon hing compleet in de toren in de nazomer van 1661. Het daarop volgende jaar werd een automatisch speeluurwerk geïnstalleerd.
51. Meilink-Hoedemaker en Broos (1996, 23) geven een datering *ante quem*. De auteurs schrijven m.i. te stellig dat er geen klokken te zien waren voor het jaar 1660 en geven daarbij m.i. onvoldoende bewijsstukken. Zie bespreking in vorige noot.
52. Zie het Vosmaer-schilderij afgebeeld in de Catalogus "Delftse Meesters, tijdgenoten van Vermeer" (Stedelijk Museum het Prinsenhof, 1996) afbeelding 83.
53. In het begin van zijn carrière als kunstschilder produceerde Vermeer historieschilderijen op de 'Italiaanse' manier. Vanaf ca. 1657-1858 koos hij er voor als kunstenaar het roer om te gooien en genretaferelen te schilderen op een fijne en precieze manier. Hij schilderde ná die omslag in totaal drie stadsgezichten, waarvan twee in onze tijd bewaard zijn gebleven. Het *Gezicht op Delft* is daarvan zeker het grootste in formaat, en wellicht het meest geacheveerde en zal dus niet als eerste zijn gemaakt, en dus niet voor 1660 zijn begonnen. Zie voor een bespreking van het andere stadsgezicht Kaldenbach 2000.
54. Montias 1991, 49. Er was een warme band tussen dit echtpaar en Vermeer. Als enige schilder in Delft ontving hij juist van hen, op 21 juli 1673, een obligatie van f 500,- .
55. Met 'juist' bedoel ik niet 'fotografisch 100% de werkelijkheid volgend'. Vermeer was een schilder die op een schilderdoek bepaalde effecten nastreefde en de zichtbare werkelijkheid deels zeer nauwkeurig, maar deels ook niet volgde. De kunsthistoricus James Welu bijvoorbeeld heeft aangetoond dat Vermeer met het weergeven van topografische kaarten en globes, die soms als stoffering op de schilderijen zijn aangebracht, uitermate exact heeft gewerkt. Maar Vermeer heeft wel kleine variaties aangebracht. Ook de schilderijen-in-schilderijen zijn soms, bij onderlinge vergelijking, gevarieerd in kleur, formaat en lijstwerk. (Welu 1975).

JACOB KARPER's

HAVERSTRO PASTILLES

(bereid volgens recept)

Het beste middel tegen verkoudheid, hoesten en pijn in de borst en keel

Drogisterij

J.W. Elsenaar

Hugo de Grootstraat 92

2613 TW Delft

Tel.: 015-2120777

Van glashut tot flessenfabriek
Een Delftse geschiedenis van kapitaal en arbeid uit de jaren 1798-1926

K.F. Flippo

Inleiding

De Delftse flessenfabriek werd in de negentiende eeuw tot de grote bedrijven gerekend. Echter, zij komt als Glasfabriek van Van Deventer slechts terzijde ter sprake in *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813-1914*. De Jonge (1974) besteedt in *Delft in de negentiende eeuw* meer aandacht aan de fabriek en een van de drie illustraties toont de glashut van 1820 in haar karakteristieke bouw. Andere bronnen, waaronder enige subjectieve – iedere koopman prijst zijn eigen waar - geven hoog op van de flessenfabriek. Zo F.G. Waller, die in 1901 bij het aanbieden van een geschenk aan de toenmalige directeur C. Worp van "een der beste, zoo niet de beste flesschenfabriek van Nederland" spreekt (Worp 1901). Zo G.J. Rademaker, in 1905 als smid 25 jaar in dienst van de fabriek: het was de jubilaris een eer geweest altijd in die 25 jaar "aan de eerste en grootste flesschenfabriek verbonden te zijn geweest" (*Delftsche Courant*, 22 december 1905). Zo tenslotte J.C.W. Duncker in het tijdschrift *Nederlandsch Fabrikaat* van 4 september 1920: "Een ander flink industriebedrijf is de flesschenfabriek der Firma Van Deventer (...), welke als specialiteit vooral vierkante en ronde flesschen vervaardigt."
Op een plattegrond van Delft die de belangrijkste ruimtelijke ontwikkelingen en nieuwe gebouwen in de periode 1814-1914 toont, prijkt aan de Delftsche Vliet, gemeente Vrijenban, Van Deventer's Glasfabriek, schuin tegenover de Oliefabriek en naast de machinefabriek Reineveld (Hilkhuijsen 1992).

Glashut is het Nederlandse equivalent van "Glashütte", dat glasblazerij, glasfabriek betekent. In de titel "Van glashut tot flessenfabriek" komt de groei en uitbreiding van de oude glashut onder de naam Boers van 1798 tot N.V. Flesschenfabriek Delft van 1887 tot uitdrukking. De hut telde omstreeks 1860 30 man, de fabriek omstreeks 1889 72 man en 1910 240 man personeel. Een succesvolle industriële expansie. Tot de 72 man in 1889 behoorden ook leden van de Duitse glasblazersfamilies Fahrner, Gaiser en Lausberg. In de jaren 1874-1919, de jaren van vestiging en aanpassing van deze nieuwkomers, vallen ook de eerste sociale wetten, zoals de Kinderwet van 1874 (de zogenoemde Wet Van Houten) en een aantal Arbeidswetten. Zonder strijd - met als inzet de sociale verheffing van de arbeiders - zijn deze wetten niet tot stand gekomen, een klassenstrijd, waarbij de opkomende vakverenigingen een belangrijke rol speelden. Om die reden is deze bijdrage ook een geschiedenis van kapitaal en arbeid.

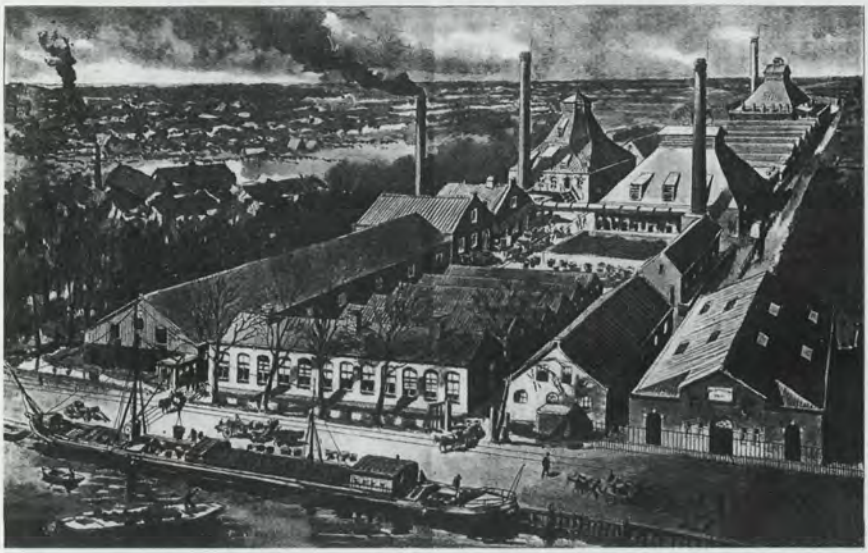
1. De glasblazerij aan de Haagweg door Balthasar Joosz, 1828 (Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Delft)

Nieuwkomers

In het voorjaar van 1878 arriveerden met de trein in de gemeente Delft – bepakt en bezakt neem ik aan - mijn overgrootvader Wilhelm Fahrner, vergezeld van zijn vrouw Amalia Catharina Gaiser en acht kinderen, van wie de oudste twaalf jaar en de jongste zeven maanden oud was. Wilhelm Fahrner is glasblazer van beroep, 39 jaar en geboren in Baiersbronn-Obertal in het toenmalige koninkrijk Württemberg. Met hem zijn meegereisd Michael Fahrner, schoenmaker, 60 jaar, diens tweede vrouw Anna Maria Catharina Klumpp, en een zoon uit het eerste huwelijk van zijn vrouw, Aäron Friedrich Gaiser, glasblazer, 33 jaar, broer van de reeds genoemde Amalia Gaiser. Eén grote familie, dertien personen, die aanvankelijk bij elkaar woonden in een van de fabriekswoningen van de flessenfabriek Boers & Co, waar de mannen als glasblazer werk gevonden hadden. Die flessenfabriek lag aan de Haagweg in de gemeente Vrijenban (vanaf 1921 gemeente Delft).
Drie jaar later, in april 1881, vestigt Matthias Lausberg zich in Delft, 45 jaar, geboren in Oppen, Duitsland. Ook hij kwam met zijn vrouw, Anna Maria Wiertz, en zes kinderen, de oudste bijna zeventien, de jongste vijf jaar oud. Matthias Lausberg kwam als werkman in dienst van Boers & Co.

Sociaal-economische omstandigheden

De families Fahrner, Gaiser en Lausberg zijn nieuwkomers die in gezinsverband hun vaderland verlaten hebben om in den vreemde hun brood te ver-

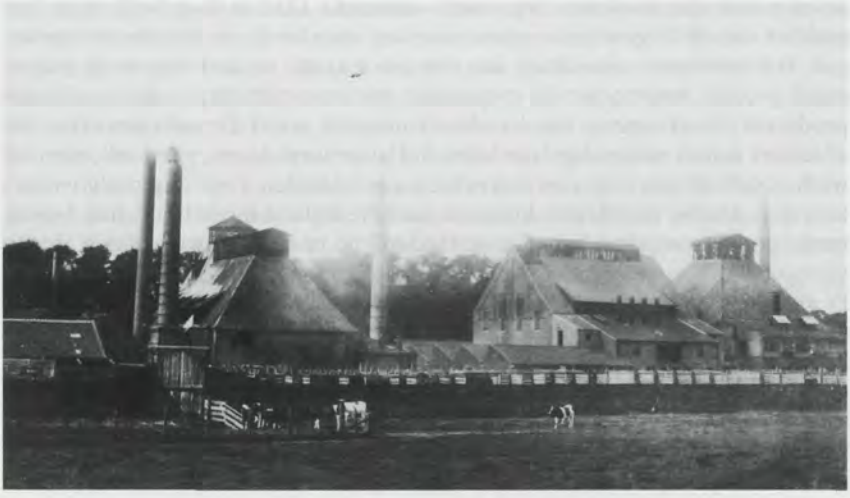
2. De "Flesschenfabriek Delft" voorheen Boers & Co. in vogelvlucht. Aquarel (uit: Wereldkroniek 1898, 6e industrieeel bijvoegsel).

dienen. De sociaal-economische omstandigheden waren in Duitsland in de tweede helft van de negentiende eeuw slecht, mede als gevolg van de klassieke industriële revolutie, begonnen omstreeks 1750 in Engeland en in het midden van de negentiende eeuw naar het vasteland van Europa overgeslagen. Het betekende geleidelijk aan een groot aantal veranderingen op industrieel gebied, waaronder de toepassing van stoomkracht, zodat machinale productie als vervanging van handwerk mogelijk werd. De gevolgen voor de arbeiders waren rampzalig: lage lonen bij lange werkdagen, geen inkomen bij werkeloosheid, geen of zeer beperkte mogelijkheden voor ongevallenverzekeringen. Duitse glasblazers kwamen naar Nederland in de hoop hier betere werk- en levensomstandigheden te vinden, die er echter nauwelijks waren.

Er kunnen echter ook politieke redenen geweest zijn om te emigreren. September 1875 vond in Dresden het "Eerste Congres van de glasarbeiders in Duitsland" plaats. Het programma van de toen opgerichte *Allgemeiner Glaskünstler Bund Deutschlands* omvatte negen punten, o.a. het instellen van fondsen ter ondersteuning bij ziekte, overlijden en invaliditeit, het instellen van fondsen voor weduwen, het eventueel schrappen van zondagswerk, financiële hulp voor werkzoekende en ambulante leden. Een voor die tijd utopisch scala van doelstellingen, een ontwerp-cao avant la lettre. Een jaar later, oktober 1876, bestond de *Bund der Glasarbeiter Deutschlands* officieel. De fabrikanten waren niet gelukkig met de oprichting van deze vereniging en

verzetten zich dan ook tegen het lidmaatschap van hun personeel. De vereniging was echter een kort leven beschoren, want reeds in oktober 1878 werd zij door "Urabstimmung" – de schriftelijke stemming onder alle leden – vrijwillig opgeheven in verband met het in kracht treden op 21 oktober van dat jaar van het "Ausnahmegesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie", Bismarcks socialistenwet, die "socialistische agitatie" probeerde te onderdrukken. Verenigingen, vergaderingen en drukwerk die socialistisch, sociaal-democratisch of communistisch van aard waren, werden verboden, "agitatoren" konden het land worden uitgezet. Een wettelijke regeling die tot september 1890 van kracht was, zonder veel succes.

Tot de bedrijven die de "Bund der Arbeiter" het felst bestreden, behoorde o.a. de firma Reppert in Friedrichstal bij Saarbrücken. Nu blijkt dat Friedrichstal de geboorteplaats is van Margaretha Wilhelmina Lausberg (1872), dochter van Matthias Lausberg, en van Catharina Fahrner (1877), dochter van Wilhelm Fahrner. Met andere woorden: Wilhelm Fahrner en Matthias Lausberg hebben in Friedrichstal als glasarbeider gewerkt in een periode waarin zij, indien lid van de jonge vakvereniging, ontslagen konden worden. Het is dus denkbaar dat zij niet alleen om economische, maar ook om politieke redenen naar Nederland zijn gekomen. Het politieke motief kan de vroege vakbondsaspiraties bij de jeugdige Johan August Lausberg, geboren 1884 in Delft, mogelijk opgegroeid in een progressief glasblazersgezin, van huis uit verklaren. Deze Lausberg wordt later nog besproken.

3. Van Deventer's Glasfabriek aan de Haagweg omstreeks 1926 (uit: album familiearchief Teding van Berkhout; fotorepr. Gemeentelijke Archiefdienst Delft).

Een rekest uit 1798

Zoals gezegd vonden alle nieuwkomers Fahrner, Gaiser en Lausberg werk bij de flessenfabriek Boers & Co. Daarom nu eerst een "petite histoire" van deze firma. Eind juli 1798 was in de Bataafse Republiek het gekozen Vertegenwoordigend Lichaam voor het eerst bijeengekomen. Deze vergadering bestond uit een eerste (64 leden) en een tweede kamer (30 leden), terwijl de uitvoerende macht bij het Uitvoerend Bewind (5 leden) berustte. In diezelfde maand dient de burger Macalester Loup het volgende verzoek in (Algemeen Rijksarchief, stukken glasblazerij Macalester Loup, inv.nr. 47):

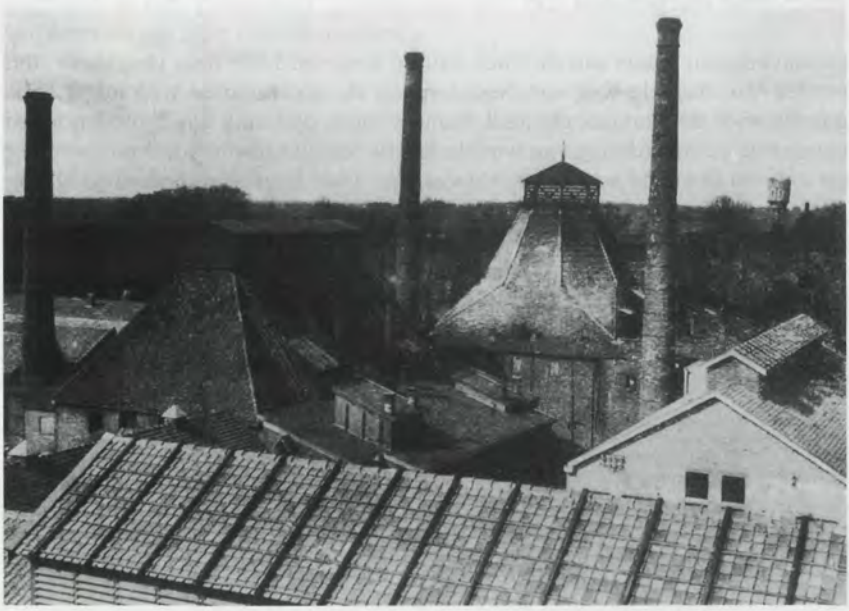
"Aan de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks.
De ondergeteekende neemt de vrijheid Ulieder Vergadering bekend te maken, dat ingevolge het 5^{e} en 53^{e} artikel van de Staatsregeling, hij van voornemen is, ter medewerking tot den voorspoed van het Vaderland, eene nieuwe Fabricq te doen bouwen en daarstellen, waar door eene menigte thans buyten kostwinning levende huishoudens een eerlijk en onbekrompen bestaan zullen vinden.
Het zal sijn eene Glasblaserij tot formering van alles wat uyt groen Glas kan worden voortgebragt, op de best berekende werking en volgens de kundigste ervaring daargesteld (...)."

De uitverkoren plaats aan de Vliet, aan de weg van Delft naar Den Haag "ten suyden van daar de weg van Nootdorp op de voornoemde weg inloopt", is gunstig voor de werkgelegenheid, immers "deze plaatsing ten platte lande zal egter eene vermeerdering van weelde aan de Stadt Delft proviuzeeren, also het op omtrent duyzend schreeden afstand ligt." Voor het milieu is de ligging volgens Macalester Loup geenszins nadelig: "Nadeel van den rook ten platte lande heeft de ervarenheid het tegendeel bewezen, als wanneer de veesterfte over eenige jaren in Vriesland aan het woeden was, heeft de landman, wiens vee direct onder de rook van de glasblazerij van Makkum graase, geen een beest verloren door die verdervende ziekte." Over het milieu denkt men nu wel iets genuanceerder ...
Reeds in oktober van hetzelfde jaar, in het 3de jaar der Bataafschen Vrijheid, kwam een gunstig antwoord, waarbij behalve toestemming werd verleend om de fabriek te bouwen, Macalester Loup ook belastingvoordeel bij het gebruik van de noodzakelijke steenkool verkreeg, gelijk de andere glasfabrikanten. Uit de antwoordbrief blijkt ook dat Hendrik van den Knuijst en Jan van den Akker, eigenaren van twee blekerijen, een bezwaarschrift tegen de bouw van de glasfabriek hadden ingediend uit vrees voor bezoedeling van hun uitgespreid linnengoed. Het bezwaarschrift werd afgewezen. Uit het antwoord kan de begindatum van de fabriek opgemaakt worden: 1 november 1798. Eerste gegevens over de productie zijn van 1806-1814: 500.000 flessen per jaar. Verdere gegevens over de beginperiode en over Macalester Loup ontbreken.

Een "octroy glasblaaserye" uit 1713

Macalester Loup is misschien niet de oprichter van de eerste glashut in Delft. In het artikel "De oudste Flesschenfabriek" in het tijdschrift *Wereldkroniek* van 1898 wordt de Delftse flessenfabriek de oudste van alle bestaande fabrieken genoemd, namelijk opgericht in 1713. Een zekere Theodatus de Voys kreeg in dat jaar toestemming tot oprichting van een glasfabriek, terwijl hem bovendien de eerste vijftien jaar het monopolie van de glasfabricage in Delft werd toegekend. In het vijfde *Memoriaalboek* van de "H.H. Burgemeesteren en Regeerders der Stad Delft" (G.A.Delft, 1e afdeling, inv.nr. 16/5) bevindt zich het volgende "octroij glasblaserije":

"De Heeren Burgemeesteren ende Regeerders der stadt Delft geexamineert hebbende de Reqte aan haar Achtb: gepresenteert bij Theodatus de Voys, versoekende bij de selve permissie van haar Achtb: omme binnen dese stadt een glasblaserije met exclusie van alle andere te moogen opreghten, hebben goetgevonden den Suppl: te authoriseren, omme voor den tijt van vijftien jaaren met uijtsluijtinge van alle anderen de glasblaserij alhier te mogen exerceeren. Actum den 12 Sept. 1713 bij de Heeren allen."

4. De oudste twee fabrieken van Van Deventer's glasfabriek te Delft (uit: De Week 1912, blz. 443).

Verdere gegevens over deze glasblazerij en De Voys ontbreken in het Delftse gemeentearchief. Het jaar 1713 als datum van oprichting staat ook op de aquarel "Flesschenfabriek Delft voorheen Boers & Co" van J.T. Cramer uit 1901 (Koninklijk Huisarchief 's-Gravenhage). Het geeft in vogelperspectief de gehele fabriek met drie glashutten en opslagloodsen aan de Haagweg weer.

Het dossier Boers & Co.

Is er over de beginjaren weinig bekend, vanaf 1829 kan er uitvoeriger over de glashut in Vrijenban geschreven worden. In 1821 overleed Jan Boers onder wiens naam de hut werd gedreven. Twee directeuren volgden hem op: C. Hoekwater en J.A. Havart. De eerste, een rijke Delftse patriciër, was tot 1868 directeur en mede-eigenaar van de fabriek. In 1840 begaf hij zich ook in de politiek: tot 1867 lid van de Raad van Delft, van 1841-1867 burgemeester van Hof van Delft, van 1842-1855 burgemeester van Groeneveld, dat in 1855 bij Hof van Delft werd gevoegd, van 1853-1868 lid van de Provinciale Staten en van 1853-1868 lid van de Tweede Kamer. Geen slechte politieke carrière. Cornelis Hoekwater, "een goed vaderlander (...) en een braaf staatsburger" (braaf wel in de betekenis van deugdzaam, rechtschapen), overleed in 1877. In de Tweede Kamer vertegenwoordigde hij "dat element van oud-Hollandsche vroedheid en degelijkheid, 't welk hoe langer zo schaarser in 's Lands Raadszaal te vinden is (*Het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage,* bijvoegsel 3 juli 1877).

Deze oud-Hollandse vroedheid en degelijkheid vindt men terug in het *Dossier Boers en Co:* Het Register van Aantekeningen wegens het verhandelde in de bijeenkomsten van de geïnteresseerden in de Glas-Fabriek onder de Firma van Boers en Co. Beginnende den 7 Mey 1830. (w.g.) J.A. Havart/C. Hoekwater (Gemeentearchief Delft). Dit dossier behelst de notulen vanaf de eerste vergadering van de nieuwe "Compagnieschap" op 7 mei 1830 tot de laatste bijeenkomst op 9 april 1868. Belangrijke agendapunten die steeds terugkeren zijn het aansteken van het vuur, soms staande de vergadering, de winsten verliesrekening, de waarde van de aandelen, de afschrijvingen (o.a. op de fabriek, de gereedschappen, het paard ...). Er werd hoofdzakelijk over de factor kapitaal gesproken, maar als de omstandigheden daartoe aanleiding gaven ook over de werklieden. Dit was een zaak die de directeur meestal zelf regelde – in overleg met de meesterknecht – en daarom nooit een punt van discussie. De niet zo talrijke mededelingen hierover werden dan ook voor kennisgeving aangenomen.
Tijdens de vergadering van 18 juli 1832 maakt de directeur bekend dat de meesterknecht J.F. Meeder overleden is en dat A. Boekholt voorlopig tot opvolger is benoemd "op een wekelijks inkomen van *f* 8." De heer Beylon was in mei 1830 tot boekhouder benoemd met een jaarlijks tractement van *f* 1000. Zo zat de vroegkapitalistische maatschappij in elkaar. Er waren heren en er waren personen en dat verschil kwam ook tot uiting in het inkomen. Op-

merkelijk is op 12 mei 1853 het toekennen aan de werklieden van zes ankers wijn, ruim 230 liter. Het beroep van glasblazer was een dorstig beroep. Of dit gulle gebaar samenhing met het aansteken van het 22ste vuur en de ontvangst op 10 mei van de 4de blazerslijst? Dat werd namelijk met genoegen door de vennoten aangehoord.

Op 21 maart 1862 deelde Hoekwater, sedert 1848 enig directeur, mee dat ter voorkoming van moeilijkheden met de werklieden op voorstel van de meesterknecht een gedeeltelijke salarisverhoging heeft plaats gehad, in de hoop dat hiermee hogere eisen voorkomen kunnen worden. Er was sedert het midden van de negentiende eeuw beweging gekomen in de stagnerende Nederlandse volkshuishouding, de gedrukte toestand maakte plaats voor toenemende bloei, aldus Brugmans (1958). De werklieden gingen hogere eisen stellen, zo ook blijkbaar bij Boers en Co.
Niettemin is er tijdens die vergadering nog sprake van "moeijelijkheden en onaangenaamheden (...) met het werkvolk waarvan de heer Hoekwater zegt al den druk te hebben ondervonden tot ontmoediging toe." Problemen met het werkvolk: een nieuwe situatie voor de directie? Overigens ontving tijdens deze vergadering de directeur, deze "Weledelgeboren Heer hooggeachte compagnon", als "toevoeging aan onze dankbare erkentelijkheid" het onverdeeld saldo van het laatste balansjaar, namelijk de som van *f* 1500. De kas kon het lijden.

Liquidatie en nieuwe firma

Het dossier eindigt met de notulen van de bijeenkomst op 9 april 1868 waarin o.a. sprake is van de liquidatie van de firma. Een voorstel tot wijziging van het contract als voorwaarde voor eventuele voortzetting staat ter discussie. Het gaat hierbij vooral om het probleem van de aandelen van de erfgenamen bij overlijden van de vennoten. Uit een bericht in de *Delftsche Courant* van 22 december 1905 is op te maken dat de liquidatie inderdaad heeft plaats gevonden. De krant maakt melding van het jubileum van G.J. Rademaker, die 40 jaar in dienst bij de flessenfabriek was. Op twintigjarige leeftijd, in 1865, was Rademaker begonnen bij de heer Bontje, die toen door de toenmalige eigenaar Hoekwater belast was met de reparatie van het ijzerwerk. In 1868 - het jaar van de laatste bijeenkomst volgens de notulen van het dossier Boers - ging de fabriek over van de heer Hoekwater aan de heren Van der Mandele, die toen zelf een smederij op de fabriek lieten bouwen, aldus Rademaker. Dit moeten mr. J.E. en H.P. van der Mandele geweest zijn. Over deze patriciërsfamilie schrijft Van der Laarse: "Telgen van deze familie behoorden rond 1856 al tot de hoogst aangeslagenen van deze stad en investeerden hun in de effectenhandel verdiende vermogen in diverse plateelfabrieken en, natuurlijk, in een eigen buitenplaats, Schieleven." Ook in de flessenfabriek werd geïnvesteerd, maar kennelijk zonder veel succes, want reeds vier jaar later, in 1872, is er een nieuwe firma Boers & Co, firmanten P.F. Pelgrim, G.A. Pelgrim, C.D. Vreede en P. Merkus.

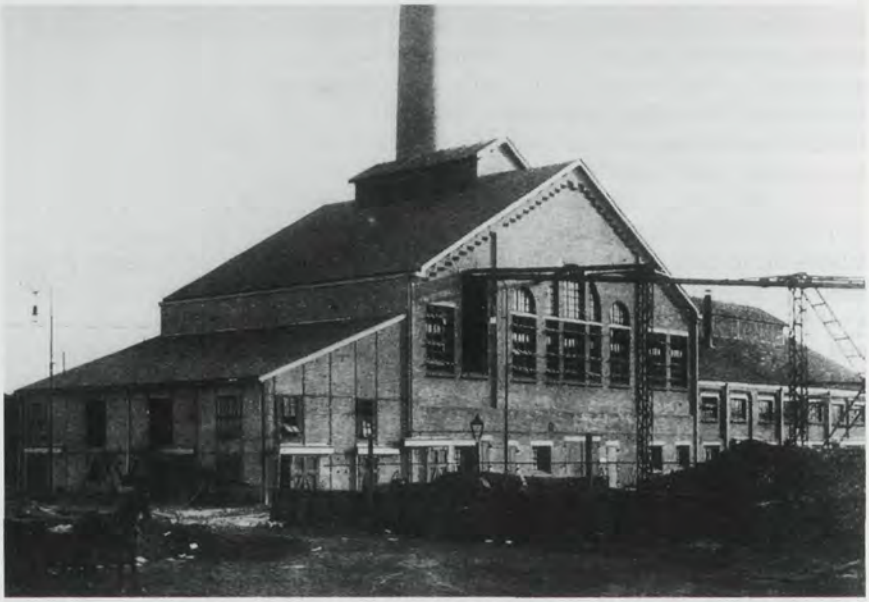
De samenwerking tussen deze vier firmanten heeft niet lang geduurd. In 1875 traden de heren Pelgrim uit de vennootschap, terwijl in 1881 de vennootschap tussen Vreede en Merkus ontbonden werd. Merkus zette toen de firma Boers & Co voor eigen rekening voort.
Er brak nu een periode van grote bedrijvigheid aan. De *Delftsche Courant* van 1 december 1885 weet hierover te berichten:

"Bij de firma Boers & Co, glasfabrikanten alhier, bestaat het voornemen haar fabriek in te richten naar de nieuwste vindingen op het gebied der glasindustrie. De gewone wijze van glassmelten, 't welk tot dusver plaats had in aarden potten door middel van steenkoolvuur zal vervangen worden door een gassmeltoven naar een systeem zoals dat in het buitenland, voornamelijk Duitschland, reeds vrij algemeen wordt aangetroffen en dat aan een groote besparing van brandstof het niet onbelangrijk voordeel paart de productie in denzelfden tijd met betrekkelijk weinig meerdere kosten te kunnen verdubbelen. De firma, welke de eerste zal zijn in Nederland, die haar fabriek op dusdanige leest schoeit, heeft met het oog op de daaraan verbonden belangrijke verbouwing tijdelijk haar gewone werkzaamheden moeten staken en hoopt in April a.s. met de nieuwe inrichting geheel gereed te zijn."

In 1887 veranderde de fabriek van naam: N.V. Flesschenfabriek Delft voorheen Boers & Co, directeur P. Merkus. Er wordt een tweede fabriek gebouwd: de Blauwe Hut. Expansie alom. Deze komt ook tot uiting in het toenemende aantal werklieden van 30 omstreeks 1860 naar 70 in 1889, in dertig jaar meer dan een verdubbeling.

Het werkvolk: "hoogbeloond, lastig en licht tot staken geneigd"

Ondanks de expansie loopt de zaak niet goed, zodat er ingegrepen moet worden. De saneerder is ir. F.G. Waller, commissaris van de N.V. Flesschenfabriek en schoonzoon van de weduwe Vreede, "die nog altijd met een groot bedrag in de zaak zat", aldus De Jonge. Merkus werd in 1892 ontslagen en de boekhouder C. Worp tot directeur benoemd. Tussen 1892 en 1895 vonden belangrijke verbouwingen plaats en boekte de fabriek weer winst. Maar dat was niet erg uitzonderlijk voor die jaren, want het ging de gehele branche toen goed. De Jonge: "Toch zag Worp kans na verloop van tijd de onderneming bijna te gronde te richten. Het werkvolk, meest Duitse glasblazers, vormde een hoogbeloond, lastig en licht tot staken geneigd volkje." Op grond waarvan komt De Jonge tot dit waardeoordeel gezien vanuit een ondernemersstandpunt? Waarschijnlijk op grond van door hem genoemde "Flesschenfabriek Notulen commissarissenvergaderingen", die dan betrekking moeten hebben op de jaren 1892-1905, de jaren waarin Worp directeur was. Had de flessenfabriek met het invoeren van de "Duitse manier van werken" ook hoogbeloonde, lastige en licht tot staken geneigde Duitse werklieden aangetrokken? Had de fabriek een rood paard van Troje ingehaald? Worp was

5. De nieuwe machinale glasfabriek van Van Deventer's glasfabriek te Delft (uit: De Week 1912, blz. 445)

te snel op machinale productie overgegaan, waardoor er verliezen ontstonden die nog toenamen, toen hij in overleg met de andere glasfabrikanten het loon verlaagde. De werklieden hielden daarop maandenlang door een "Sperre" de glasovens gedoofd. In 1905 trad Worp af en volgde H.G. Wittebol hem op, maar volgens De Jonge hield Waller als gedelegeerd commissaris de zaken in eigen hand, waarbij hij behoedzaam de overgang op machinale blazing doorvoerde. Reeds twee jaar later trad ook Wittebol af. De fabriek werd in 1907 door N.V. Van Deventer's Glasfabrieken te Schiedam overgenomen en opgericht werd N.V. Van Deventer's Glasfabrieken Schiedam-Delft, directeur J.C. van Deventer.

J.F.H. Koopman is in een artikel "Machinale flesschenfabricage" uit 1914 gedetailleerder: "In Nederland werden in 1904 acht flesschenmachines van SEVERIN in één der hutten der toenmalige "Flesschenfabriek Delft", thans deel uitmakend van de "Van Deventer's Glasfabrieken" geplaatst. Men had er op den duur geen succes mee en is in die hut in 1908 weer het handwerk opgevat. Deze (hand – of halfautomatische) machines waren vrij gecompliceerd en dikwijls defect. (...) Het bedrijf was daardoor zeer onzeker en ongelijk; de productie per machine bedroeg per "Schicht" (per ploeg arbeiders) meermalen 1200 en meer, doch ook dikwijls nog geen 100 goede flesschen."

De overname door Van Deventer markeert een nieuwe fase in de geschiedenis van de oude glasblazerij Boers & Co, waarop ik nog zal terugkomen. Ik besteed nu eerst aandacht aan enige glasblazers, kinderen van de Duitse nieuwkomers van omstreeks 1880, die geleidelijk een rol in de geschiedenis van de flessenfabriek gaan spelen.

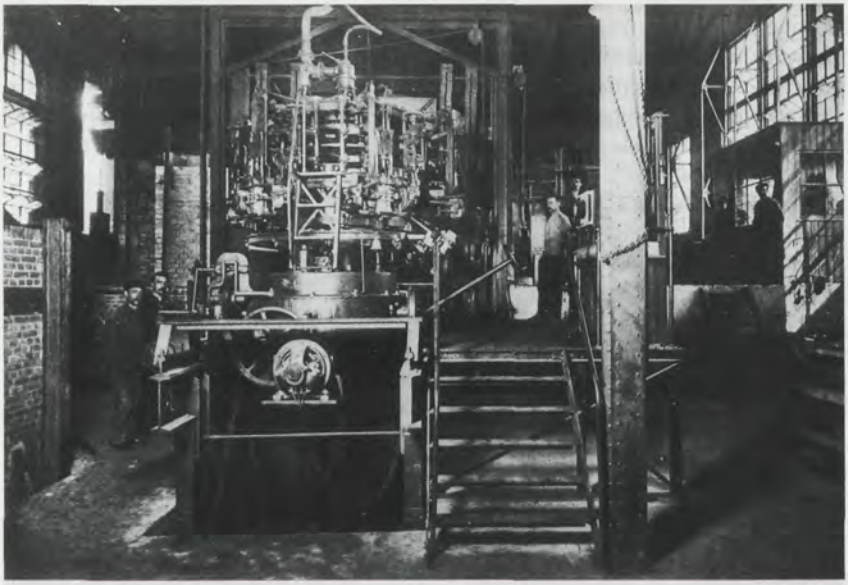
Het jubileumboek C.Worp

Als in 1901 de directeur C. Worp 25 jaar aan de fabriek verbonden is, wordt hem een fraai in leder gebonden jubileumboek aangeboden, waarvan het eerste blad, in meerdere kleuren gecalligrafeerd, luidt: "Aan den Heer Directeur C. Worp wordt dit album, met bijgaand geschenk, uit Hoogachting aangeboden door het Personeel bij gelegenheid van zijn vijf en twintig jarig werkzaam zijn aan de Flesschenfabriek Delft. 1876-19 juli-1901." Hier spreekt overigens nog geen lastig, maar een dankbaar werkvolk. Ook namens de commissarissen wordt een geschenk aangeboden, ondertekend door "Uw dienstw. Dienaar F.G. Waller", dezelfde Waller, die de zo hooggeachte Heer Directeur zes jaar later zonder pardon zal ontslaan. In de tekst van de commissarissen valt nog de zin op "(...) dat de fabriek als een der beste, zoo niet de beste flesschenfabriek van Nederland mag worden genoemd." Het zou in een paar jaar snel verkeren.

Het boek noemt het volledige personeel bij naam en geeft tevens informatie over de categorieën beambten en werklieden die toen aan de fabriek verbonden waren.

1. *Categorie beambten*: 2 technische hoofdbeambten, 1 technische beambte, 1 boekhouder, 9 klerken en 2 portiers.
2. *Categorie werklieden*: 69 glasmakers, 42 stellers, 54 aanvangers, verder 8 stokers, 5 hulpstokers, 6 inleggers, 6 gemengrijders, 13 plegers, 5 uitnemers, 5 uitzetters, 1 magazijnmeester, 1 weger, 1 magazijnknecht, 8 sorteurs, 8 pakkers, 3 koetsiers, 2 schippers, 1 machinist, 1 molenaar, 6 smeden, 6 gemengmakers, 1 metselaar, 1 timmerman, 6 plaatswerkers en 6 man Afd.V.V. [De betekenis van de afkorting Afd. V.V. heb ik niet kunnen achterhalen]. In totaal, zonder directeur, 280 personeelsleden.

In de categorie werklieden is het gehele productieproces van het mengen, blazen, koelen, sorteren, inpakken en transporteren te onderscheiden. Het gemeng was het mengsel van zand, soda, bergas, zeepas, e.a., dat door verhitting tussen 1000 en 1400 graad Celsius in een soort bassin tot een dikke, vloeibare stroopachtige massa smolt. De *aanvanger* draaide hieruit een kleine hoeveelheid glas aan de blaaspijp en blies er het eerste volume aan. De *glasblazer* bracht dit in een metalen vorm en blies het daarin uit. Het gloeiende glas, dat reeds de vorm van een fles had, werd vervolgens van de blaaspijp losgeslagen, waarna de *steller* er een mondstuk aanblies. Het gloeiende product ging naar de koeloven, werd gesorteerd en ingepakt. Er kwamen vele

6. Interieur van Van Deventer's glasfabrieken met Owens-machine (uit: De Week 1912, blz. 445).

handen - en tot de Kinderwet van 1874 ook kinderhanden - aan te pas voordat de fles gereed voor transport was.

Het boek noemt twee commissies ter voorbereiding van het jubileum. In de grote commissie zijn drie leden van Duitse afkomst: de glasblazers H.M. Fahrner en Joh. Schrumpf, en als vertegenwoordiger van het personeel Afd. V.V. Ph.J.H. Lausberg. Fahrner is ook commissaris van de "commissie van uitvoering", de kleine commissie van zes man. Dat Heinrich Fahrner, dan 32 jaar, de derde zoon van de nieuwkomer Wilhelm Fahrner, alle 165 glasmakers (glasblazers, stellers en aanvangers) vertegenwoordigde, duidt op representativiteit, appreciatie en assimilatie. In 1917 was hij meesterknecht toen hij als getuige optrad bij het huwelijk van zijn nicht Mathilde Fahrner met Jacobus Flippo.
Van de grote commissie is ook Philipp Lausberg lid, de oudste zoon van Matthias Lausberg, de nieuwkomer uit 1881. Hij is dan 35 jaar en gehuwd met Amalia Fahrner, de oudste dochter van Wilhelm Fahrner sr. Dat hij deel uitmaakt van de commissie duidt eveneens op representativiteit. Het derde "Duitse" commissielid, Joh. Schrumpf, was toen 41 jaar, geboren in Ibbenbüren. Van de 170 man glasblazers, stellers, aanvangers en personeel Afd. V.V. dragen er volgens het jubileumboek Worp 42 een Duits klinkende naam, van wie er weer 17 tot de families Fahrner, Gaiser en Lausberg behoren. Hun invloed zal niet onaanzienlijk geweest zijn.

Ik veronderstel dat de drie genoemden niet tot de groep "lastige" glasblazers behoorden, gezien hun vertegenwoordiging in de twee commissies. De volgende gegevens bevestigen deze veronderstelling in ieder geval voor Heinrich Fahrner. Op 14 september 1905 – het jaar van de "Sperre"- schrijft de burgemeester van Vrijenban, mr. W.J. Saaymans Vader, aan de Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland:

> "Naar aanleiding van een hierbij teruggaand schrijven met bijbehorend verzoek van H.M. Fahrner, heb ik de eer U Hoogedelgestrenge mede te deelen dat eergisteren door mij proces-verbaal is opgemaakt van de mishandeling door Fahrner ondervonden en zijn vrees aan eene herhaling te zijn blootgesteld niet ongegrond is, daar het invoeren van veranderingen in den dienst van het personeel aan de Flesschenfabriek bij enkele ongunstige elementen ongenoegen opwekt.
> Fahrner is een bedaard man, op wiens gedrag niets valt aan te merken en van wien dus geen misbruik aan het hem toe vertrouwde wapen kan worden verwacht.
> Op grond van het bovenstaande heb ik de eer U Hoogedelgestrenge te adviseren het verzoek in gunstige overweging te willen nemen."

Nadat het verzoek nog eens is ingediend, maar nu op "zegel overgeschreven" wordt Heinrich Fahrner gemachtigd, tegen invordering van *f* 0,75 zegelgeld, een revolver te dragen. De latere meester-ambtenaar Fahrner stond dus in 1905 tijdens de stakingsstrijd tussen "heren" en "knechten" aan de kant van de "heren" en tegenover de vakbondsman Johan Lausberg, de broer van zijn zwager.

Een getrouwe onderdaan, een getrouwe echtgenoot

Het huwelijk van Philipp Lausberg met Amalia Fahrner in 1895 is het bewijs van een familieband die in de eerste jaren na immigratie bij nieuwkomers ontstaat. Akten van huwelijk, geboorte en overlijden geven daarvan blijk. Aanvankelijk zijn het Duitse familieleden die bij huwelijken getuigen en bij geboorte en overlijden aangeven. Na verloop van tijd zijn het Nederlandse aangetrouwde familieleden, collega's of kennissen die deze verplichtingen op zich nemen. Van de drie nieuwkomers uit 1878 en 1881 heeft alleen Wilhelm Fahrner sr. zich laten naturaliseren: het *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no.50, d.d. 21 februari 1891, verleent hem de hoedanigheid van Nederlander. Burgemeester en Wethouders te Vrijenban hadden verklaard, dat W. Fahrner sedert 1881 aldaar woonachtig was (volgens het Bevolkingsregister sedert het voorjaar 1878), dat hij nimmer aanleiding tot enige klacht had gegeven en dat hij zich steeds als een rustige inwoner had gedragen. Met hem krijgen zijn vrouw en zeven minderjarige kinderen, van wie de jongste drie in Vrijenban geboren zijn, de Nederlandse nationaliteit. De drie volwassen zonen verkrijgen na enige jaren de status van staatloos.

Naturalisatie is een vorm van bewuste assimilatie. De immigrant kiest een nieuwe nationaliteit, hij kiest voor de rechten en plichten van het nieuwe vaderland en verklaart "als getrouw onderdaan zich aan de wetten te zullen onderwerpen." Een andere vorm is het aangaan van een huwelijk met een Nederlandse man, resp. vrouw. Een paar zonen van de nieuwkomers trouwden nog met een vrouw uit het geboorteland, de andere kinderen huwden Nederlandse vrouwen, resp. mannen. Zo trouwde Aäron Friedrich Gaiser reeds in 1880, twee jaar na zijn aankomst, met Cornelia Ros uit Leerdam. De Evangelisch-Lutheraan moest daarvoor wel Rooms-Katholiek worden.
In ieder geval raakten de jongere zoons en dochters, ook als zij nog in Duitsland geboren waren, door hun huwelijk snel geassimileerd. Hun kinderen, de derde generatie met de Nederlandse nationaliteit, spraken Nederlands (al zal er thuis nog wel eens een hartelijk zo niet hartig Duits woord gevallen zijn), bezochten Nederlandse scholen en speelden met Nederlandse vriendjes en vriendinnetjes. Natuurlijk zullen de families in het begin door het werk op de flessenfabriek veel omgang met elkaar gehad hebben. Ook woonde een aantal glasblazersfamilies bij elkaar in de Annastraat en in de omgeving daarvan. In het geheel echter een sociale aanpassing, die zonder problemen verlopen is.

Johan August Lausberg

Deze aanpassing blijkt vooral uit de rol die Johan August Lausberg vanaf 1900 in de vakbeweging gaat spelen, eerst op plaatselijk, later ook op landelijk niveau. Ik ontleen de hier volgende gegevens aan de jubileumuitgave bij het veertigjarig bestaan van de SDAP, afdeling Delft, geschreven door G.J. ten Velde en getiteld *Veertig jaar strijd*. Deze uitgave, gedateerd februari 1938, kreeg als motto mee:

> Gij hebt het toverwoord gesproken,
> Dat onze kracht ontwaken deed;
> Dat onze kluisters heeft verbroken,
> En onze wapens heeft gesmeed.
> "Verenigt u, o proletaren!"
> Dat was het wachtwoord, dat ons riep.
> Dat uit onze ordeloze scharen
> Een macht tot heil der mensheid schiep.

Op 22 april 1900 werd te Delft de Onderlinge Glasblazersvereniging opgericht. Er wordt niet vermeld wie de oprichters waren, wel staat er wat cryptisch dat J.A. Lausberg "hoewel nog te jong (...), om van de vereniging lid te worden, (...) toen toch al een groot aandeel in de gang van zaken had." Johan August Lausberg, geboren te Delft op 23 februari 1884, was het achtste en laatste kind van Matthias Lausberg en Anna Maria Wiertz, die toen op de Geerweg Wijk VIII no.81 woonden. In de akte van geboorte staan twee ge-

tuigen vermeld: Heinrich Bender, 39 jaar, schoenmaker, en Frederik Leendert Koeberg, 40 jaar, broodbakker. Bender bekrachtigt de geboorte met zijn handtekening in het oude Duitse schrijfschrift. Deze manier van schrijven kan aanvankelijk de assimilatie belemmerd hebben. De tweede getuige vertegenwoordigt een Nederlandse kennissenkring.
In 1900 is Johan Lausberg pas zestien jaar, te jong voor de Onderlinge Glasblazersvereniging, maar oud genoeg om *aanvanger* op de flessenfabriek te zijn. In 1902 werd hij lid van de glasblazersvereniging en direct in het bestuur gekozen. In dat jaar ontstond uit de Delftse vakvereniging een landelijke bond, die zich aansloot bij het Nationaal Arbeidssecretariaat, NAS, de overkoepelende organisatie van politieke partijen en vakbonden, opgericht in 1893, waarvan o.a. de Sociaal-Democratische Bond van Domela Nieuwenhuis deel uitmaakte.
In 1904 brak er een grote staking uit als antwoord op pogingen van de glasfabrikanten "belangrijke verslechteringen van de arbeidsvoorwaarden" in te voeren. Daar de landelijke glasblazersbond niet over de nodige geldmiddelen beschikte om de stakers een behoorlijke uitkering te geven, ging een aantal glasblazers in Duitsland werken, onder wie ook Johan Lausberg. Het is de staking, de "Sperre", waarover ook De Jonge schreef en die mede oorzaak was van het ontslag van de directeur Worp in 1905. Na afloop van de staking kwam Lausberg weer terug.

In 1909 brak er weer een staking uit, aldus Ten Velde. Na afloop daarvan zegde de landelijke Glasblazersbond het lidmaatschap van het NAS op en sloot zich aan bij de kort daarvoor opgerichte Nederlandsche Vereniging van Glas- en Aardewerkers, NVGA. Deze vereniging was weer aangesloten bij het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen, NVV, in 1906 opgericht. Lausberg, die bij de aansluiting een grote rol had gespeeld, werd al snel tot voorzitter van de NVGA gekozen. Zo leidde hij in 1912, samen met de secretaris S.P. Baart, een grote staking met als inzet de afschaffing van de nachtarbeid. Het resultaat – als zo vaak bij stakingen, vroeger en nu nog – was een compromis: er zou in enkele fabrieken, o.a. in Delft, met de afschaffing geëxperimenteerd worden. Toen brak echter in 1914 de Eerste Wereldoorlog uit, waardoor zo goed als alle glasfabrieken stil kwamen te liggen. In Delft was nog enige expansie. In 1914 werd de machinale glasblazerij uitgebreid en in 1916 kwam er een tweede Owens-machine. Van 1917-1919 lag de fabriek stil. Magere jaren, vooral voor het personeel.

Owens-machines konden geheel machinaal flessen vervaardigen, in 1903 voor het eerst door de Amerikaanse glasblazer Owens geconstrueerd. Een probleem bij de halfautomatische flessenmachine was het vullen van de voorvorm. Zonder handwerk ging dit niet. Owens loste dit probleem op door het vloeibare glas in de voorvorm op te zuigen waardoor het deze ruimte geheel vulde, ook bij flessen met een lange hals. De machine, gemonteerd op een wagen met vier wielen op rails, aanvankelijk met zes, later met negen, tien

en vijftien armen, draaide als een carrousel rond. Elke arm zoog op zijn beurt het glas in de voorvorm op. In één totale omwenteling werd de massa tot fles uitgeblazen en afgenomen. Voor de bediening zorgden twee machinisten, twee hulpmachinisten, zes indragers-plegers en een bankwerker, in totaal elf man.
Het *Europäischer Verband für Flaschenfabriken* kocht de Owens-patenten voor de gehele wereld met uitzondering van Noord-Amerika voor ruim zeven miljoen gulden. Als hij geweten had dat zijn machine in Europa in de zes jaar dat zij er was ingevoerd, zo'n succes zou hebben, had hij het dubbele van dat bedrag geëist, aldus Owens. Het "Europäischer Verband" leverde de machines alleen aan zijn leden en onder bepaalde voorwaarden, zoals voor Nederland dat slechts de helft van de productie met deze machines gemaakt mocht worden. Dit in verband met de voor de glasblazers nadelige gevolgen: een Owens-machine deed hetzelfde werk als ruim 70 glasblazers, met indragers en plegers zelfs 100 man. Men was bevreesd voor stakingen, die dan weer nadelige gevolgen zouden hebben voor de fabrikanten. Werk genoeg voor de vakbonden. Aan Nederland werd in 1912, tijdens een volgende algemene staking in de flessenindustrie, toegestaan dadelijk tot 50% met de Owens-machines te produceren. Alleen Van Deventer's Glasfabrieken konden er onder deze voorwaarden nog twee bestellen, waarvan er blijkbaar slechts één in 1916 geïnstalleerd is.

Terug naar Johan Lausberg: hij werd in 1917, naast S.P. Baart, betaald secretaris van de NVGA, een functie die hij tot de fusie van de NVGA met de Fabrieksarbeidersbond in 1926 heeft bekleed. In 1918 was hij reeds voorzitter van de Delftse Bestuurdersbond, DBB, geworden. Deze bonden verenigden in steden de plaatselijke leiders van vakverenigingen. In 1919, 35 jaar oud, werd hij lid van de Delftse gemeenteraad voor de SDAP, wat hij tot 1956 bleef. Van 1938-1956 was hij tevens wethouder en in die functie enige tijd loco-burgemeester. Lausberg was daarnaast nog bedrijfsleider en voorzitter van de Coöperatie Vooruit, voorzitter van de afdeling Delft van de Partij van de Arbeid, bestuurslid van de Raad van Arbeid, lid van het College van Beheer Gemeentelijke Gasvoorziening Zuid-Holland. In 1947 werd hij tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau benoemd en in 1957 ontving hij de gouden erepenning van de gemeente Delft. Op 31 juli 1981 overleed Johan August Lausberg in de leeftijd van 97 jaar.
De Lausbergstraat herinnert aan deze jongste zoon van de nieuwkomer Matthias Lausberg: van aanvanger op de flessenfabriek in Vrijenban tot wethouder, c.q. loco-burgemeester van de gemeente Delft. Volmaakter kan een sociale en culturele aanpassing nauwelijks plaats vinden. In zijn levensloop weerspiegelt zich ook de opkomst en macht van het socialisme, "een macht tot heil der mensheid" zoals *Veertig jaar strijd* als motto meekreeg.

7. Glas- en aardewerkersbond, afdeling Delft. V.l.n.r. staand O. Friebel jr., Van der Drift, Frans Fahrner, B. Karsdorp, T. de Wind sr. en A. van Willigen, zittend O. Friebel sr., A. Lausberg en W. van Hoorn.

Een net gezicht

De naam van S.P. Baart is een paar keer gevallen. De vakbondsman Servatius Protatius Baart is in 1871 in Maastricht geboren als zoon van een aardewerker. Daar de vader in 1875 overleed, werkte hij vanaf zijn twaalfde jaar op de aardewerkfabriek van Petrus Regout. In 1891 sloot hij zich aan bij de Sociaal-Democratische Bond en in 1892 richtte hij met enige jonge aardewerkers de eerste vakvereniging in Maastricht op, "Loon naar werk" geheten. Dat vond navolging bij de glasblazers, glasslijpers en typografen. In 1895 werd hij voorzitter van het Maastrichtse Arbeidssecretariaat en in 1899 van de afdeling Maastricht van de SDAP. Direct daarop werd hij bij Regout ontslagen. De directie zal in hem wel een agitator gezien hebben. Toen in 1907 in Delft de Nederlandsche Vereniging van Glas- en Aardewerkers werd opgericht, werd Baart betaald bestuurder en verhuisde hij met zijn vrouw, vier kinderen en moeder naar Delft. Daar werd hij in 1911 gemeenteraadslid voor de SDAP en in 1921 wethouder van Openbare Werken en Volkshuisvesting. Dit ambt bekleedde hij tot 1939. Servaas Baart overleed op 14 januari 1950, 78 jaar oud. Over hem staat in *De Wekker*, jaargang 1911, het weekblad van de gewestelijke federatie Zuid-Holland van de SDAP, afdeling Delft, het volgende stukje,

waarbij opgemerkt moet worden dat in juni 1911 gemeenteraadsverkiezingen waren gehouden:

> "In de trein. Zondagmorgen 10 uur. Op het station in Delft ontmoet ik pg. Baart, in gezelschap van een andere 'Genosse' (partijgenoot). We nemen met z'n drieën plaats. Tegenover ons een eerzaam stadgenoot met zijn even eerzame eega. Wij praten over allerlei. Onze 'Genosse' moet naar Moordrecht. Een dankbaar onderwerp. Hij is om zes uur opgestaan, om met de trein van tienen te komen. Dat is nog dankbaarder onderwerp. In de coupé gaat het vrolijk toe. In Schiedam, stad van jenever en glashutten, stapt Baart uit. Niet om de jenever, niet om de hutten, maar om de werkers en de zwoegers. 'Was dat mijnheer Baart?' aldus zeer belangstellend onze medereiziger. Op ons bevestigend ja, vraagt hij of dat het raadslid is. Nogmaals knikken onze koppen 'ja.' 'Een net gezicht heeft die man', verklaart onze reisgenoot, met een toon en gezicht, die uitdrukken, dat hij er over oordelen kan. 'Zeker', verklaart onze 'Genosse', 'onder de socialisten zijn nog wel mensen met nette gezichten.' 'Ja, ja', bevestigt het burgermannetje. Alles zwijgt."

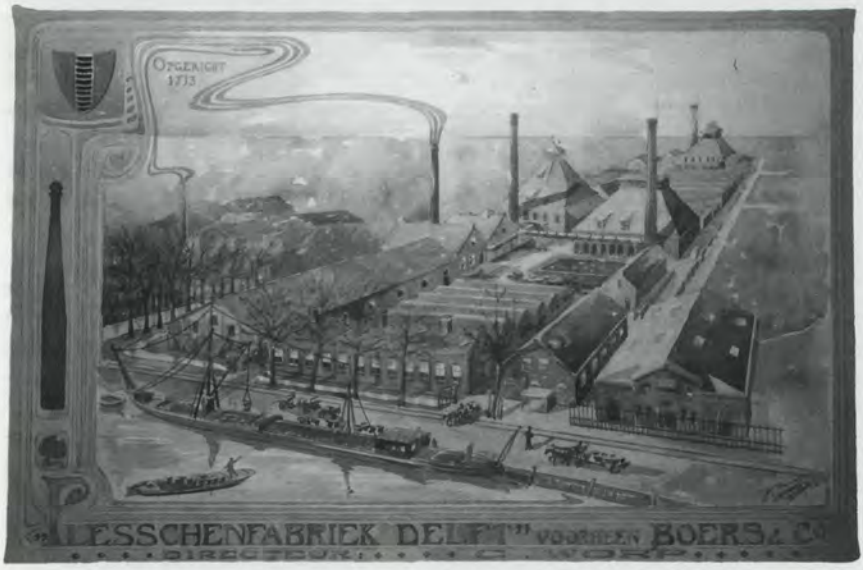
Een anekdotisch verhaal dat goed de mening van de burgerij over de socialisten in die jaren weergeeft en omgekeerd. Het is jammer dat onbekend is gebleven wie de "Genosse" was. Een glasblazer van Duitse afkomst?

Ik heb enigszins uitvoerig bij de levensloop van Johan Lausberg en Servaas Baart stilgestaan. Hun biografieën representeren die van een aantal tijdgenoten, dat van eenvoudig werkman via de vakvereniging tot het ambt van raadslid, wethouder of kamerlid opgeklommen is. Ik wil hier nog Philipp Lausberg noemen, de oudste broer van Johan als een van de oprichters van de coöperatieve woningbouwvereniging Volkshuisvesting U.A. Mede-oprichters waren A.J. van Beusekom, A. Scherpenisse, J.A. Wurtz, J.C. van Rossum en H. Zwang. Ook een Fahrner is raadslid en wethouder geworden, weliswaar in een latere periode: Hendrik (Henk) Fahrner, geboren te Vrijenban in 1920 als zoon van de glasblazer Frans Fahrner, de jongste zoon van Wilhelm sr. Hij was raadslid vanaf 1964 voor de Partij van de Arbeid (met 836 voorkeursstemmen gekozen) en van 1970-1975 wethouder, eerst van Cultuur, Recreatie en Jeugdzaken, vervolgens van Stadsontwikkeling, Verkeer en Openbare Werken. Na een conflict met de eigen raadsfractie trad hij in oktober 1975 af.

"Breekt nu flesschen!"

Zoals reeds opgemerkt braken er na de Eerste Wereldoorlog moeilijke jaren aan voor de N.V. Van Deventer's Glasfabrieken Schiedam-Delft. Van 1917-1919 lag de fabriek geheel stil. Er heerste alom een economische malaise. In 1921 braken weer betere tijden aan. In dat jaar vond ook de annexatie van Vrijenban en Hof van Delft door de gemeente Delft plaats in verband met de

belangen van de industrie. Delft kreeg er op 1 januari 1921 ruim 15.000 inwoners bij, waaronder een aantal glasblazers.
Enige jaren later gaat het met de afzet van flessen weer niet zo goed. Concurrentie wordt ondervonden van de N.V. Vereenigde Glasfabrieken Leerdam en de N.V. Glasfabriek De Schie. Over de problemen bij Van Deventer in de jaren 1923-1926 bericht regelmatig de *Delftsche Courant*. Zo meldt het blad op 1 maart 1924 dat de minister van Binnenlandse Zaken aan Van Deventer's Glasfabriek financiële steun wil verlenen onder een aantal voorwaarden: de overheidssteun van rijk en gemeente, ieder *f* 2500 is uitsluitend bestemd voor de periode van april 1923 - december 1923. Burgemeester en Wethouders stellen echter aan de gemeenteraad voor *f* 5000 subsidie te verlenen. Reeds twee dagen later reageert de krant op de voorpagina: de redacteur vraagt zich af of er onderzoek verricht is naar de financiële positie van Van Deventer's Glasfabriek. Volgens hem is de subsidie alleen acceptabel als de steun Delftse arbeiders en niet de Schiedamse collega's ten goede komt. Verder vraagt hij zich af waarom *f* 5000 van de gemeente en niet de helft, zoals het oorspronkelijke voorstel luidt. Hij besluit zijn stukje relativerend: "Sinds Einstein weten we dat alles betrekkelijk is en misschien is 't ook niet helemaal zeker dat de helft van 5000 nog 2500 is."
Op 4 maart 1924 staat er een vervolg onder stadsnieuws met als kop *Breekt nu flesschen!*

8. De flessenfabriek Delft, aquarel van J.T. Cramer (Koninklijk Huisarchief, Den Haag).

"Belastingbetalers van Delft, gij zult wijs doen door van onze gemeente een 'vroolijke keuken' te maken en er zo veel mogelijk flesschen stuk te slaan. D.w.z. flesschen van Van Deventer's glasfabriek. (...) Schrijf ook aan Uw familie en kennissen in binnen- en buitenland dat zij U geen grooter genoegen kunnen doen dan door het stuk slaan van Van Deventer's flesschen. Op Uw belastingbiljet drukken eenige tienduizenden flesschen en hoe meer gij er vernielt, hoe meer de druk afneemt."

De gemeenteraad ging in geheime zitting akkoord met het "presentje" aan Van Deventer, die volgens de krant alleen een slecht jaar had. Van de zestien aanwezigen stemden drie tegen. Van Deventer kreeg overigens over 1923 *f* 10.000 en zal "als we niet oppassen" over 1924 wederom *f* 10.000 krijgen: wat de heeren wijzen, moeten de burgers prijzen, aldus de krant. Wethouder Baart en raadslid Lausberg zullen zeker voor de subsidie gepleit en gestemd hebben.

Het einde van Van Deventer's glasfabriek

De subsidie heeft niet mogen baten. Van Deventer heeft het zelfstandig niet kunnen redden. De *Delftsche Courant* van 6 september 1926:

"De directie der NV Van Deventer's glasfabrieken is genoodzaakt wegens voortdurende stijging der kolenprijzen en den grooten voorraad flesschen in den loop der volgende week het geheele handovenbedrijf stop te zetten. De directie heeft aan het thans nog aan de fabriek in het handovenbedrijf werkzaam zijnde personeel bekend gemaakt, dat zij zich genoodzaakt ziet allen, zonder uitzondering te ontslaan. Ongeveer 200 man zullen hierdoor werkeloos worden. Alleen een zeer beperkt aantal werklieden blijft voorlopig nog in functie voor het verrichten van enkele werkzaamheden. Wijl onlangs reeds het machinale bedrijf werd stopgezet, zal thans door deze maatregelen het geheel bedrijf stilliggen."

Van Deventer's Glasfabrieken worden overgenomen door N.V.Vereenigde Glasfabrieken (United Glassworks) met vestigingen te Schiedam, Leerdam en Maastricht. De buitengewone aandeelhoudersvergadering van Van Deventer bekrachtigt het voorstel tot ruil der aandelen met algemene stemmen: van nominaal *f* 1000 Van Deventer à *f* 500 Vereenigde Glasfabrieken.
Helemaal gedaan met de flessenfabriek was het niet. Er was alleen een andere eigenaar. Zo meldt de *Delftsche Courant* van 28 februari 1927: "Na ruim vijf maanden van stilstand is men vandaag in de Van Deventer's glasfabriek weer aan het werk gegaan met één machinale oven. Plus minus 50 arbeiders zijn in dienst genomen en men hoopt dit aantal binnenkort nog te kunnen uitbreiden." Die uitbreiding is er niet gekomen.
De geschiedenis van de fabriek als onderdeel van de Vereenigde Glasfabrieken is een ander verhaal. Het einde in Delft kwam definitief in 1971. Het

Handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Delft en Omstreken, overzicht vervallen handelsnamen, 20 augustus 1971: de onderneming wordt naar Schiedam verplaatst en het dossier van de Delftse Kamer van Koophandel wordt gesloten. Hiermee viel het doek voor de Delftse flessenfabriek.

En de nieuwkomers?

Over de nieuwkomers valt niet veel meer te vertellen. Allen en zeker hun kinderen hebben zonder problemen hun weg "in den vreemde" gevonden. In de bewogen jaren na 1900 werden zij snel ingezetenen van de gemeente Vrijenban, resp. Delft. De familienaam verraadt nog het land van herkomst: Fahrner, Gaiser, Lausberg. Aan familienamen raakt men snel gewend. Ook familienamen raken evenals de dragers ervan ingeburgerd.
De nieuwkomers Wilhelm Fahrner en Matthias Lausberg zijn voor 1926 overleden: Fahrner in 1909, 70 jaar, Lausberg in 1906, ook 70 jaar. Het *Adresboek van Delft 1928-1929* vermeldt Aäron Gaiser, de derde glasblazer-nieuwkomer uit 1878, als waterstoker op de Gasthuislaan 190, dan 73 jaar. Hij overleed in 1932. Amalia Fahrner-Gaiser is in 1928, 85 jaar, en Anna Maria Lausberg-Wiertz in 1894, 56 jaar, overleden.
Het genoemde *Adresboek* van 1928-1929 geeft als glasblazer de gebroeders Fahrner, Eugen Gaiser (voorechtelijk kind van Agnes Louise Gaiser, zuster van Amalia en Aäron Gaiser), diens zoon Petrus Gaiser, en een Matthias Lausberg jr. Johan Lausberg was toen al bestuurder en gemeenteraadslid. De vraag is, of zij in 1926 werkeloos geworden zijn dan wel tot die circa 50 arbeiders behoorden, die in februari 1927 weer in dienst genomen zijn. De toekomst zag er in ieder geval niet rooskleurig uit: de crisisjaren stonden voor de deur, maar dat is eveneens een ander verhaal.
Hier eindigt de geschiedenis "Van glashut tot flessenfabriek", een geschiedenis van een Delftse fabriek en enige generaties glasblazers, tevens een geschiedenis van kapitaal en arbeid uit de jaren 1798-1926.

Nawoord

In 1914 sprak Koopman de verwachting uit dat men niet bevreesd behoefde te zijn voor verdringing van glasblazers door toepassing van de nieuwe Owens-machines. Volgens hem zou het handwerk in de flessenindustrie ook in de toekomst van belang blijven. Een bezoek aan een moderne fabriek voor verpakkingsglas als de vestiging in Schiedam van de N.V. Vereenigde Glasfabrieken (United Glassworks) laat zien, dat Koopman het mis had. In deze fabriek vindt thans de gehele productie computergestuurd plaats. Een uitzondering vormen die glasblazers die ook thans nog handmatig het beroep uitoefenen, bijvoorbeeld unica blazen. Maar ondanks alle moderniseringen zijn de principes van het blazen en vormen onveranderd gebleven. Glas is nog steeds een symbool van reinheid en kostbaarheid, èn breekbaarheid, zoals de

dichter Gerrit Achterberg het verwoordde: "Ik ben van zoveel glas/dat elke harde stem/een steen is en een barst." Het moderne glas kan echter wel tegen een stootje, misschien beter dan menig gebruiker.

Bronnen en geraadpleegde literatuur

Deze bijdrage is een beknopte en enigszins bewerkte versie van een studie uit 1994 met als titel *Van glashut tot glasfabriek. De Delftse flessenfabriek en enige generaties glasblazers in de jaren 1798-1926* [eigen uitgave], waarvan een exemplaar bij de Gemeentelijke Archiefdienst in Delft aanwezig is. Ik heb passages uit enquêtes uit de jaren 1887-1890, gehouden door staatscommissies, weggelaten, commissies, die een onderzoek instelden naar werktijden, kinderarbeid, loonsverlagingen, werkomstandigheden, huisvesting arbeiders, enz. Eveneens ontbreken gedetailleerde familie-, c.q. genealogische gegevens. Ik heb het verhaal zonder voetnoten geschreven, omdat dit de leesbaarheid ten goede komt. Hier volgt slechts een lijst van geraadpleegde archieven en gedrukte bronnen.

Archieven:

Gemeentelijke Archiefdienst Delft,
Gemeentearchief Baiersbronn, Duitsland;
Koninklijk Huisarchief, Den Haag;
Algemeen Rijksarchief, Den Haag;
Gemeentearchief Vlaardingen.

Literatuur:

Brugmans, I.J. 1958. *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1830-1870).* 3e druk. Utrecht; Antwerpen: Het Spectrum.

Camijn, A.J.W. 1987. *Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland, 1814-1914.* Utrecht; Antwerpen: Veen.

Flippo, K.F. 1994. "Van handgeblazen tot machinaal geproduceerd. Het verdwenen beroep van glasblazer." *De Ingenieur* 106, nr.19 (november 1994): 34-36.

Genealogische en historische encyclopedie van Delft 1984 en 1988. Delft: Genealogische Vereniging Prometheus, deel I en II.

Giele, J. 1979. *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914.* Nijmegen: SUN.

Heupers, E. 1971. Glasblazers, hun familienaam, afkomst en werk. In *Voorouders en hun werk,* red. G.L.Meesters, R.F.Vulsma en P.L.H.Crasborn, 119-138. Amsterdam: Nederlandse Genealogische Vereniging.

Hilkhuijsen, J.W.L. (red.). 1992. *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914.* Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.

Horn, G. 1903. *Die Geschichte der Glasindustrie und ihrer Arbeiter.* Stuttgart: Dietz Nachf.

Jonge, J.A.de. 1974. Delft in de negentiende eeuw: Van 'stille nette' plaats tot centrum van industrie. *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* 37: 145-247.

Koopman, J.F.H. 1914. Machinale flesschenfabricage. *De Ingenieur* 43: 797-813.

Laarse, R. van der. 1992. Welstand, macht en aanzien: Het Delftse patriciaat. In *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1813-1914,* red. J.W.L. Hilkhuijsen, 11-26. Delft: Stedelijke Museum Het Prinsenhof.

Lucassen, J., en R. Penninx. 1985. *Nieuwkomers. Immigratie en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985.* Amsterdam: Meulenhoff.

Meertens, P. et al. (red.). 1986. *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Ar-*

beidersbeweging in Nederland . Amsterdam: Stichting tot beheer van materialen op het gebied van de sociale geschiedenis.
Wennekes, W. 1992. *De Aartsvaders*. Amsterdam; Antwerpen: Atlas.
Windmuller, J.P., C. de Galan en A.F. van Zweeden. 1983. *Arbeidsverhoudingen in Nederland*. 4e bijgewerkte druk. Utrecht; Antwerpen: Het Spectrum.
Worp 1901. *Jubileumboek C. Worp 1901*.

Bijlage

Arbeidersbudget 1875

Uitgaven van het gezin van een fabrieksarbeider in Delft in 1875.
Samenstelling: man, vrouw en twee kinderen van twee en drie jaar.

	per week
huishuur	*f* 1,50
zieken- en begrafenisfonds	0,32
brood (9,5 kilo à *f* 0,18 per kilo)	1,71
aardappelen (15 liter à *f* 0,05)	0,75
erwten of bonen (1 kilo à *f* 0,20)	0,20
rijst (1 pond à *f* 0,12)	0,12
groenten	0,25
vlees en vet (1 kilo à *f* 1,00)	1,00
boter (1 pond)	0,75
melk (*f* 0,06 per dag)	0,42
koffie (2 ons à *f* 0,80 per pond)	0,32
thee (1 ons à *f* 1,00 per pond)	0,20
suiker (1 pond)	0,35
zout (1 pond)	0,08
zeep (1 pond)	0,19
stijfsel (½ pond)	0,10
steenkolen (0,5 hectoliter)	0,60
turf en hout	0,10
petroleum (2 liter à *f* 0,13)	0,26
totaal	*f* 9,22

In deze opgave van een arbeider aan de Gist en Spiritusfabriek te Delft is niets uitgetrokken voor kleding en onvoorziene uitgaven. De fabrikant J.C. van Marken: "De ontberingen, die de arbeidende klassen zich moeten getroosten, zijn waarschijnlijk grooter dan men dikwijls schijnt te willen geloo-ven. De arbeidsloonen in ons land zijn naar mijne overtuiging te laag" (in Giele 1979). A. Boekholt verdiende in 1868 als meesterknecht aan de flessenfabriek *f* 16,00 per week, een loon dat lager was dan in andere flessenfabrieken werd uitbetaald. Volgens Brugmans betaalden de glasfabrieken meer dan het gemiddelde loon in verband met de vereiste vakbekwaamheid, de nachtarbeid en de slechte invloed van het werk op de gezondheid.

GESCHIEDENIS KOMT TOT LEVEN

IN HET LEGERMUSEUM DELFT

DE MILITAIRE GESCHIEDENIS VAN PREHISTORIE TOT NU

TENTOONSTELLINGEN, EVENEMENTEN

KINDERWORKSHOPS, LEZINGEN, FILMS, BIBLIOTHEEK

LEGERMUSEUM KORTE GEER 1 DELFT

TELEFOON 015-2150500 WWW.LEGERMUSEUM.NL

Het roemloze einde van witmolen de Oranjeboom

A.J.J. Struijk

Op de noordwestelijke hoek van de stad Delft heeft tot het midden van de negentiende eeuw molen de Oranjeboom gestaan. De molen, vroeger genaamd de Helmolen wordt in 1495 reeds vermeld en stond op een markante plaats op de vestingwal, waar zich eerder het bastion de Heltoren bevond. Het was aanvankelijk een houten standerdmolen, maar wordt vanaf 1774 genoemd als stenen stellingmolen. De molen stond op een plaats waar de wind vrij spel had over het vlakke land. Door deze gunstige omstandigheid stonden vlakbij op de stadsvest nog enkele molens, zoals de Gasthuismolen (later molen de Roos) en de Steckmolen. In de loop der jaren heeft de molen gefunctioneerd als korenmolen, kruitmolen, verfmolen en laatstelijk als witmolen.[1] In en rond Delft stond een zestal witmolens die onder meer grondstoffen, zoals het loodwit, maalden voor de aardewerkindustrie en plateelbakkerijen.
In Delft zijn vooral in de zeventiende eeuw de plateelbakkerijen tot bloei gekomen. Dit duurde niet lang, want omstreeks 1720 waren de eerste tekenen al zichtbaar dat de Delftse aardewerkindustrie achteruit ging. Na 1770 raakte deze nijverheidstak in een diep dal. In 1795 waren er nog 10 plateelbakkerijen, in 1822 nog zes. In 1839 waren er slechts vier aardewerkfabrieken in bedrijf: de plateelbakkerijen de Porceleyne Fles, de Porceleyne Claeuw en de Drie Clocken en tegelbakkerij de Roos.[2]

Economische terugval

Toen koning Willem I in 1813 aan de regering kwam verkeerde de natie in een deplorabele toestand. De koning heeft zich enorm ingespannen om het land weer enigszins tot bloei te brengen, maar desondanks was er vele jaren later pas enige verbetering merkbaar. Door de langdurige oorlogstoestand tijdens de Franse overheersing was er een hoge staatsschuld ontstaan. De handel lag vrijwel stil, de handelsvloot bestond bijna niet meer en de koopkracht was geheel verdwenen. De stad Delft zat na de Franse tijd financieel en economisch aan de grond. Er was weinig handel en bedrijvigheid en er heerste een grote werkeloosheid. Landelijk gezien was dit verval merkbaar tot circa 1870, toen er eindelijk sprake was van economische vooruitgang, maar in de dertiger en veertiger jaren van de negentiende eeuw werden in Delft de Militaire Inrichtingen gevestigd, waardoor er - eerder dan in de rest van het land - toch langzaam enig herstel volgde. Veel huizen waren door verwaarlozing en jarenlange leegstand vervallen tot krotten; veel panden in de binnenstad

De molens op de noordwesthoek van Delft omstreeks 1667. V.l.n.r. de Helmolen, de Gasthuismolen (de latere molen de Roos) en de Steckmolen (Detail van het prospect van de Kaart Figuratief).

zijn dan ook gesloopt. Ook de vestingwerken in Delft waren slecht onderhouden en verkeerden in een erbarmelijk slechte staat.
De verdedigingswerken waren ook allang niet meer geschikt als versterking en werden nog slechts gebruikt om 's avonds de stad af te sluiten voor vreemdelingen, zwervers en andere ongenode gasten. De stad had ook geen actieve landelijke verdedigingsfunctie meer te vervullen en het is niet verwonderlijk dat de vestingwerken en poortgebouwen werden afgebroken. Reparatie of renovatie was niet aan de orde, want dat was te kostbaar. Afbraak had als bijkomend voordeel dat het aan talrijke arbeiders tijdelijk werk verschafte. De gemeente Delft had zelfs, in navolging van andere grote steden, in 1836 grootse plannen om na de sloop van de vestingwerken op de vrijgekomen ruimte wandelpaden en plantsoenen aan te leggen. Niet ver van molen de Oranjeboom viel de Schoolpoort in 1829 als eerste onder de slopershamer, enkele jaren later gevolgd door de Rotterdamse en de Schiedamse poort, respectievelijk in 1834 en 1836.[3]

De witmolenaar Nicolaas Struijk

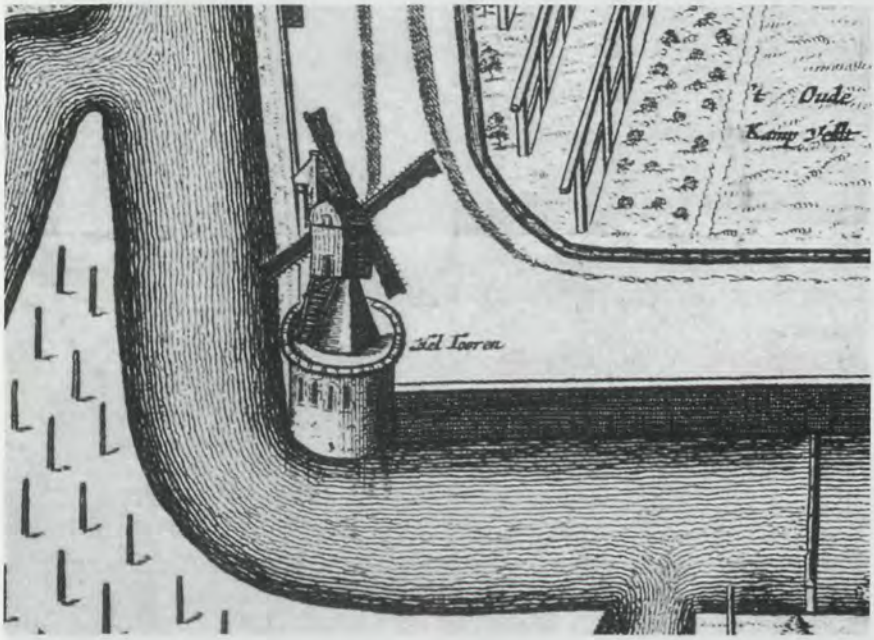
De laatste molenaar van de Oranjeboom was Nicolaas Struijk, de jongste zoon van snuifmolenaar Nicolaas Struijk en Maria van der Velden. Op 21 juni 1820, een paar maanden voor zijn huwelijk, kocht Nicolaas jr. voor *f* 7.500 de vestmolen 'De Oranjeboom' met 'de huizinge en erve daar annex, met alle de gereedschappen en andere losse goederen'. Bij de koop hoorde ook een schuit en een schuur en Nicolaas werd tevens eigenaar van de 'Heltooren waarop de molen is staande'. De molen was eigendom van de koopman Johannes Hendricus Sanderson, die de molen op 5 maart 1808 had gekocht van Ary Vrijenhoek.[4]
Nicolaas jr. is op 26 maart 1792 geboren en op 1 april in de Nieuwe Kerk gedoopt; hij was de jongste broer van mijn voorvader Martinus (Maarten) Struijk. De broers zijn beiden geboren in het woonhuis van snuifmolen de Hollandsche Tuin die stond aan de Kromme Wetering, de huidige Delfgauwseweg.[6] Nicolaas is niet daadwerkelijk onder de wapenen geroepen, maar volgens de gegevens van de Nationale Militie had hij een lengte van 1.63 m (5 voet, 4 duijm, 3 streep), bruin haar, bruine ogen (zijn broer Maarten had blauwe ogen!), lange neus, lange kin en pokdalig. Dit is te lezen in de huwelijkse bijlagen, die zijn gedateerd op 11 juli 1820. Nicolaas trouwde op 10 augustus 1820 in Delft met Johanna Olde, afkomstig uit Overschie. Zij kregen drie kinderen, de tweeling Nicolaas Marinus (slechts zes jaar oud geworden) en Lodewijk Johannes (Louis), geboren op 1 december 1821 en Everdina Petronella, geboren op 22 juli 1823. Het echtpaar woonde niet op de witmolen, maar aan de westzijde van het Noordeinde, wijk 6, nummer 133.
Toen de molen de Oranjeboom werd gekocht waren de economische vooruitzichten voor een witmolenaar zeker niet gunstig. Desondanks of misschien juist daarom heeft Nicolaas junior in 1824 snuifmolen de Hollandsche Tuin van zijn vader gekocht voor 6.000 gulden.[5] Zijn moeder, Maria van der Vel-

den, was enkele maanden daarvoor overleden en zijn vader, 71 jaar oud, was met het molenaarsvak gestopt. De oude baas is bij zijn dochter Anna ingetrokken; zij woonde met haar man, de manufacturier Jacob Frederik Bausch op de Hippolytusbuurt, op de hoek van de Nieuwstraat. Het is niet waarschijnlijk dat Nicolaas jr. zelf op de snuifmolen heeft gewerkt; wellicht was er een baas-molenaar. In 1826 heeft hij de molen de Hollandsche Tuin alweer verkocht aan de gebroeders Leendert en Jacob de Haan.[6]

Uit de tijd dat Struijk de molen de Oranjeboom nog maar kort in zijn bezit had is een anekdote bekend, die aangeeft dat Nicolaas wel aandacht besteedde aan het onderhoud van de molen. In 1822 vroeg hij aan de burgemeesters van Delft toestemming om de kap van de molen opnieuw te laten bedekken met riet. Hij kreeg een negatief antwoord, met de opmerking dat hij als molenaar toch moest weten, dat het vanwege het brandgevaar van de molens in Delft bij verordening was verboden om nog riet te gebruiken.[7] In hetzelfde jaar wordt de molenaar Struijk genoemd in het 'Patent belastingboek' van Delft waarin wordt vermeld onder volgnummer 910: 'Wit- of trasmolen, door wind'. Blijkbaar draaide de molen niet alleen voor de aardewerkindustrie, want tras is verweerde lava en dat werd onder meer gebruikt als grondstof voor kalk en specie. In trasmolens werd tufsteen zo fijn gemalen dat het kon dienen voor speciale metselspecie, dat als bijzondere eigenschap heeft dat het onder water keihard wordt. Grote stukken tufsteen moesten met de hand met mokers in stukken worden geslagen en vervolgens door de molen fijngebeukt worden door een serie stampers. Het aldus fijngestampte gruis werd met de molenstenen nog fijner gemalen. Het is duidelijk dat het werk in dit soort molens bijzonder ongezond was vanwege het stof en gruis dat overal doordrong. Dit is ook de reden dat de molenaar en zijn gezin niet in de molen zelf konden wonen. Als de molen in bedrijf was, was het ook een enorme herrie die werd veroorzaakt door het heien van de stampers op de stukken steen.[8]
De molen de Oranjeboom was omstreeks 1835 ernstig in verval geraakt. In de Franse tijd en in de periode daarna is er waarschijnlijk nauwelijks onderhoud gepleegd. De molen was inmiddels zo'n zestig jaar oud en verkeerde in een dermate bouwvallige toestand, dat brokstukken puin in de singelgracht vielen. Dat was gevaarlijk voor het scheepverkeer dat veel gebruik maakte van de wateren rond Delft. Toen hiertegen geprotesteerd werd, betekende dit het begin van het einde van de molen.

Debatten in de gemeenteraad van Delft

In de notulen van de gemeenteraad van Delft is te lezen hoe de ondergang van de Oranjeboom werd ingeluid.[9] Op 9 september 1836 werd een ingekomen bericht voorgelezen van Dijkgraaf en Hoogheemraden van Delfland. Een dag tevoren hadden zij "bij de kroosschouw van de boezemwateren gemerkt dat het muurwerk van de witmolen van N. Struijk, staande op de vest aan de

De Kaart Figuratief, de Helmolen op de noordwestboek van de vest van Delft.

Westzijde der stad, zeer bouwvallig is en uitgebrokkeld, zoodanig dat het puin daarvan in den boezem valt en het vaarwater zeer benadeelt, en hetwelk zonder voorzorg van tijd tot tijd moet verergeren; verzoekende zoo tot het doen wegruimen van de in den boezem gevallen puin, als tot voorkoming van verdere schaden [...]". Het bericht werd overhandigd aan de wethouder "belast met de directie der dagelijksche fabricage, met het verzoek om na gedane inspectie de persoon van N. Struijk te gelasten om de in den boezem gevallen puin weg te ruimen, en de vereischte reparatien aan het muurwerk van desselfs molen met de meesten spoed te doen bewerkstelligen".
Het toenmalige hoofd gemeentewerken, de 'Stadsfabriek', werd ingeschakeld want een week later, op 16 september 1836, gaven Dijkgraaf en Hoogheemraden te kennen dat de slechte staat van het muurwerk van de witmolen "met de Stadsfabriek was geïnspecteerd en het muurwerk in zoodanige defectuesen en bouwvalligen staat bevonden te hebben, dat daarin ter voorkoming van ongelukken behoort voorzien te worden, dat [...] den gemelden heer Struijk is aangezegd dat hij gehouden en verplicht is om ter voorkoming van onaangenaamheden en verdere schade, onverwijld de vereischte reparatien te doen bewerkstelligen". De toestand was blijkbaar dermate alarmerend dat de molenaar tot grote spoed werd aangezet, want hij moest de volgende week al beginnen met de reparaties, anders zou de wethouder "de vergadering

Molen de Oranjeboom, een jaar voor de afbraak. Schilderij van Antonie Waldorp (1836, Dordrechts Museum).

voorstellen om dezelve te constrigeren tot het voldoen aan zijne verplichting". Molenaar Struijk maakte echter geen haast, want op 20 september 1836 moest de wethouder constateren, dat er "tot op heden geen aanvang is gemaakt met het doen herstellen van het muurwerk van deszelfs witmolen". Na het nodige overleg en wat heen en weer gepraat is besloten om "de Stadsfabriek bij extract dezer te authoriseren om met een mede-deskundige den bedoelde molen te inspecteren en van derzelver bevinding schriftelijk te resulteren". De

deskundige was snel gevonden, want drie dagen later lag er een proces-verbaal op tafel van de Stadsfabriek. Zij hadden de meester-metselaar en loodgieter P.J. Schouten ingeschakeld en opdracht gegeven de molen te inspecteren. Een afschrift van dit proces-verbaal werd overhandigd aan de commissaris van politie, die opdracht kreeg "om N. Struijk aan te manen en te gelasten om onverwijld en wel binnen acht dagen uit de Stads Watervest te doen uit halen en opruimen de daarin van het muurwerk van deszelfs molen gestorte puin". Verder moest hij vóór november de nodige voorzieningen treffen aan het muurwerk, zoals dat in het proces-verbaal was beschreven.
Op 4 november kreeg de zaak een onverwachte wending, want de commissaris van politie had een verklaring van de metselaars P.A. Maas en A. Augustijn, die van mening waren dat de witmolen van Struijk zou kunnen blijven malen tot in het aanstaande voorjaar, althans in de toestand waarin de molen zich nu bevond. Na enige deliberatie ging de raad hiermee akkoord en werd de commissaris van politie opgedragen om aan N. Struijk mee te delen dat er uitstel werd verleend voor het herstellen van zijn molen tot maart 1837, maar de commissaris moest zich er "van tijd tot tijd van verzekeren, dat er door den staat waarin de molen zich bevindt, geene ongelukken te vreezen zijn".
In het voorjaar op 4 april 1837 werd op verzoek van Struijk nogmaals uitstel verleend tot 1 mei tot het herstellen van de molen; de commissaris zou van dit uitstel op de hoogte worden gebracht. Op 30 juni 1837 kreeg de witmolenaar Struijk op zijn eigen verzoek wederom toestemming om tot uiterlijk eind juli te mogen malen. De molen is op 13 juni 1837 in koffiehuis 'Het Gulden Vlies' aan de Papenstraat verkocht voor *f* 1.500 aan Johannes van Rossum, korenmolenaar op molen 'Het Fortuijn' in Hof van Delft, en Pieter van Rhijn, korenmolenaar aan de Vest. Zij hebben op 31 juli contant betaald en "geven te kennen door aankoop eigenaars te zijn geworden van de Witmolen, staande aan de Vest nabij de Wateringse Poort, dat den gemelde molen zoodanig bouwvallig is, dat het, zoo ter voorkoming van ongelukken, als in hun belang, wenschelijk geacht kan worden, dat dezelve molen wordt afgebroken [...]".
Het was destijds niet ongebruikelijk dat panden en gebouwen ter afbraak werden verkocht. De winst of het voordeel voor de kopers was waarschijnlijk gelegen in de bruikbare bouwmaterialen. De nieuwe eigenaren verzochten de raad toestemming te geven voor afbraak. Gezien de bouwvallige staat van de molen werd dit goedgevonden, waarbij werd opgemerkt dat "de requestranten [...] gehouden zullen zijn het terrein onder toezicht van de Stadsfabriek in behoorlijke orde te doen brengen".
Dientengevolge is de molen eind 1837 afgebroken, en is het puin vervoerd naar de Lange Kleiweg, om die "op te hogen en te verharden, daar zij destijds in slechte staat was". Zo kwam de witmolen roemloos aan zijn eind, vervallen en verwaarloosd en is tenslotte ten ondergegaan door de meedogenloze slopershamer.

Tolgaarder in Veur

Niet lang na de afbraak van de molen is Johanna Olde op 27 maart 1838 in Rotterdam overleden. Twee jaar later is molenaar Nicolaas met zijn dochter Everdina naar Veur vertrokken, waar hij tolgaarder is geworden. De gemeente Veur is later opgenomen in de nieuwe gemeente Leidschendam.
Nicolaas is niet oud geworden; hij overleed op 19 augustus 1846 in Veur, 54 jaar oud. Zijn zoon Louis kwam op de sterfdag van zijn vader naar Veur en heeft daar met timmerman Jacob van der Vis, de buurman, aangifte gedaan bij de burgerlijke stand. Bij die gelegenheid wist Louis niet wie zijn oma was. Hij vertelde dat de moeder van zijn vader (Maria van der Velden) reeds was overleden en hij moest bekennen dat hij haar naam was vergeten. Louis heeft na de dood van zijn vader bijna een jaar lang diens werk als tolgaarder van Veur waargenomen, totdat Gerrit Smal uit Voorburg, die was getrouwd met Aafke Fleury, in mei 1847 deze functie heeft gekregen. Louis heeft in Delft zijn beroep van kamerbehanger weer opgepakt en trok in bij het gezin van de kleermaker Matthijs Nater en uitdraagster Dirkje Zijthof. Zij woonden in wijk 5, nr 425. Ook Louis is niet oud geworden; hij is in Delft overleden op 27 september 1855; hij was ongehuwd.
Everdina is na de dood van haar vader naar Rotterdam vertrokken en is dienstbode geworden in het gezin van de goud- en zilversmid Jacobus Muijsson en Sophia Maria Langerveld en hun vier dochters. Na de dood van Sophia is Everdina op 14 september 1859 met de twintig jaar oudere Jacobus getrouwd. Everdina heeft zelf geen kinderen gekregen en is na de dood van haar man in 1877 weer teruggekeerd naar Delft, waar zij heeft gewoond aan de Zuiderstraat, de Raam, de Vlamingstraat en de Gasthuislaan. Zij is op 10 juli 1901, bijna 78 jaar oud, in Rotterdam overleden. Zij is in Delft begraven op de begraafplaats 'Jaffa', waar haar grafsteen nog altijd is te vinden.

Noten

1. H. Boekwijt en E. van Olst, *Delftse windmolens van de 13e eeuw tot heden*. Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum; nr. 4. (Amsterdam: Rodopi, 1978), 49 e.v.
2. Zie: Hilkhuijsen, J.W.L. (red.), *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 1992).
3. A.P.A. van Daalen, *Delftse poorthistorie 'Doe open de poort'* (Delft: Gemeentelijke Archiefdienst, 1978).
4. GA Delft, Koopbrieven D II E 11, dd. 11-6-1820.
5. GA Rotterdam, NNA 118 fol 368, dd. 29-7-1824.
6. Zie: A.J.J. Struijk, "Snuifmolen 'De Hollandsche Tuin' nabij Delft," In *Jubileumboek van de Nederlandse Genealogische Vereniging afdeling Delfland*, red. H.M. Lups et al. (Delft: NGV, afd. Delfland, 2001), 54-61.
7. GA Delft, 'Requesten en verzoeken', 1822.
8. P. Nijhof, *Windmolens in Nederland* (Zwolle: Waanders, 1983).
9. GA Delft, Archief Secretarie, 1813-1939.

A LIFE LESS ORDINARY

Bij de **BeoSound 9000** zijn het niet de 6 cd's die bewegen, maar is het de cd-speler. Speel ze achter elkaar of spring van track naar track. En tussendoor kunt u altijd nog schakelen naar de ingebouwde radio.
De **BeoLab 1** is de topluidspreker van Bang & Olufsen. Hij kan zo luid of zo zacht spelen als u wilt en biedt een zo natuurlijke weergave als maar mogelijk is.

De magie van glazen deurtjes die soepel openglijden en de cd-speler die zich opent. CD's afspelen is vanaf nu niet slechts luistergenot, maar ook een fascinerend schouwspel, terwijl de display u informeert over de status.

De **BeoSound 3000** verenigt een radio met RDS en een schrandere cd-speler in zich, die tot wel 200 cd's kan herkennen en bovendien de namen ervan laat zien. Als u dat wilt, speelt de BeoSound 3000 van uw lievelingsmuziek alleen de nummers die u wilt horen en slaat uw minder favoriete nummers over. Geschikt voor alle Bang & Olufsen actieve luidsprekers.

Dankzij een solide en robuuste behuizing kan de **BeoSound 1** overal en altijd worden gebruikt. Van huis mee naar het werk, overal waar een stopcontact te vinden is. CD en radio in een functionele plug-and-play opzet.

Verborgen achter de compacte vorm zit een vijftal opmerkelijk krachtige actieve luidsprekers, met een dynamische weergave die ver uitstijgt boven de bescheiden afmetingen van het geheel. Verkrijgbaar in de aluminium kleuren: zilver, zwart, groen, roodbruin en lichtblauw.

Een royaal 16 : 9 beeldscherm, een ingebouwde video-recorder en een indrukwekkend stereo- of optioneel surround geluid. Voeg daarbij een geraffineerde aanpassing aan elk beeldformaat. Een anti-reflex contrastscherm. Een elektronisch bioscoopgordijn. Een op afstand bediende gemotoriseerde voet. Leverbaar met een 70 cm of 81 cm beeldscherm.

De **BeoVision Avant** brengt u wel heel dichtbij het bioscooptheater in de huiskamer.

Elektrotechnisch bureau
van Kapel bv
Hugo de Grootstraat 122, Delft
Telefoon 015 212 08 17

BANG & OLUFSEN B&O

GRAFMONUMENTEN

Laan van Overvest 64-70, 2613 DN Delft

Tel.: 015 - 212 28 81, Fax: 015 - 214 47 44

Een bijzonder museum: het Gereedschap Museum

Ton van Daalen

Inleiding

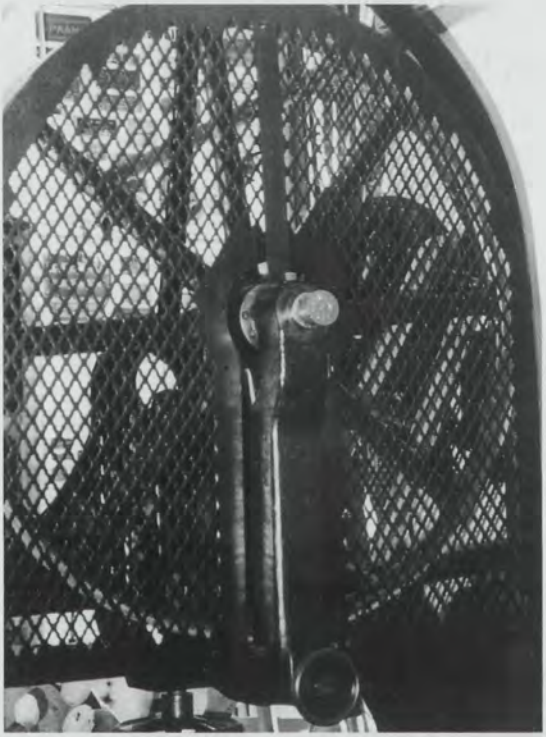
'In Holland staat een.....huis. In Holl.....' De ouderen onder ons kennen dit puur Hollandse lied. Die zijn opgevoed met 'Kun je nog zingen, zing dan mee'. Maar in Delft staat..... een 'dijk' van een huis, nee, een historisch gebouw, een voormalige bierbrouwerij die helemaal ingericht werd als 'Gereedschap Museum'.[1]

Bij het woord gereedschap denk ik zelf gewoonlijk aan hamer en nijptang, aan beitel en boor. Het museum heeft ze, in soorten en maten; ze worden er met respect behandeld.

Maar wie deze museale collecties in Delft bezoekt, kijkt zijn ogen uit ook naar die vele andere bezienswaardigheden. Naar de machinerieën, die er uitgestald staan. Zij hebben hun oude glorie ooit gekend, voor bazen en knechts op volle toeren 'gedraaid'. Nu worden ze door de Gebroeders Mensert B.V.

Takelwerk.

Lintzaag (fragment) ooit op volle toeren 'gedraaid'.

met trots in het Gereedschap Museum getoond. Bouwhistorie in optima forma! Een must voor leerlingen van het technisch onderwijs en studenten aan de T.U., van wie je belangstelling voor historisch gereedschap mag verwachten. Nee, een must voor allen die in de techniek van de bouw geïnteresseerd zijn.

Burgemeester H.V. van Walsum verrichtte op 16 oktober 1992, samen met de toen negenjarige Joanne Mensert (dochter van Jan), de opening van het museum aan de Drie Akersstraat. De opening geschiedde op dezelfde dag, dat het Aannemersbedrijf Mensert het honderdjarig bestaan vierde. Van Walsum reikte het bedrijf bij deze gelegenheid het door de koningin verleende recht uit tot het voeren van het Koninklijk Wapen met de toevoeging 'Bij Koninklijke beschikking Hofleverancier'.

De opening van het Gereedschap Museum was voor de burgemeester een bijzonder prettige ervaring. De stad werd immers een belangrijk museum rijker, zonder dat er ook maar enige subsidie van de gemeente of van wie dan ook aan te pas was gekomen. Na de opening liet de burgemeester zich inlichten over de verzamelingen in het museum; collecties over alles wat met het bouwen te maken heeft. Van Walsum prees het bedrijf als een 'bron van stabiliteit': een basis van vakmanschap, met zakelijk management gecombineerd.

Het gebouw

Het museum is gehuisvest in de voormalige ijskelder van de bierbrouwerij *De Gekroonde P.* Op het achterterrein van de aan de Voorstraat gelegen brouwerij verrezen rond 1880 enige bedrijfsgebouwen. De eerste steen met het jaartal 1882 en de naam van mej. Th. van Berckel werden aangetroffen in de onderbouw van de later opgemetselde verdieping.
Op 23 januari 1892 vroeg de toenmalige eigenaar A. van Berckel en Zoon aan B. en W. consent tot het opmetselen van een verdieping op de bestaande legkelder van de Bierbrouwerij. Deze brouwerij werd in de aanvraag aangeduid, zoals hierbij is geïllustreerd. In het in 1946 verschenen boek van Herman Rosse over Delft is een staande letter P met een kroontje afgebeeld.

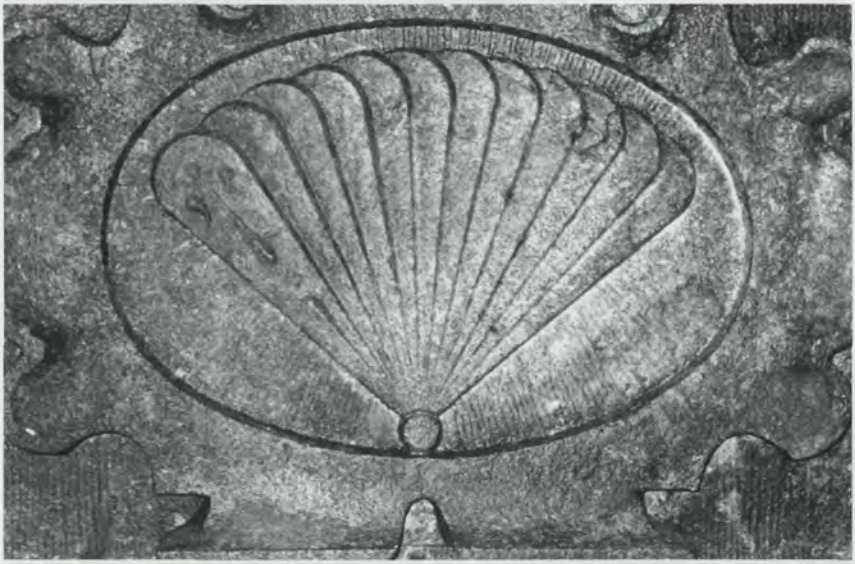

In 1893 kwam er uitbreiding door een aanbouw. Dit gebouw, ijskelder genoemd, bevatte een gistkelder op de eerste verdieping en een koelinstallatie op de zolder, het 'koelschip'. De wanden van de zolder waren voorzien van houten schoepenroosters, evenals de opbouw van het dak. Kort na 1900 had de laatste in de stad gevestigde brouwer de productie moeten opgeven. Toen kwam het gebouw in handen van de daarachter, aan de Verwersdijk gelegen Conservenfabriek van Schipper. De nieuwe eigenaar gebruikte de zolder voor het opslaan van blikjes. Ze werden opgeslagen om te koelen. Er werd gigantisch hoog gestapeld. De blikjes waren heet. Ze kwamen uit de steriliseerketels en werden gevuld met de gekookte warme groenten. Vandaar dat de 'ringen' van de blikjes in de asfaltvloer van de ruimte met die fraaie gewelven stonden gedrukt.
In 1960 vestigde het aannemingsbedrijf Mensert zich in het complex. Het gebouw werd ingrijpend verbouwd. De wanden met schoepenroosters op de zolder verdwenen, maar de hoofdconstructie met de zware muren, de overwelfde ruimte op de verdieping en de kapconstructie bleven bewaard. De gemetselde gewelven op de eerste verdieping worden ondersteund door drie gietijzeren kolommen. De bogen worden bij elkaar gehouden door trekstangen, die zijn verbonden met kolossale gietijzeren muurankers. Ze zijn 1,52 m lang en 14 cm tot (in het midden) 22 cm breed. Die laatste breedte maakt de ankers zo kolossaal en uniek voor Delft. De hoofdconstructie van de kap wordt gevormd door philibert-spanten.[3]

Het bedrijf

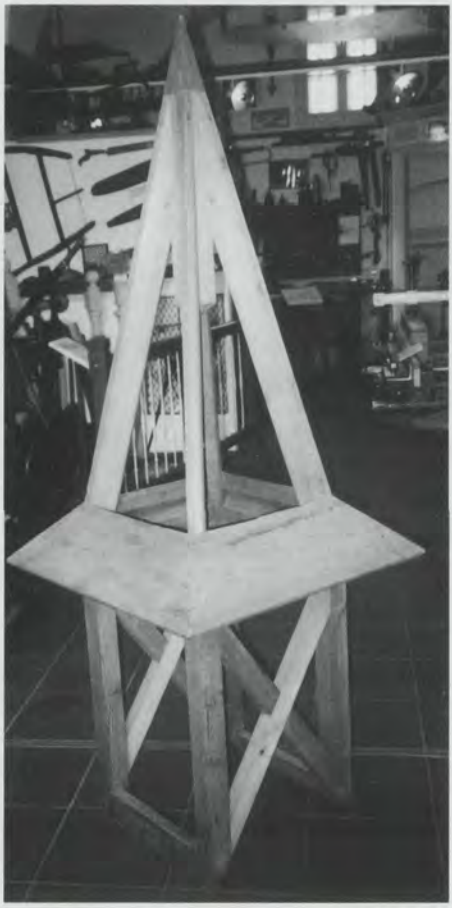
De geschiedenis van het bouwbedrijf van Mensert[4] begint op 27 oktober 1892. Toen kocht de timmerman Pieter Mensert, overgrootvader van de huidige drie gebroeders Jan, Willem en Gerrit negentien huisjes aan de zuidkant van de Gasthuislaan. De percelen waren gelegen, waar nu ongeveer het gebouw van V & D is gevestigd. Er stonden kleine huisjes, er was zelfs een soort van hofje bij. De verkoper was J. Waaijer. Bij de koop werd afgesproken, dat Mensert voor Waaijer een nieuw winkelpand zou bouwen op de hoek van de Gasthuislaan en de Zuidersteeg. In de muur van het pand werd een gevelsteen gemetseld met de voorstelling van een waaier, die dus betrekking had op de naam van de eigenaar.
Allengs werden de percelen van Pieter Mensert gebruikt als opslagplaats en voor een deel gesloopt om plaats te maken voor zijn werkplaats. De gevelsteen bleef voor het museum bewaard.

Waaier op gevelsteen.

De oudste zoon Jan werd metselaar en ging in het bedrijf van zijn vader werken. Van de vier kleinzonen, Pieter, Gerrit, Jan en Adriaan, kwamen er drie in het bedrijf. Kleinzoon Jan ging werken bij het schildersbedrijf De Vries aan de Lange Geer. Toen het bedrijf stopte, nam hij het schildersbedrijf over.
Vanaf 1945 tot in de jaren tachtig waren het drie broers, die het bedrijf Mensert runden: Pieter, Gerrit en Adriaan; vanaf 1986 zijn het wederom drie broers, die in het bedrijf werkzaam zijn, de huidige Jan, Willem en Gerrit. In

1960 werd het bedrijf aan de Verwersdijk gevestigd, in het complex van de vroegere conservenfabriek.
Willem Mensert vertelt: 'als je van de ambachtsschool af kwam, ging je werken en dan werd je aspirant-gezel, gezel timmeren enzovoort.' Willem bekwaamde zich vooral in het timmeren. Hij bleek uiteindelijk de beste timmerman van Zuid-Holland te zijn! Als aspirant-gezel deed hij in 1970 mee aan de beroepenmanifestatie in Utrecht. Een manifestatie van allerlei beroepen: zowel die van de timmerman als bijvoorbeeld van de bakker en de goudsmid. De 20-jarige Willem moest daarbij op timmergebied de provincie Zuid-Holland vertegenwoordigen. Hij verwierf bij die gelegenheid de oorkonde van het Nederlands Comité voor Internationale en Nationale Beroepenwedstrijden van: 'beste jeugdige timmerman' van Nederland. Als 'beste timmerman van Nederland' werd hij ook - als een soort Anton Geesink op timmergebied - beloond met een reisje naar... Japan. Daar werden internationale wedstrijden georganiseerd. Met trots toont Willem de oorkonde 'beste timmerman van Nederland'. In het museum heeft deze een plaatsje gekregen.

Werkstuk, waarmee Willem Mensert in 1970 werd uitgeroepen tot beste timmerman van Nederland.

Het museum

Hoe ontstaat een gereedschapmuseum? Het bouwbloed zit bij de Menserts in de familie. Zij hebben een bijzondere liefde voor het vak en dat houdt vanzelf in, dat zorgvuldig met gereedschap en materialen wordt omgesprongen. Er werd dus het nodige bewaard en allengs werd, in het bijzonder door toedoen van Willem Mensert, het verzamelde zó enorm en omvangrijk, dat het schreeuwde om een ruimere plaats. Die kreeg het dus hier.
Het museum omvat alles wat het bouwen betreft.[5] Gereedschap van de timmerman, de metselaar, de schilder, de loodgieter, de

Het boek, een handleiding tot het maken van berekeningen voor: 'Timmer-, Metsel-, Aard-, Stukadoor-, Steenhouwers-, Smids-, Ververs-, Glazenmakers-, Loodgieters-, Draaiers-, Behangerswerk enz. enz.", afkomstig uit het kabinet van Willems grootvader.

(vroegere) dakdekker en de kuiper. Ook alles, wat daar mee te maken heeft, zoals het een en ander van de elektricien. Niet alleen gereedschap, dat zou de naam Gereedschap Museum misschien foutief doen veronderstellen, maar óók de materialen die gebruikt worden. En vooral niet te vergeten: de machines.

Een echte museumman beschikt over archiefstukken, over vaktechnische literatuur en over documentatie zoals bouwkundeboeken, catalogi enzovoort. Willem - die zich best museumdirecteur zou kunnen noemen, maar daar veel te bescheiden voor is - kan ze laten zien. Hij toont me als voorbeeld: *De bouwkundige vraagbaak en rekenmeester*, uitgave van de firma D. Noothoven van Goor, Leiden, 1875.

Wat Willem Mensert zelf klapstukken van het museum vindt - hij laat hier zijn liefde voor het timmeren spreken - dat zijn de blokschaven uit de achttiende eeuw. Die schaven hadden een eigen merk, zegt hij, maar de timmerman die ze gebruikte, zette er ook zijn eigen initialen in. Hij laat vervolgens ook hele kleine vioolbouwerschaafjes zien (wie het kleine niet eert...!). Onder het kleine valt ook een collectie duimstokken; de duim was een maat in de tijd van de voetenmaat: twaalf duim was een voet. Maar al gauw gaat de aandacht van de bezoeker uit naar een Engelse steekbank, een verstelbare Amerikaanse houtboormachine en naar een hele grote vandiktebank, een schaafmachine uit ca. 1890. De fabrikant van deze laatste was Danckaert in Brussel. Om de beitels voor de vlak- en vandiktebanken te slijpen werd een slijpmachine gebruikt. De Betonfabriek Vrijenban schonk zo'n exemplaar aan het

museum (blijkens een letter D op de machine waarschijnlijk een Ducuroir, Bruxelles).
Het meeste gereedschap in het museum is van na 1890. Een uitzondering is een 'bossing'-schaaf uit 1778. Die is nog afkomstig van de betovergrootvader van de drie gebroeders (nb. een bossing is een schuin afgestoken rand aan een paneel van een deur of van een betimmering). Een pennenbank uit ongeveer 1880, een zwaar apparaat, dat diende om pennen voor de stijlen van kozijnen te maken, staat er om zo te kunnen gebruiken. De Menserts zijn er trots op (fabrieksmerk J. Sagar & Co Ltd., Halifax, Engl.). Het museum biedt een prachtige gelegenheid om te zien, hoe er de laatste honderd jaar werd gebouwd. Een gelegenheid óók om te ervaren, wat voor ontwikkelingen er in de laatste eeuw hebben plaats gevonden.

Hoe komt men aan al dat materiaal? De Menserts staan goed bekend en dan gebeurt het nog al eens dat een bevriende relatie aanklopt met een oude machine, ooit gekoesterd, maar die nu plaats moet maken voor een modern apparaat. Zo'n machine wil men dan nog graag een plaatsje geven in het museum, zoals men een oud paard nog naar een boerderij brengt. Met dit verschil: een oud paard komt om te rusten en zijn laatste levensdagen door te brengen, de collecties in het museum beginnen hun tweede leven! Een goed museumstuk wordt immers voor de eeuwigheid bewaard.

Beroepsgereedschap

Met een uitgebreide begeleiding - als het museum open is, zijn er verscheidene Menserts die uitleg kunnen geven - leert men alles over de verschillende beroepen.

Metselaar
Welke stenen gebruikt de metselaar? In het museum ziet men kloostermoppen die nog in de zestiende eeuw werden gebruikt, maar ook de latere kleinere Rijnsteentjes, de Vechtsteen, de IJsselsteen, de Goudse steen, de Waalsteen enzovoort. Wandtegels, vloertegels (plavuizen in allerlei soort) en cementtegels Geel gebakken steen uit kalkhoudende klei en rood gebakken steen uit ijzerhoudende klei.
De metselaar van destijds gebruikte doorgezaagde houten wijnvaten, later kwamen de stalen kuipen, dat waren oude stalen oliedrums. Heel wat anders dan de tegenwoordige pvc metselspecie-kuipen.

Kuiper
In het museum is vanzelfsprekend het een en ander aanwezig dat gerelateerd is met Delft en omstreken. Calvé Delft had nog een oude kuiperij in haar toen nog bestaande museum. Die kuiperij heeft nu een eigen plaats in het Gereedschap Museum van Mensert. De verschillende collecties zijn echter zo omvangrijk en algemeen, dat het museum uitstijgt boven het plaatselijke of

Uit de kuiperij.

het streekgebeuren. Het materiaal komt immers overal vandaan. Om een voorbeeld te geven: een gecombineerde vlak- en vandiktebank uit ca. 1910 is een schenking van de firma P. Achterhof uit... Zuidwolde in Groningen.

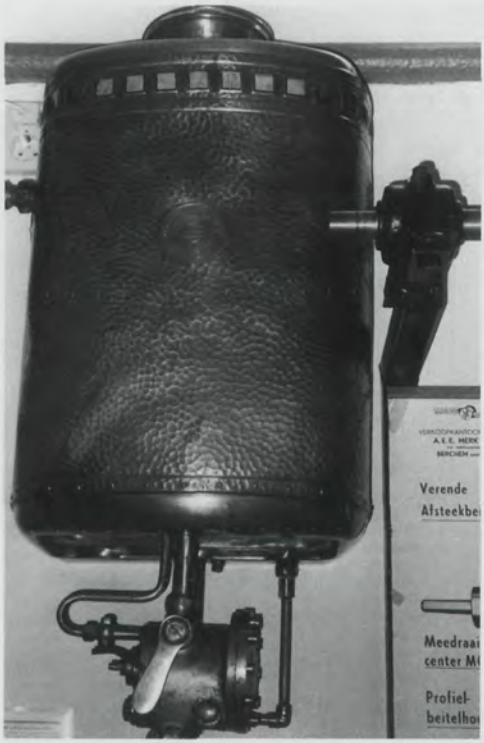
Dakdekker

Vroeger was 'dakdekker', pannenlegger, een apart beroep. Nu valt het eigenlijk onder de metselaar en de timmerman. De timmerman maakte de kapconstructie en de bebording en de dakdekker maakte de latten op het dak en

Collectie pannen (onderaan in het midden een brandemmer met het stadswapen; de emmer gevuld met zand (om te blussen).

Een juweel voor de loodgieter: een Junker geiser, in koper uitgevoerd.

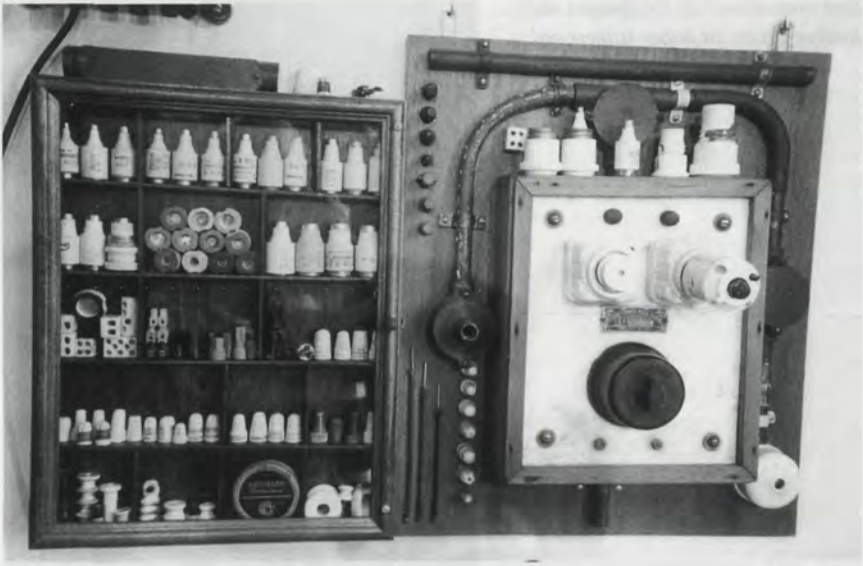

legde de pannen Aan de binnenkant kon je toen ook pannen zien. Als ik met Willem Mensert onder of liever voor de uitgestalde pannen sta, somt hij er zo een aantal op: oude holle pan, nieuw verbeterde pan, romaanse pan, tuile du Nord en Oegstgeester pan.

Loodgieter

Welke loodgieter op een dak had gewerkt, kon men ontdekken aan de hand van zijn merk op de trotseerloodjes. Loden plaatjes op het dak waren vaak voorzien van het eigen 'merk' van de loodgieter. Die loden plaatjes werden gesoldeerd op plaatsen in het daklood, waar het lood vastgenageld was. Het afdekken met trotseerloodjes geschiedde om lekkage te voorkomen. Het water werd als het ware 'getrotseerd'.

Een pronkstuk op de loodgieterwerkplaats is een bijna eerbiedwaardige koperen geiser van Junker - uit de tijd rond de voorlaatste eeuwwisseling. Een geschenk van de Firma Kuypers uit Delft. Andere bezienswaardigheden zijn de vergaarbakken voor het verzamelen van hemelwater en..... oude wc-potten, ook een in (niet Delfts!) blauw. Mijn oog valt dan op een curieuze collectie wc-trekkers, rubberen, houten, gietijzeren, porseleinen en trekkers van plastic.[6]

Relicten van de elektricien.

Elektricien

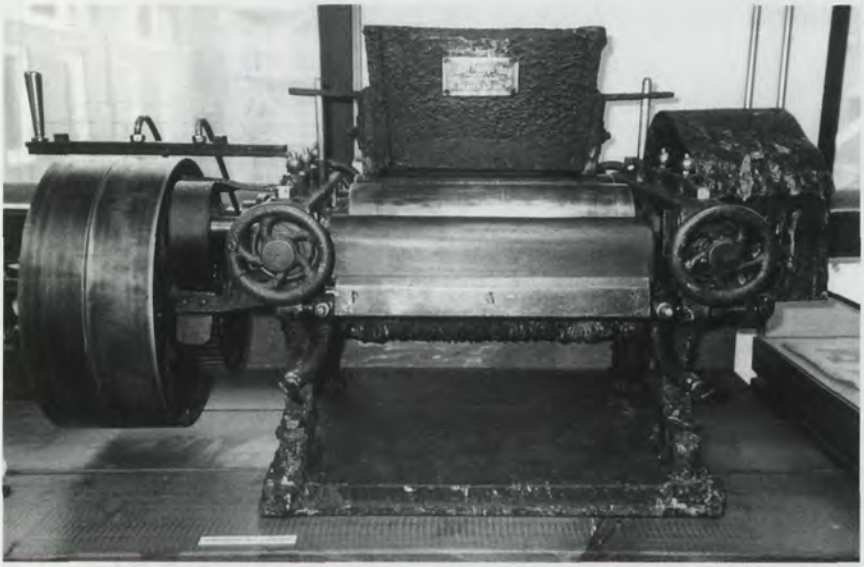
Honderd jaar bouwen. Daar komt Willem Mensert steeds op terug. Maar bij het bouwen heeft men ook te maken met elektriciteit. Vandaar is 'het een en ander' van de elektricien in het museum te vinden. 'Het een en ander', dat betekent: alles wat interessant is om voor de historie te bewaren.

Vroeger kwam de stroom je huis binnen vanaf een elektriciteitspaal. De hoofdstop die nu in de gemeentekast in je huis zit, zat toen buiten, aan je huis of aan de paal. Als de hoofdstop gesprongen was, moest die buiten vernieuwd worden. Je eigen groepenkast was een marmeren plaat met twee stoppen De stopcontacten zaten bij je in de woonkamer aan de schoorsteenmantel. Willem showt al deze relicten, paal met attributen, oude stopcontacten en schakelaars van porselein tot en met een reeks stoppen.

Schildersatelier

Toen het museum officieel werd geopend, was er nog geen schildersatelier. Dat is er intussen wel bijgekomen. Het schildersbedrijf was oorspronkelijk van een oom van de huidige drie gebroeders (Jan Mensert, hierboven reeds genoemd) die in 1947 is overleden.

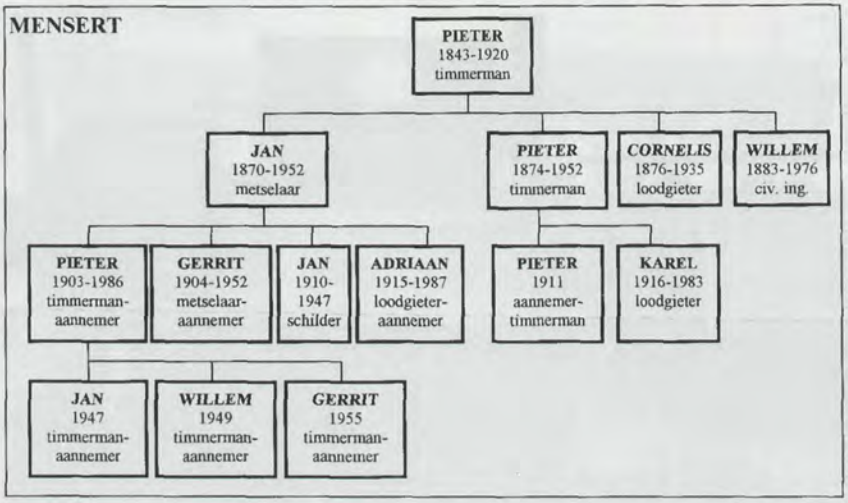
Al rondkijkende valt het oog op een vitrine, waarin een schildersblad ligt van uitgeverij W.A. Eisna Cz. met een fraaie illustratie van friezen met diervormen uit 1905. Vlakbij deze vitrine bevindt zich het atelier van de schilder. Een hedendaagse schilder zou zich hier in dit atelier met al die laatjes, verfpotten en

Verfmolen met drie walsen.

kwasten zo thuis voelen. Maar ook het grotere werk is in het Gereedschap Museum te vinden. De eigenaren hebben gelukkig het voordeel van de grote ruimte. Er kan dus aardig wat uitgestald worden. Zo veel, dat ik lang niet alles opsom. Had die fabriek in Duitsland (Gustav Spangenberg, Maschinefabrik Mannheim) ooit kunnen weten, dat nu hun verfmolen te pronk staat, helemaal in tact en dus voorzien van drie walsen?

Het museum is rijk geworden aan materiaal, gereedschap en machines, enerzijds door de zorgvuldigheid, waarmee de Menserts alles in de loop van de tijd hebben bewaard en anderzijds door de schenkingen van collega-bedrijven, klanten, familie en vrienden. Belangrijk is, dat kennis van het geëxposeerde ook weer aan belangstellende bezoekers kan worden overgedragen. Voor wat niet direct geplaatst kan worden, is depotruimte beschikbaar. Je kunt het zo gek niet bedenken, of er is in het museum wel het een en ander over te vinden. Aanwinsten komen er natuurlijk elk jaar weer bij, soms hele kleine, soms hele grote. Om het met een paar woorden samen te vatten: het gebouw aan de Drie Akersstraat nummer 9 in Delft is een heel bijzonder museum van *honderd jaar bouwhistorie*. Gereedschap in de meest ruime zin op het terrein van de bouw, met veel liefde en zorg bijeengebracht. Het is elke eerste zaterdag van de maand geopend (groepen na afspraak).
Telefoon/fax 015-2190092.

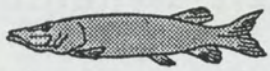

Genealogisch schema van de familie Mensert (naar Mensert 2001, zie noot 4).

Noten

1. Het museum is ondergebracht in een stichting (Stichting Gereedschap Museum Mensert, akte van 21 februari 1991, notaris mr. H. van Engen).
2. Herman Rosse, *Delft, Kunststad: Restauratieplan voor de zeven eeuwen oude Prinsenstad* (Delft: Delftsche Uitgevers Mij., 1946). Een zeer lezenswaardig boek, dat door de vele suggesties die erin worden gedaan en de fraaie tekeningen erbij actueel blijft.
3. Het gebouw staat als monument beschreven in W. Weve, *Monumenten in Delft: Vijftig monumenten in de historische binnenstad van Delft* (Delft: Klats, 1996), 36-37. Een beschrijving is ook te vinden in K. Mans en W. van Winden, *Architectuurgids van Delft* (Delft: Publicatieburo Bouwkunde, 1992), 50.
4. De historie van het bedrijf schreef ik in: *Gebroeders met bouw-bloed : Eeuwfeest Gebroeders Mensert B.V. 1892-1992* (Delft: Eburon, 1992). Voor een stamreeks Mensert, zie W. Mensert, "Het bouwersgeslacht Mensert uit Delft," In *Jubileumboek van de Nederlandse Genealogische Vereniging afdeling Delfland,* red. H.M. Lups et al. (Delft: NGV, afd. Delfland, 2001), 197-203.
5. Bedrijf en museum kregen onder meer aandacht in 'Gereedschappenmuseum toont ontwikkeling door de eeuwen heen', *Aannemer* nr. 10 (december 1992), en 'Mensert: een prachtig gereedschapmuseum in Delft (van spookschaaf tot vandiktebank)' *De Opbouw Hout- en Bouwbond CNV* 89, nr. 1 (28 juli 1993).
6. Toen ik in het verleden tentoonstellingen organiseerde bij de Gemeentelijke Archiefdienst, werd ik mij ervan bewust, dat er op élk gebied wel verzamelaars zijn. Zo kwam ik in contact met Cees Koetsier in Den Haag, die foto's maakte van putdeksels, waar ook ter wereld. Als hij bij een putdeksel stond voor het maken van een foto, moest hij in landen met een streng regiem wel eens verantwoording afleggen! Hij publiceerde een aantal foto's in: 'Internationale putdeksels' (Den Haag, 1989).

VISRESTAURANT

Den Blaeuwen Snoeck

De Blauwe Snoek

Bij de verbouwing van het huis Verwersdijk 32, vond men eind 1983 een grote steen (56x74 cm.). Hij diende daar als putdeksel, misschien zelfs wel tot de zeventiende eeuw.
De afbeelding toont een snoek, waarboven duidelijke sporen van een kroon .Het blijkt dat er een huis De Blauwe Snoek stond, aan de Verwersdijk, enkele huizen ten zuiden van de "Anatomie".
De "Anatomie"was gevestigd in de kapel van het Maria Magdalenaklooster, die op het huidige Doelenplein stond. Dit klopt met de vindplaats van de steen. De steen is thans in particulier bezit.

Een ander verhaal gaat rond, dat in de middeleeuwen een Herberg bij de blauwe snoek gelegen was. Aangezien men in die tijd in grote mengen bier nuttigde, vanwege de slechte drinkwaterkwaliteit, werd er wel beweerd, dat men "blauw" bij de "snoek"vandaan kwam.

De huidige naam leeft voort in het gelijknamige Visrestaurant' "Den Blaeuwen Snoeck" aan de Verwersdijk nummer 14. Hier kunt u het hele jaar terecht voor dagverse vis, tevens kunt u in het restaurant met groepen terecht, zowel voor de lunch alswel voor het diner!

Denkt u eraan, vis is gezond en lekker!

Verwersdijk 14, 2611 NH Delft, tel. 015 - 213 88 50
Geopend van 17.00 - 22.30 uur, dinsdags gesloten
Lunches voor groepen op afspraak

DDW De Deughlaeme Waer

Specialiteiten in:

binnen- en buitenlandse kaas,
fijne vleeswaren,
versgebrande noten en
wijnen

Brab. Turfmarkt 65 - Delft
Tel. (015) 212 32 14

Uw adres voor:

een lekker, eenvoudig belegd broodje

tot en met

volledige catering van partijen en feesten

In gesprek met Ton van Oyen van de Haagsche Boekenbeurs

Dit interview verscheen op 9 mei 1993 in Delft op Zondag. *In januari 2002 heeft Ton van Oyen de tekst waar nodig gecorrigeerd en aangevuld.*

Het oudste en gezelligste boekwinkeltje in Delft is te vinden aan de Hippolytusbuurt. Torenhoge stellingen tweedehands boeken zijn er te vinden. Een familiebedrijf waar drie Van Oyens al 52 jaar bezig zijn met hun grote liefhebberij: het handelen in boeken. Nu anno 1993 zwaait zoon Ton van Oyen er de scepter. Het geheel is wat aangepast aan deze tijd, maar oude boeken in- en verkopen doet hij nog steeds en enkele klanten uit vaders tijd brengen nu nog steeds een bezoekje aan de boekwinkel die de naam 'De Haagsche Boekenbeurs' draagt.
Wat doet een Haags winkeltje in Delft? De oorsprong van de naam van dit toch écht Delfts winkeltje stamt uit het jaar 1941. In dit jaar begon Cor van Oyen met dit boekenwinkeltje in Delft, omdat hij uit Den Haag kwam gaf hij er een 'Haagse' naam aan. Wegens ziekte moest hij in 1952 de zaak overdoen aan zijn broer Jan, de vader van Ton, die destijds in Leiden woonde. Deze was al jaren gek van boeken; de beslissing om de zaak over te nemen van zijn broer was dan ook snel genomen.

Enthousiast

De familie Van Oyen verhuisde naar Delft. Met veel plezier zette vader Van Oyen zijn grote hobby in Delft voort. In 1959 werd zoon Ton in de zaak gezet, hij moest meehelpen. 'Aanvankelijk wilde ik kok worden', vertelt hij. 'Dat ging niet door toen ik bij een ongeluk met mijn knie onder het achterwiel van een wagen terechtkwam. Mijn vader zei, kom dan hier werken. Ik zag het in eerste instantie helemaal niet zitten als jongetje van 15/16 jaar om tussen die muffe boeken mijn tijd door te brengen. Maar toen ik werkelijk mijn neus tussen de boeken stak, groeide mijn enthousiasme. Iedere dag ging ik met mijn bakfiets de boeken bij mensen ophalen. Toen ik in 1972 de zaak van mijn vader overnam, had ik het voornemen om er een goedlopende tweedehands boekenzaak van te maken.

Bijzondere collectie

Heden ten dage verkoopt Ton niet alleen tweedehands boeken, maar ook tijdschriften en allerlei soorten kaarten. De boeken die hij inkoopt zijn voornamelijk afkomstig van particulieren die na een grote schoonmaakbeurt de oude boeken de deur uitdoen. Een van de oudste verzamelingen die Ton

Ton van Oyen voor de Haagsche Boekenbeurs in 1993 (Foto Delft op Zondag).

heeft zijn de bekende boeken van 'Cats' die stammen uit het jaar 1672. 'Maar die vond ik zelf zo bijzonder, dat ik ze thuis in mijn eigen boekenkast heb neergezet'.

Liefbebber

Ton vertelt over de grote liefhebberij van zijn vader. 'Mijn vader was een échte liefhebber van boeken. Wanneer er 's middags een partij nieuwe boeken binnenkwam, kon hij bijna niet wachten totdat hij 's avonds de boeken goed kon bekijken. Hij pluisde ze soms helemaal uit. Wij moesten dan onze mond dichthouden, want hij wilde dan volledige concentratie. Aan studenten leende hij gratis boeken uit. Ze hadden geen geld om de boeken te kopen, maar wilden ze dolgraag lezen. Mijn vader was eigenlijk geen handelaar, maar meer een liefhebber. Hij verkocht soms boeken voor maar een paar kwartjes en soms gaf hij ze zomaar weg. Een echte hobbyist was het. Op een gegeven moment ging hij toch wel inzien dat dat zo niet langer kon. En toen ik de zaak van hem overnam werd het een stuk zakelijker. Dat moest ook wel, anders hadden we nu niet meer bestaan. In het begin had ik het daar nogal eens moeilijk mee. Dan kreeg ik te horen: 'jouw vader deed dat toch heel anders, die gaf nog wel eens kortingen.' En meestal antwoordde ik dan: 'Ja, mijn vader die was veels te goed voor jullie, maar ik moet nu wel in deze dure tijd mijn hoofd boven water houden.' Later gingen de mensen natuurlijk wennen aan mijn manier van zaken doen en nu weten ze niet beter.'

Collectie

Nadat de zaak verbouwd was, kreeg Ton er steeds meer plezier in. Er ontstond wat meer ruimte en Ton probeerde vooral goede boeken zijn winkel in

te krijgen. Iedere dag is het weer afwachten wat de mensen hem brengen. Soms is het niks, maar andere dagen komen er plotseling stapels goed verkoopbare boeken binnen, die nog niet in de collectie te verkrijgen zijn. In de tijd van zijn vader kwamen er weleens mensen binnen die een hele rits boeken kochten. Het maakte niet uit wat er in stond, als ze er maar een mooie rug hadden, voor in de nieuwe boekenkast. Die tijd is nu wel voorbij. De mensen kopen volgens Ton tegenwoordiger veel gerichter.

Bijbeltje uit 1611

Ook met het aannemen van studieboeken is Ton gestopt. 'Vroeger kon je met een studieboek zo'n zes à zeven jaar doen. Tegenwoordig wordt de druk elk jaar vernieuwd, aan oude studieboeken hebben de studenten dus niets meer'. Het leukste vindt Van Oyen hele oude boeken die binnenkomen. Zo heeft hij een Frans oud bijbeltje dat stamt uit het jaar 1611. Het bijbeltje is afkomstig van een boekenfreak uit Delft die tijdens de verhuizing zijn inboedel drastisch wilde uitdunnen. Van Oyen kreeg van de man een telefoontje of hij eens langs wilde komen. Daar trof hij een schitterende verzameling oude boeken aan, waaronder het Franse bijbeltje. 'Maar zulke unieke boeken kom je maar zelden tegen, daar moet je toevallig tegenaan lopen'.

Van Oyen is een van de weinigen, zoniet de enige tweedehands boekhandelaar in Delft. 'Dat vind ik eigenlijk heel jammer' zegt hij 'wanneer er bijvoorbeeld in deze straat nog een paar zouden zitten, zou het allemaal veel beter lopen. Het één trekt het ander namelijk aan. Ik heb in mijn collectie ook een aantal boeken die ik op beurzen heb gekocht. Prachtige boeken met veel plaatwerk. Maar die kosten wel zo'n 1200 gulden en zijn dus moeilijk te verkopen. In steden als Den Haag, Amsterdam of Utrecht, waar de tweedehands handel levendig bloeit, kun je veel meer kanten uit. Jammer dat Delft wat dat betreft nog niet zo ver is'. Ondanks dat zou Van Oyen nooit weg willen uit Delft. Hij vindt Delft een gezellige en mooie plaats om te wonen.

Het karakteristieke pand waarin van 1941 tot 1998 de Haagsche Boekenbeurs gevestigd was. Deze foto is van vóór 1941 (Foto uit coll. Ton van Oyen).

Gemoedelijke sfeer

De sfeer in de 'Haagsche Boekenbeurs' is nog steeds net zoals vroeger, gemoedelijk en ongedwongen. 'Veel mensen komen hier rustig op hun gemak wat rondsnuffelen. Zelfs ook nog klanten uit mijn vaders tijd, die elke week als vaste prik hier even langs komen. Ze kopen dan een tijdschrift, een kaart en een boek.' Van Oyen herinnert zich de man nog goed die op Goede Vrijdag binnenkwam. Van Oyen draaide op dat moment de muziek van de Matheus Passion. Die man vond de muziek zo prachtig, dat hij het hele bandje bleef zitten om te luisteren. Daarna vertrok hij, zonder iets te kopen. 'Dat moet kunnen,' vindt Van Oyen. 'Mensen voelen zich hier op hun gemak. En dat komt natuurlijk ten goede aan de sfeer.'

Legitimeren

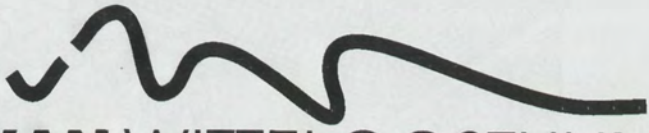
Behalve gezellige snuffelaars komen er helaas ook nog al eens wat oplichters de zaak binnenstappen. 'Als iemand binnenkomt met een hele bananendoos vol met spiksplinternieuwe boeken, dan moet er wel een lichtje gaan branden', zegt Ton. 'Negen van de tien keer zijn die boeken gestolen, daar moet je goed op letten. Wanneer ik ook maar iets van onraad ruik ga ik er meteen achteraan. Als mensen hier hun boeken komen verkopen, moeten ze zich ook altijd legitimeren. Dat lijkt in eerste instantie misschien een beetje vreemd, maar het is toch noodzakelijk. Niet alleen in het belang van de klant, maar ook voor mijn eigen veiligheid. Kijk, ik word hier ook regelmatig gecontroleerd. Als blijkt dat je een heler bent, is deze tent zo gesloten. Daar begin ik dus niet aan.'

Opvolger?

Voorlopig is Ton nog zeker tot zijn 65ste van plan om zijn boekenwinkel voort te zetten.'Mijn zoon is nu twintig jaar. Hij helpt mij zaterdags in de winkel. Of hij de zaak later ooit wil overnemen is nog de vraag. Hij zit nu nog op school en heeft er momenteel nog niet zo gek veel interesse voor. Uiteraard zou ik het leuk vinden als hij straks door zou willen gaan. Dan blijft de zaak tenminste in de familie. Hij ziet nu hoeveel werk het met zich meebrengt. Ik zou dus wel begrijpen, wanneer hij voor een andere richting zou kiezen. Maar zover is het gelukkig nog niet dus ga ik tot die tijd vol enthousiasme door!'

Noot van de redactie

Helaas kon Ton van Oyen zijn plannen om tot zijn 65ste door te gaan, en eventueel zijn zoon in de zaak te zien, niet waarmaken. Door omstandigheden gedwongen moest hij zijn boekenwinkel in 1998 sluiten, elf jaar voor zijn 65ste. Thans is hij werkzaam bij het Stanislascollege als technisch medewerker, en heeft het daar prima naar zijn zin, zoals blijkt uit het (tweede) interview met Delft op Zondag (2 december 2001).

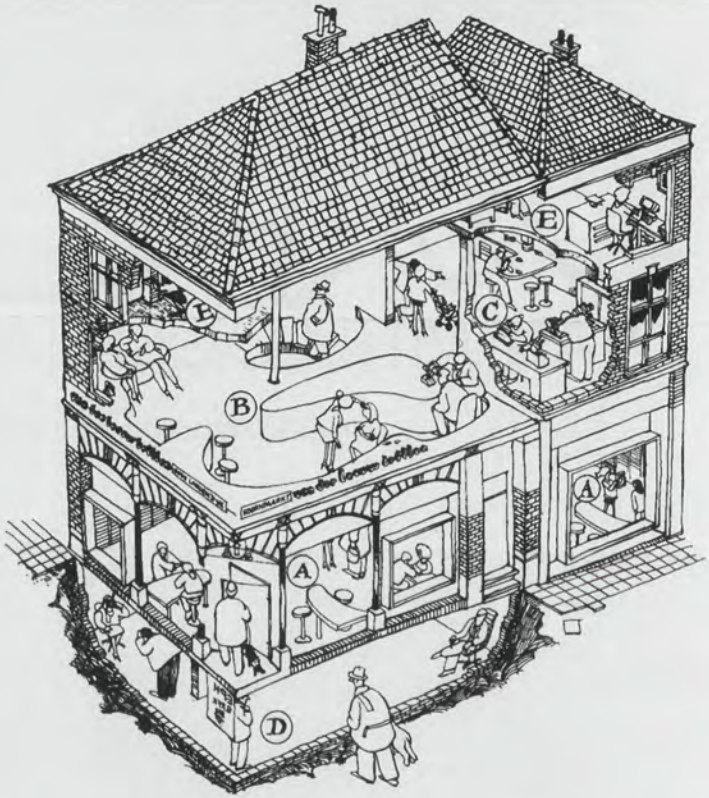
VAN WITTELOOSTUIJN

projekt/woninginrichting

Koornmarkt 89
2611 ED Delft
tel. 015-212 42 73
fax 015-215 84 50

A WINKEL

B CONTACTLENS-AFDELING

C SLIJPERIJ

D OPTOMETRIE-AFDELING

E KANTOOR VOORRAAD

VAN DER LEEUW *Optiek*

OPTOMETRISTEN/CONTACTLENSSPECIALISTEN ANVO

Oude Langendijk 1, hoek Koornmarkt, Delft, Telefoon 015 - 214 08 80

www.vdleeuwoptiek.nl - vdleeuwoptiek@optiplaza.nl

De Le Comteprijs 2001

W.F. Weve

In het jaar 2001 werd voor de tweede keer de Le Comteprijs uitgereikt. Vele personen en instellingen hadden in het daaraan voorafgaande kalenderjaar verfraaiingen aan Delftse panden uitgevoerd. Een aantal daarvan had dat op een zodanige duurzame, cultureel waardevolle en historisch verantwoorde wijze gedaan dat ze in aanmerking kwamen voor een nominatie voor de Le Comteprijs 2001. Over de instelling in 1999 en achtergronden van deze prijs heeft u kunnen lezen in het vorige jaarboek van de vereniging. De Commissie Le Comte inventariseerde ook nu weer eerst alle mogelijk nominaties, zonder 'aanzien des persoons' en zonder al te veel te selecteren. Alle voordrachten door derden die bij het bestuur waren ontvangen, werden in de procedure meegenomen. Daarnaast ging de commissie uit van eigen waarnemingen en gegevens van Bouw- en Woningtoezicht.

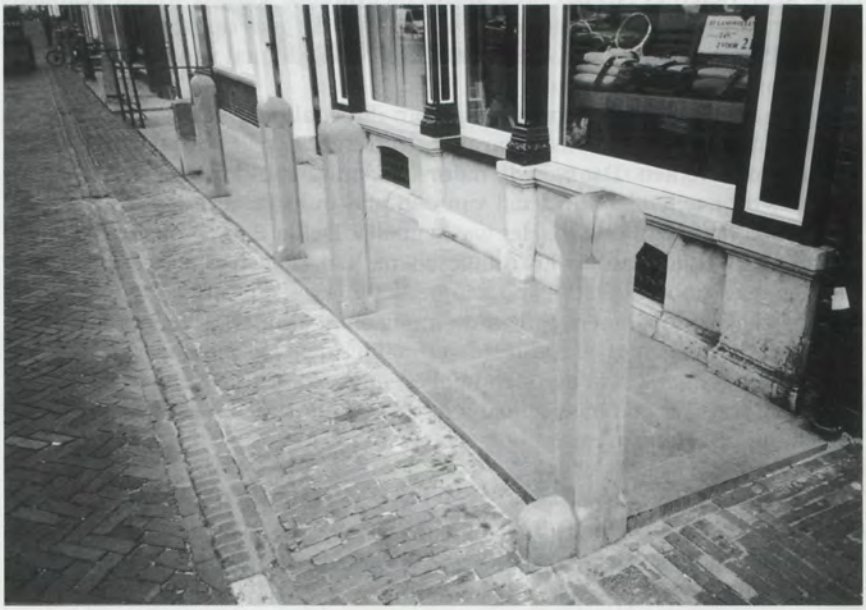
Om te komen tot de nominaties voor de Le Comteprijs 2001 heeft de commissie zich over 16 verfraaiingen gebogen. Dat is bijna de helft van het aantal gegadigden voor de Le Comteprijs 2000. Dat wil gelukkig niet zeggen dat er veel minder verfraaiingen waren uitgevoerd. Van dat aantal viel destijds namelijk de helft af omdat de verfraaiingen niet in 1999 gereed waren gekomen. Deze keer vielen er slechts twee af die niet in 2000 gereed waren gekomen zodat er 14 gegadigden overbleven, een aantal dat niet opmerkelijk verschilt van de 15 in het vorige jaar. De tijd zal leren of het aantal van ca. 15 een jaarlijks gemiddelde blijkt te zijn.
Eén verfraaiing kwam ter sprake, waarvan direct al duidelijk was dat die van een bijzondere kwaliteit was, maar ook dat die zeker niet voor de prijs in aanmerking kon komen. Dat was de muurschildering aan de zijgevel van Cameretten 1, voorstellende een detail van een glas-in-loodraam dat Delft in 1603 aan Gouda had geschonken. Het was namelijk Delfia Batavorum zelf geweest die de muurschildering als lustrumgeschenk aan Delft had aangeboden. Het kan uiteraard nooit de bedoeling van de vereniging zijn om de Le Comteprijs aan zichzelf toe te kennen. Indien de muurschildering door een 'buitenstaander' zou zijn aangebracht zou deze verfraaiing naar de mening van de commissie overigens zeker hoge ogen hebben gegooid. Uit de dertien andere gegadigden koos de commissie unaniem drie nominaties en stelde bij elk een toelichting op. Het waren:

Eerste genomineerde
G.A. Meeuwis, Oude Delft 82
voor het aanbrengen van een uithangteken aan de voorgevel en het vernieuwen van een hardstenen stoep met eigentijds vormgegeven stoeppalen.

1. Aan de oude uitsteekarm kreeg Oude Delft 82 een nieuw uithangteken in de vorm van een bronzen overhemd, dat verwijst naar de winkel in het pand.

2. Oude Delft 82 kreeg niet alleen een nieuw uithangteken maar ook een nieuwe stoep. De hardstenen stoeppalen kregen een moderne detaillering.

Het winkelwoonhuis Oude Delft 82 is een hoekhuis, maar werd dat pas in 1939. In dat jaar werd de Peperstraat verbreed nadat enkele panden aan de noordzijde van die straat door brand waren verwoest. De rechterzijgevel werd geheel nieuw opgetrokken en de hoofdingang van de winkel werd in de nieuwe zijgevel aan de Peperstraat gesitueerd. De negentiende-eeuwse voorgevel aan de Oude Delft met een fraaie winkelpui bleef evenwel behouden, al verloor de winkeldeur haar functie. Deze gevel heeft daardoor nog steeds overduidelijk het karakter van een voorgevel. In het jaar 2000 werd dat historische karakter nog door twee ingrepen versterkt.

Tussen de ramen op de verdieping bevindt zich nog steeds een oude ijzeren uitsteekarm van een al geruime tijd geleden verdwenen uithangbord. De eigenaar liet aan deze uitsteekarm een nieuw uithangteken aanbrengen, ontworpen door kunstenaar Richard de Vrijer. Het kreeg de vorm van een overhemd met stropdas en werd in brons uitgevoerd. Het sluit aan bij de oude traditie van uithangtekens die in een driedimensionale afbeelding, op symbolische wijze, laten zien wat er in een pand te koop was. De aanwezigheid van de uitsteekarm en het voorkomen van oude uithangtekens en uithangborden elders in de Delftse binnenstad geeft aan dat ze, ondanks de soms grote hoogte waarop ze zijn aangebracht, zeer wel bij de oude binnenstad kunnen passen, mits ook de uitvoering in het stadsbeeld past.

De andere verfraaiing betreft de vernieuwing van de stoep die door langsrijdend verkeer in slechte toestand was geraakt. De nieuwe stoep kreeg stoeppalen, uitgevoerd in Ierse hardsteen. Ze werden geleverd door de firma Abaco, en in het zand geplaatst om enigszins mee te kunnen geven bij een onverhoopte aanrijding. De eigenaar, de heer G.A. Meeuwis, koos niet voor een 'gewone' achthoekige paal met bolle kop of een kopie van een oud ontwerp, maar koos voor een nieuw ontworpen paal. Zijn echtgenote Evi Meeuwis-Schiechtl, ontwierp de stoeppalen met een achthoekige doorsnede, een vierkante basis en een vierkante, aan vier zijden naar boven toe afgeronde kop. De tweevoudige verfraaiing laat zien dat historische elementen als stoeppalen en een uithangteken ook goed in eigentijdse vormen uit zijn te voeren.

Tweede genomineerde
Stichting Pieter van Foreest, Oude Delft 147
voor het aanbrengen van een medaillon met het portret van Pieter van Foreest.

Het pand Oude Delft 147 is een opmerkelijk klein huis dat wel bekend staat als het kleinste huisje van Delft. Hoewel het klein is, valt het op door het rood geschilderde metselwerk in baksteen met wit geschilderde banden van natuursteen, kenmerkend voor een oude bouwwijze. De voorgevel bezit slechts twee deuren op de begane grond en één venster op de verdieping. Achter de linker deur gaat een poort naar een achterterrein schuil zodat de inwendige

3. Aan de voorgevel van Oude Delft 147 werd een bronzen medaillon aangebracht dat het portret toont van Pieter van Foreest, de geneesheer die hier in de zestiende eeuw woonde.
4. Het bronzen medaillon toont het portret van Pieter van Foreest.

woonruimte nog kleiner is dan de voorgevel doet vermoeden. Raam en deuren zijn in de loop der tijd gemoderniseerd, maar het huisje is in oorsprong nog zestiende-eeuws. Het staat bekend als het huis waarin van 1573 tot 1596 Pieter van Foreest woonde. De in Alkmaar geboren en overleden Pieter van Foreest (1521-1597) was destijds een van de belangrijkste medici van ons land. In 1543 promoveerde hij aan de universiteit van Bologna en werkte vervolgens enige tijd in Rome en Parijs. Van 1558 tot 1596 was hij stadsgeneesheer van Delft. Hij was ook lijfarts en vriend van prins Willem van Oranje die zijn intrek in het voormalige Sint-Agathaklooster had genomen. Van 1573 tot 1596 woonde Van Foreest in het huisje dat wij kennen als Oude Delft 147. Het verhaal gaat dat hij met opzet in een dergelijk klein huisje woonde als uiting van nederigheid. Uit bewaard gebleven belastingkohieren blijkt echter dat hij zodanige bedragen aan belasting betaalde dat het niet aannemelijk is dat hij slechts dat kleine huisje bewoonde. Het huisje stond dan ook niet op zichzelf maar was een zijhuis van het rechts belendende pand, het hoofdhuis, waarin Pieter van Foreest moet hebben gewoond. Nog steeds bevindt zich achter de rechter deur van Oude Delft 147 een trap die toegang geeft tot zowel het bovenhuis van nummer 147 als het bovenhuis van nummer 149 die samen één woning vormen. Een en ander neemt niet weg dat de geschiedenis van Oude Delft 147 verbonden is met de zeer belangrijke historische figuur Pieter van Foreest.
Het is een zeer goede gedachte geweest dat de jonge stichting die zijn naam draagt de herinnering aan Pieter van Foreest op deze plek levend wil houden. Zij gaf Richard de Vrijer opdracht het bronzen portretmedaillon te vervaardigen dat aan de gevel van Oude Delft 147 werd aangebracht. Het fraai uitgevoerde medaillon toont de vriendelijke en wijze man die Pieter van Foreest moet zijn geweest. Vorm en afmetingen zijn in goed evenwicht met de architectuur van het huisje.

Derde genomineerde
J. Koelstra en mevr. J. Koelstra-van der Struif, Voorstraat 12
voor de restauratie van de voorgevel en het aanbrengen daarin van een gevelsteen voorstellende 'De Ghecapte Poel'.

Delft kent maar zo'n twintig huizen met een echte zestiende- of zeventiende-eeuwse trapgevel. Deze gevels verkeren geen van alle nog in de oorspronkelijke staat. Onderdelen als ramen en onderpuien werden vrijwel altijd wel eens aangepast aan latere gebruikseisen of aan een latere mode. Bouwvallige delen werden wel eens volledig vernieuwd. De voorgevel van Voorstraat 12, uit het begin van de zeventiende eeuw, is wat dat betreft geen uitzondering. De oorspronkelijke kruisvensters, met glas-in-lood en luikjes, en de oorspronkelijke pui, met een deur in het midden en eveneens glas-in-lood en luikjes, werden reeds lang geleden vervangen. In de achttiende eeuw kreeg het huis schuifvensters en in het midden van de negentiende eeuw werd er een pui

5. De voorgevel van Voorstraat 12 werd gerestaureerd waarbij onder meer een oudere pui werd gereconstrueerd.

6. Tussen de vensters op de verdieping van Voorstraat 12 werd een nieuwe gevelsteen aangebracht. De voorstelling verwijst naar heden en verleden van het huis en zijn bewoners.

aangebracht met eenvoudige forse pilasters en met aan de rechter zijde een deur en links daarvan twee vensters. In 1934 liet 'coiffeur' W. van Baarle een nieuwe winkelpui aanbrengen, weliswaar in 'Oud-Hollandse' vormen, maar met een grote etalageruit. Nog tot ver in de twintigste eeuw dreef J. Bijlsma er een kapsalon.
Het komt vaak voor dat kleine winkels buiten de specifieke winkelgebieden hun winkelfunctie verliezen. In vele gevallen krijgen die panden een woonfunctie, waarvoor de etalage niet altijd even goed geschikt is. Indien de pui geen of weinig historische waarde heeft kan men overwegen die te vervangen door een nieuwe moderne pui of die een oudere vorm reconstrueren. Dat laatste is bij Voorstraat 12 gedaan. Aan de hand van een oude foto en verbouwingstekeningen reconstrueerde architectenbureau Tak de negentiende-eeuwse pui, maar met behoud van de twintigste-eeuwse stalen puibalk. De oude gevel werd hersteld waarbij enkele ontbrekende details werden gereconstrueerd.
Tussen de vensters op de verdieping is het oorspronkelijke metselwerk reeds lang geleden vernieuwd. Daarin konden de eigenaren een gevelsteen plaatsen op een logische, goed zichtbare plaats maar zonder authentiek zeventiende-eeuws metselwerk te vernietigen. De gevelsteen is ontworpen en vervaardigd door Els Orie-Suhr. De afbeelding geeft de nieuw bedachte huisnaam weer: 'De ghecapte Poel' en het jaartal 2000 in Romeinse cijfers. Die naam herinnert aan de lange tijd dat er in het huis een kapsalon was gevestigd en aan de vroegere 'poelenmarkt' op de er tegenover gelegen Poelbrug. De daar verhandelde poelen zijn in hedendaags Nederlands kippen. De steen toont daarom een kip met een keurig kapsel.

De toekenning van de Le Comteprijs 2000

Namens het verenigingsbestuur maakte de voorzitter W. Aalbers tijdens de algemene ledenvergadering op 15 mei 2001 de winnaar bekend. Hij reikte de Le Comteprijs 2000 uit aan het echtpaar J. Koelstra en J. Koelstra-van der Struif voor de restauratie van de trapgevel van Voorstraat 12 en het daarin aanbrengen van een daar goed bij passende moderne gevelsteen. In zijn dankwoord kon de heer Koelstra de toelichting op de nominatie nog aanvullen. Hij vertelde dat op de gevelsteen onder meer een gebroken ei is afgebeeld. Het refereert aan de familienaam van zijn echtgenote: 'Van der Struif'. De gevelsteen vertelt inderdaad een heel verhaal.

De foto's bij dit artikel zijn vervaardigd door de auteur.

Hoogheemraadschap van Delfland

Het hoogheemraadschap van Delfland werd in 1289 gesticht door graaf Floris V. Het gebied wordt in het westen tussen Hoek van Holland en 's-Gravenhage begrensd door de Noordzee, in het noorden tussen 's-Gravenhage en Zoetermeer door de landscheiding met het hoogheemraadschap van Rijnland en in het oosten resp. zuidoosten door de landscheiding met het hoogheemraadschap van Schieland en de Schie en in het zuiden door de Nieuwe Waterweg en het Scheur. Vanouds heeft het schap de zorg voor de buitenwaterkering, sinds 1977 ook voor de binnenwaterkeringen en de zorg voor het waterbeheer in de boezem. In het laatste kwart van de 20e eeuw is aan deze taken nog de waterzuivering toegevoegd.

Archief

Bij het archief van het hoogheemraadschap worden de archieven van het hoogheemraadschap en zijn rechtsvoorgangers, de polders, bewaard. In deze archieven treft u naast informatie over waterstaatswerken ook geografische- en genealogische gegevens aan. Aangezien het hoogheemraadschap tot de overheid behoort, is op deze archieven de archiefwetgeving van toepassing waardoor zij grotendeels openbaar zijn en kosteloos door belangstellenden kunnen worden geraadpleegd. Een bijzonder onderdeel van de archieven vormen de kaarten en tekeningen. Naast 16e eeuwse kaarten kunt u ook kaarten uit het laatste kwart van de 20e eeuw raadplegen.

Hoogheemraadschap van Delfland

Bibliotheek en foto's

De bibliotheek bevat circa 7000 titels. Onderwerpen zijn het beheersgebied en de geschiedenis van Delfland en de waterstaat in het algemeen. Naast 17e eeuwse werken kunt u hier ook recent materiaal aantreffen. De catalogus van de bibliotheek is met behulp van een computer te raadplegen. Tevens beschikt het hoogheemraadschap over een collectie van c. 3000 foto's betreffende onderdelen van de taakuitoefening, uiteenlopend van personen tot gemalen.

Waar en wanneer

De ingang van het hoogheemraadschap is te vinden aan de Phoenixstraat 32. Het archief is geopend van maandag tot en met vrijdag. De openingstijden zijn 9.30 tot 12.15 en van 13.30 tot 16.30 uur. Bezoek bij voorkeur na voorafgaande afspraak. Op diensten, zoals het laten verrichten van onderzoek en het verstrekken van kopieën zijn de geldende tarieven van de Legesverordening van Delfland van toepassing.

Hoogheemraadschap van Delfland

de Bruyn & Mouthaan
MAKELAARDIJ O.G.

TE KOOP?

NVM RMT

(015) 214 13 13

Delfiana 2001

Max van Noort

Grootste Delftsblauwe bord

Het grootste Delftsblauwe bord ter wereld met een doorsnede van tachtig centimeter werd op 21 februari 2001 bij het Zeeuws veilinghuis te Middelburg geveild. De afbeelding van een man en vrouw in een paardenslee is afgeleid van een aquarel van Otto Eerelman die eveneens werd aangeboden. Het bord was afkomstig uit een particuliere verzameling. In totaal zouden er nog slechts drie exemplaren van deze borden bestaan. De Koninklijke Porceleyne Fles kon aan het beeldmerk bewijzen dat het aldaar was vervaardigd en wel in 1918. Men wist overigens niet dat er ooit borden waren gemaakt met een doorsnede van meer dan 53 centimeter. Aanvankelijk had De Porceleyne Fles ook belangstelling voor dit unieke bord, maar toen nader onderzoek uitwees dat er sprake was van een kleine beschadiging werd van een bod afgezien. De richtprijs lag tussen de vijf- en zevenduizend gulden, maar de hamer viel pas bij 25.150 gulden (ca. € 11.400).
De Telegraaf, 20 februari 2001, *Delftse Post,* 21 februari 2001.

Gezicht op de Westvest

Op een veiling van negentiende-eeuwse schilderkunst bij Christie's in Amsterdam werd op 24 april 2001 een Delfts stadsgezicht van Johannes Christiaan Karel Klinkenberg aangeboden. Het ging om een olieverf op paneel van 22 bij 33 centimeter met de titel 'Gezicht op de Westvest'. Klinkenberg (1852-1924) hanteerde een zonnig palet. Zijn tijdgenoten van de Haagse School verhieven de grijze en grauwe tinten van het Hollands landschap tot norm. Klin-

kenberg zocht juist de zonnige kanten van het leven. Een Nederlandse particulier had er 37.600 gulden (17.000 euro) voor over bij een taxatieprijs van tussen de twintig- en dertigduizend gulden.
Delftsche Courant, 24 en 28 april 2001.

Delfts zilver

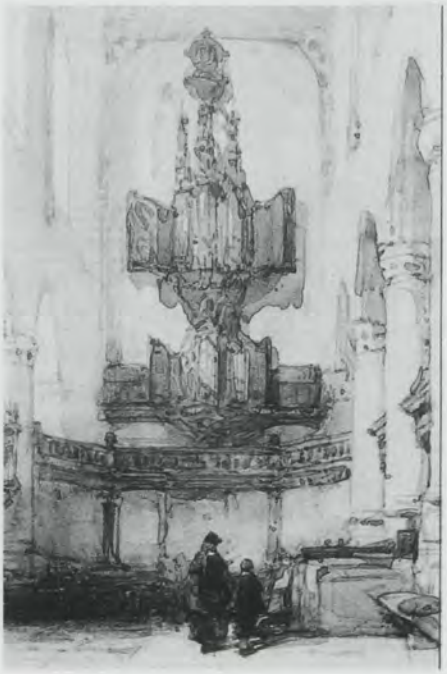
De zilververveiling bij het Amsterdamse veilinghuis Sotheby's heeft op 7 mei 2001 hoge prijzen opgeleverd voor Delfts zilver. Er ging zeer uiteenlopend materiaal onder de hamer, maar het pièce de résistance was wel een zilveren tabakspot van de Delftse zilversmid Adam van de Goorberg (1752-1812) (zie afbeelding). De verwachte opbrengst van de pot - die werd vervaardigd in 1782 - lag tussen de 40.000 en 60.000 gulden. Hij bracht evenwel 84.000 gulden op (ca. € 38.000).
Van de vader van Adam, Dirk van de Goorberg, ging een zilveren mosterdpot uit 1777 over in andere handen voor 38.000 gulden (ca. € 17.250) bij een richtprijs van 7.000 gulden. Een identiek exemplaar bevindt zich overigens in de collectie van Museum Lambert van Meerten. Van dezelfde zilversmid werd

een visschep uit 1771 op 9.000 gulden (ca. € 4.000) afgehamerd.
Van Adams broer Willem (1754-1833) werd een set van twee koektrommels aangeboden: een ronde en een vierkante. Het setje uit 1782 bracht 21.600 gulden op (ca. € 9.800).

De pater familias, Dirk van de Goorberg, stond letterlijk aan de wieg van hetgeen later een befaamde Delftse zilversmidfamilie zou worden. In 1747 werd hij meester van het Delftse St. Lucasgilde. Zoon Willem werd in 1779 zilversmid in Leiden en was tussen 1784 en 1796 zelfs Deken van het Gilde der zilversmeden aldaar. De andere zoon Adam bleef in Delft en huwde in 1776 met Jurriana, dochter van de vermaarde Haagse zilversmid Fortman. Het paar ging wonen in het ouderlijk huis 'De Pelikaan' aan de Markt in Delft. Net als zijn vader werkte Adam in typisch Haagse rocaille stijl, die goed zichtbaar is in de geveilde tabakspot.
Delftsche Courant, 8 mei 2001.

Tekeningen van Johannes Bosboom

Het gemeentearchief van Delft heeft op een veiling bij Sotheby's te Amsterdam twee tekeningen verworven van Johannes Bosboom (1817-1891). De eerste is een krijttekening van kinderen in de zaal van het weeshuis aan de Oude Delft 59, waar nu de studenten van Sanctus Virgilius zijn gehuisvest. Een soortgelijke, wat meer uitgewerkte en van meer kleur voorziene tekening van Bosboom werd in 1999 door een kunsthandelaar aan het archief aangeboden, maar werd toen vanwege de zeer hoge vraagprijs niet gekocht.
De tweede aanschaf is een kleine penseeltekening van het in 1856 gesloopte orgel in de Oude Kerk, waarvan tot nu toe alleen schilderijen bekend waren. De tekening dateert uit 1855, een jaar voordat het orgel werd afgebroken.
Tijdens dezelfde veiling werden ook vier primitief getekende etsen gekocht van de ontsnapping van Hugo de Groot uit slot Loevestein

Het orgel van de Oude Kerk. Penseeltekening van Johannes Bosboom (1855) (Fotoreproductie Gemeentearchief Delft)

Kinderen in de zaal van het weeshuis aan de Oude Delft . Krijttekening van Johannes Bosboom (Fotoreproductie Gemeentearchief Delft)

in 1620. Deze waren door het archief nooit eerder gesignaleerd en dat bleek bij nader onderzoek ook niet verwonderlijk. Het Rijksprentenkabinet bezit weliswaar deze afbeeldingen, maar van een andere uitgever en niet in dezelfde kleur gedrukt. Ook de Atlas van Stolk in Rotterdam, de andere instantie met een grote collectie historieprenten, heeft slechts een van de vier etsen in deze uitvoering. Een unieke aanwinst derhalve.
Delftsche Courant, 27 augustus 2001; *Delftse Post,* 7 september 2001.

Een Delftse Jan Steen?

Op de PAN Amsterdam, de Kunst- en Antiekbeurs van de Lage Landen, werd door de kunsthandel Salomon Lilian een nieuw ontdekt schilderij van Jan Steen (1626-1679) aangeboden waarop een aandoenlijk joch te zien is dat met knikkers speelt. Knikkerspelletjes waren in de zeventiende eeuw zeer populair. Het is bekend dat Jan Steen zijn familie dikwijls voor zijn werken liet poseren en het jongetje is geïdentificeerd als mogelijk zijn zoontje. Het schilderijtje van slechts 25 bij 20 centimeter had een vraagprijs van 800.000 gulden (ca. € 365.000).
Jan Steen huwde op drieëntwintigjarige leeftijd de dochter van de Haagse meesterschilder Jan van Goyen bij wie hij in de leer was. Een kleine vijf ja-

ren woonde het paar in de hofstad en kreeg daar ook twee kinderen: Thadaeus en Eva. In 1654 verhuisden zij naar Delft alwaar Jan Steen de bierbrouwerij 'De Slange' aan het Oude Delft huurde. Hij was echter kunstenaar en geen zakenman, zodat het met de brouwerij niet bepaald voorspoedig ging. Omdat hij bovendien nogal ongedurig van geest was verliet hij onze stad weer na twee jaar. Het zoontje zal dan vijf of zes jaar oud zijn. Dat is dan ongeveer de leeftijd van het afgebeelde jongetje. Het is dus zeer wel mogelijk dat het hier een werk van Jan Steen betreft dat in Delft tot stand is gekomen. *De Telegraaf* 28 september 2001; informatie *kunsthandel Salomon Lilian*.

VOC-D(elft)

Bij het Haagse veilinghuis Van Stockum kwam op 16 november 2001 een met haaienleer overtrokken houten omslagje ten behoeve van een jaaralmanak aan bod. In het midden ervan bevond zich een zilveren ornament met de afbeelding van een schip van de Verenigde Oostindische Compagnie. De twee buitenste zilveren sloten waren aan voor- en achterzijde gegraveerd met VOC-D, het teken van de Delftse Kamer van de VOC. Het geheel kon worden afgesloten met een zilverstift, die vroeger werd gebruikt om op papier met een krijtgrond te schrijven. Deze omslagen werden als relatiegeschenk aan bevoorrechte personen uitgereikt. Het geheel dateert uit de achttiende eeuw. Ondanks het betrekkelijk kleine formaat van het omslagje van ca. 8 bij 14 cm en het ontbreken van inhoud en stift was de taxatieprijs niettemin 2.000 gulden. De belangstelling voor dit kleinood was groot. Pas bij 4.800 gulden (ca. € 2.200) staakten de biedingen.

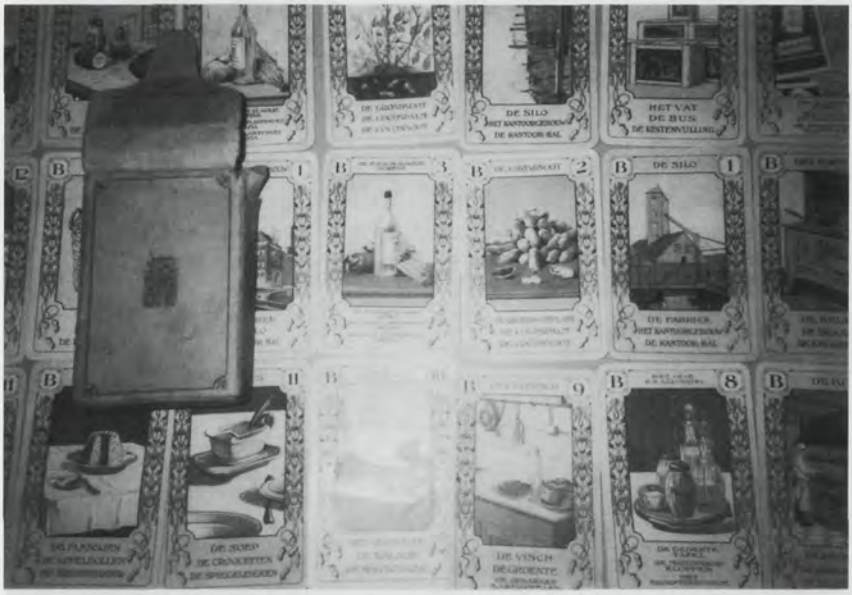
Een overeenkomstig Delfts omslagje mét inhoud en zilverstift en nu bestemd

als notitieboekje met nog 17 van de oorspronkelijke 19 velletjes blanco papier werd door het IJmuidense antiquariaat A. Asher & Co. te koop aangeboden voor *f* 23.350 (€ 10.600).
Van Stockum's Veilingen b.v., 16 november 2001.

Gezicht op Delft bij winter

Bij de kunsthandel Pieter Overduin te Giessenburg in de Alblasserwaard werd op de zogenaamde opendeurdagen in november 2001 een negentiende-eeuws Delfts stadsgezicht te koop aangeboden van de hand van Bart J. van Hove (1790-1880), een Haags schilder en medeoprichter van de Pulchri Studio. Op het paneel uit omstreeks 1845 is duidelijk de Nieuwe Kerk te zien. In winterse sfeer heeft Van Hove vanaf de Geerweg in de richting van de Verwersdijk de kerk geschilderd met de oude, korte spits. Na de brand in 1872 is deze vervangen door een lange spits zoals we die nu nog kennen. Van Hove was een schilder die in zijn tijd zeer werd gewaardeerd. Keizer Alexander van Rusland bestelde bij hem vele schilderijen en begiftigde hem eens met een diamanten ring. Samen met zijn volle neef, de beroemde schilder Andreas Schelfhout, liep hij voorop bij de ontwikkelingen van zijn tijd en velen zien in Van Hove de nestor van de Romantische School. Zijn werk is dan ook in vele binnen- en buitenlandse musea vertegenwoordigd. De vraagprijs van de Delftse voorstelling bedroeg rond de honderdduizend gulden (ruim 45.000 euro), maar er dienden zich vooralsnog geen kopers aan.
Delftsche Courant, 20 november 2001.

Delfts kwartetspel

Bij het Haarlemse veilinghuis Bubb Kuyper werd op 28 november 2001 een compleet kwartetspel geveild dat volgens de catalogus in circa 1905 was uitgegeven door de Calvé Oliefabrieken. De 38 gekleurde kaarten waren in zeer goede staat en zaten nog in het originele wat beduimelde kartonnen doosje. De afbeeldingen tonen de fabriek en het kantoorgebouw, de bekende door Theo van Hoytema ontworpen houten slaoliekrat, receptenboekjes, ingrediënten, eindproducten, enzovoorts. Omdat de eerste receptenboekjes pas in 1913 verschenen, dateren wij het spel rond die datum. Voor honderd gulden (€ 45) verwisselde het kwartetspel van eigenaar.
Veilinghuis Bubb Kuyper b.v., 28 november 2001.

Tekeningen van de Nieuwe Kerk

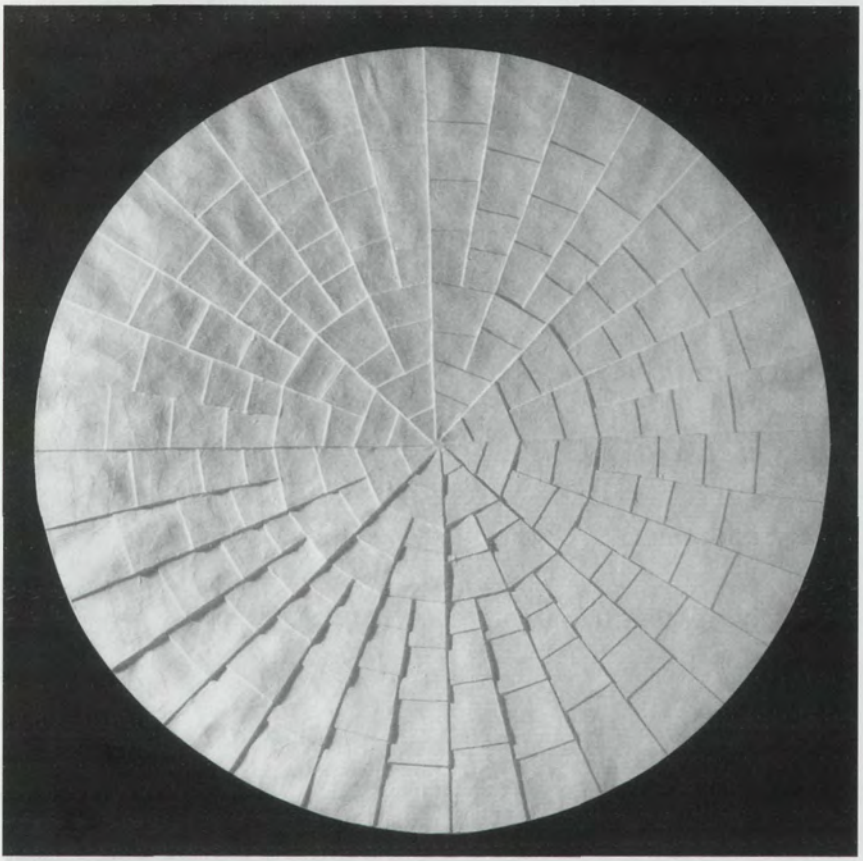
Het Delftse gemeentearchief heeft bij het veilinghuis Sotheby's in Amsterdam de hand weten te leggen op twaalf zwarte krijttekeningen van Dirk Nijland (1881-1955). Met deze tekeningen wordt de restauratie van de Nieuwe Kerk in de jaren 1923 tot 1937 in beeld gebracht. Zij stellen allemaal herstelwerkzaamheden aan het interieur van de kerk voor. Dirk Nijland was sterk geboeid door het werk van deze restaurateurs en zodoende bezit Delft nu afbeeldingen van metselaars, beeldhouwers, steenbikkers en steenzagers.
"Een mooi overzicht van de steenhouwerijloods en afbeeldingen van het om-

vangrijke steigerwerk complementeren deze aanwinst" laat Sam Schillemans van het archief weten. Nijland was leerling van A.J. Derkinderen (1859-1935) en stond bekend als een begaafd schilder en knap tekenaar. Musea als Boymans van Beuningen, Frans Hals en Kröller Müller hebben werk van hem in bezit.
Delftsche Courant, 29 november 2001; *Delftse Post,* 30 november 2001; Foto: Fotoburo Fred Nijs.

'De Cirkel' van Jan Schoonhoven

Het werk 'De Cirkel' dat de Delftse kunstenaar Jan Schoonhoven in 1967 maakte, heeft bij het Amsterdamse veilinghuis Sotheby's 360.000 gulden (163.360 euro) opgebracht. Een Nederlandse verzamelaar kocht het werk voor het hoogste bedrag dat ooit is neergeteld voor een Schoonhoven. Het werk van wit geschilderd papier-maché op karton heeft een diameter van honderdtwintig centimeter en had een richtprijs van 120.000 tot 150.000 gulden.
Jan Schoonhoven (1914-1994) was een belangrijke representant van de Zero- of NUL-beweging. Het grondbeginsel hiervan was het figuratieve te reduceren. Men wilde de werkelijkheid in essentie tonen door middel van de werkelijkheid van materialen. De kleur wit was een belangrijk middel om dit tot

uiting te laten komen, met daarnaast de elementen licht, lucht en water. De kunstenaar aanvaardde de dingen zoals ze waren en vermeed daarbij alle persoonlijke gevoelens. (Zie ook *Jaarboek Delfia Batavorum* 2000, blz. 188). *Delftsche Courant,* 12 december 2001; Foto Sotheby's Amsterdam

De Rabobank is een bank met een idee.

Dat idee heet samenwerken en bouwen aan relaties.

Dat is meer dan een belofte.

Het is onze mentaliteit.

Wat u ook wilt aanpakken we helpen u graag op weg.

Met onze kennis en onze contacten.

Met uitstekende adviezen, producten en diensten.

Dat is onze kracht.

De kracht van samenwerken.

Midden in de samenleving

Rabobank Delflanden

Service Centrum, telefoon: (015) 2 700 600

Archeologische kroniek van Delft en omstreken 1999–2001

Epko Bult en Eveline van der Steen

In de periode 1999-2001 zijn verschillende grotere en kleinere opgravingen uitgevoerd en archeologische waarnemingen gedaan door het vakteam Archeologie van de gemeente Delft.

Delft centrum

Parkeergarage Phoenixstraat

Gedurende een groot deel van 1999 zijn er archeologische waarnemingen en een opgraving verricht bij de aanleg van de nieuwe parkeergarage aan de Phoenixstraat. Op deze plek, tussen de Phoenixstraat en de Oude Delft, werd vermoed dat het klooster Hiëronymusdal heeft gestaan. Dit klooster is omstreeks 1403 gesticht door de Broeders des Gemenen Levens, ook wel fraterheren genoemd. Na de Alteratie van 1572 werd het opgeheven. Daarna verleende het complex enige tijd onderdak aan de Stads 'geschutgyeter'. Wel werden, ook in de zeventiende eeuw, nog studenten van de Latijnse School ondergebracht in het Fraterhuis.
De oudste vondsten dateren van vóór de tijd van het klooster: afvalkuilen en greppels. De greppels verdeelden het onderzochte terrein in oost-west gerichte percelen. Aardewerk gevonden in de greppels dateert uit de veertiende eeuw, maar het is waarschijnlijk dat de percelering al ouder is en mogelijk dateert uit de twaalfde eeuw. De breedte van de percelen komt overeen met 5 roeden (19 meter). De greppels en kuilen werden dichtgegooid met mest. Sommige perceelgreppels zijn vervangen door tuinmuren. Uit dezelfde tijd dateren ook de oudste gevonden funderingen, waarvan er sommige hoogstwaarschijnlijk tot het klooster gerekend kunnen worden.
De opgravingen hebben een deel van de locatie van het kloostercomplex getraceerd: deels ter plekke van de parkeergarage en doorlopend onder het terrein van Sociëteit Phoenix. De toegang was aan de Oude Delft.
Bij de aanleg van de parkeergarage werd muurwerk van een kelder behorende tot het kloostercomplex aangetroffen. De kelder had een bakstenen vloer, die afliep naar de zijden waar afwateringsgoten langs de muren liepen. De binten van de houten vloer van de begane grond werden aan de westzijde en in het midden gedragen door natuurstenen zuilen, aan de oostzijde door korte muurtjes. In de late vijftiende of in de zestiende eeuw werden nog enkele muren in de kelder gebouwd, waardoor deze in een aantal ruimtes

Overzicht van het opgravingsterrein.

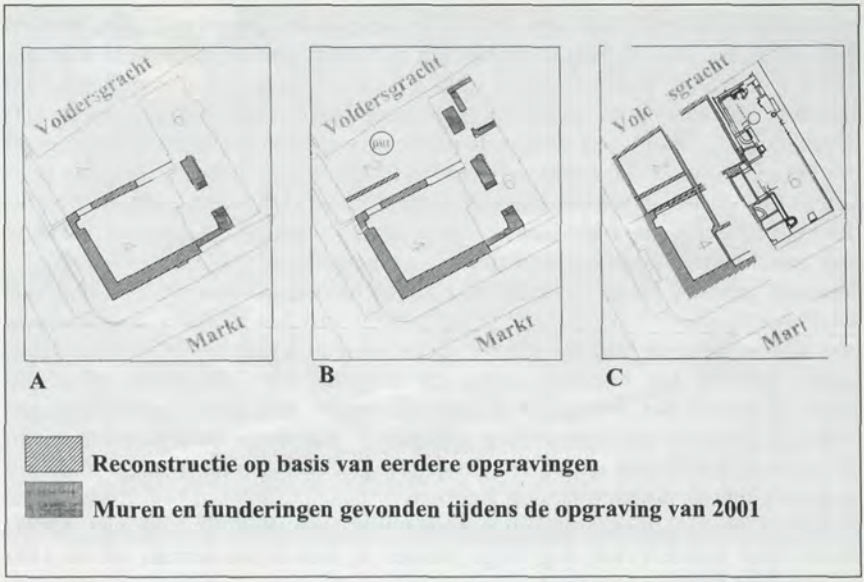
Keldervloer met natuurstenen zuilen en muurtjes.

werd onderverdeeld. Het gebouw was buitenwaarts gemeten 20,8 m lang en 10,6 m breed. Het opgaande muurwerk is 70 cm dik en gemetseld met stenen die in grootte variëren van 21 x 10 x 5 cm tot 20 x 9½ x 4½ cm. Op grond van deze steenformaten wordt de bouw gedateerd in het midden van de vijftiende eeuw. Tegen de lange gevels waren steunberen geplaatst, wat aangeeft dat het gebouw op zijn minst een verdieping boven de begane vloer zal hebben gehad en waarschijnlijk een overwelving. Het dak was gedekt met rechthoekige leisteen: de zogenaamde Maaslandse dekking. Buiten dit gebouw zijn verschillende beer- en waterputten aangetroffen.
Naast dit gebouw, langs de stadswal zijn tijdens opgravingen in 1991 nog verschillende andere, vermoedelijk bijgebouwen van het klooster aangetroffen: een kleiner gebouw van 9½ bij 6½ meter, ook met een kelder, en een langgerekt gebouw ten noorden ervan dat mogelijk een bedrijfsfunctie gehad heeft. In putten met sloopafval, afkomstig van de afbraak van de kloostergebouwen, is menselijk botmateriaal gevonden, dat mogelijk afkomstig is van de begraafplaats bij de kapel. De sloop van het kloostercomplex zal in de zeventiende eeuw plaatsgevonden hebben.
De kapel en het grondbezit ten noorden van de kapel zijn nog niet onderzocht. Hier stonden ook nog enige huisjes op het binnenterrein die bij Hiëronymusdal hebben behoord.

Markt 6

Het gebied van en rond de Markt is een van de oudste gedeelten van Delft na de Romeinse Tijd. De archeologische begeleiding van een verbouwing van de kelder onder het pand Markt 6, waarin zich een pizzeria bevindt, gaf de kans deze locatie nader te onderzoeken en te zien of funderingen die eerder onder de panden Markt 2 en 4 waren waargenomen, zich voortzetten in de kelder van Markt 6. Bij de verdieping van de kelder werden in een profiel de oudste bewoningsresten zichtbaar: een ophogingspakket van verschillende lagen grond, die opliepen naar het westen, in de richting van de Cameretten. In deze ophogingslagen werden verschillende houten paaltjes aangetroffen. Het is onbekend of deze paaltjes behoren tot een houten huis dat op deze plek heeft gestaan. De funderingen van het eerste stenen huis zijn ingegraven in deze ophogingslaag. Het huis lag onder de zuidzijde van Markt 4, en liep door tot halverwege het pand Markt 6.

Bouwfase I
De eerste bouwfase van het stenen huis was aan de marktzijde en aan de oostzijde gefundeerd op spaarbogen. De poeren waren van kloostermoppen, met een steenformaat van 34 x 15 x 8 cm, waarmee ze gedateerd worden in de tweede helft van de dertiende eeuw. De oorspronkelijke oostmuur was in Markt 6 weggebroken voor de aanleg van een latere gemetselde zinkput. Ten oosten hiervan stond een halve boog tegen de muur aan, die wellicht als steunbeer gefungeerd heeft voor de zuidoosthoek. Op grond van deze vroege

De verschillende funderingen in de kelder van Markt 6.
A. De oudste funderingen, bouwfase I, tweede helft dertiende eeuw.
B. De tweede bouwfase, waarschijnlijk eind dertiende eeuw.
C. Derde en latere bouwfasen, vijftiende eeuw en later.

datering is het waarschijnlijk dat we hier te maken hebben met een van de oudste stenen gebouwen van Delft. Op grond van de ligging nabij het huidige stadhuis, waarin resten zijn aangetroffen van de 'oude steen', een vierkante toren van 6 x 6 meter die van de dertiende tot de vijftiende eeuw in gebruik was als gevangenis van de grafelijke hof, is het waarschijnlijk dat ook dit gebouw deel uitmaakte van de grafelijke hof.

Bouwfase II
In de tweede bouwfase werd het pand uitgebreid naar het noorden, richting Voldersgracht. Deze muren waren op staal gefundeerd en hadden een steenformaat van 30-32 x 14 x 7½ cm.
Naast dit gebouw aan de oostzijde werden drie muren aangetroffen van een gebouw met éénsteens muren. Dit gebouw was minder diep gefundeerd dan het eerste: 215, resp. 224 cm onder NAP. De noordmuur liep op 4 meter noordelijk van de noordmuur van het oudste gebouw. De ruimte tussen de aangrenzende muren van de twee gebouwen was 25 cm. De muur aan de marktzijde liep in het verlengde van die van het oudste gebouw.

Bouwfase III
In de derde bouwfase werd de hele bovenbouw van het complex afgebroken

en werden de oorspronkelijke funderingen van de eerste en tweede bouwfase gebruikt als basis voor nieuwe muren, 1½ steens, waarop gewelven gezet zijn. De steenformaten zijn 24 x 13 x 5½ cm, waarmee het gebouw gedateerd wordt rond 1400. Het lijkt in deze fase ook verbreed te zijn, en over de hele breedte van de panden Markt 6-8 gelopen te hebben. Bij de opgraving zijn geen sporen aangetroffen van de stadsbrand, hoewel die wel hier gewoed moet hebben. Van de latere verbouwingen zijn talrijke overblijfselen op kelderniveau aangetroffen, zij het soms alleen in kleine details. Een waterput bestaande uit een tonputje met een stenen opbouw is mogelijk zeventiende-eeuws, en uit een nog latere periode stamt een haardplaats in het achterhuis tegen de Voldersgracht met een aspot ernaast. In de westelijke helft van het pand zijn drie goten boven elkaar aangetroffen. De onderste twee, die behoorden bij de eerste uitbreidingsfase van het huis, waren afgesloten door één dwarsmuur aan de noordzijde. De bovenste goot dateert van veel later tijd. In het achterhuis zijn verschillende vloeren boven elkaar aangetroffen, sommige van baksteen, sommige van plavuizen. Deze situatie getuigt van de sterke bodemdaling in relatie tot de grondwaterspiegel door de eeuwen heen.

Koningsveld

In de eerste helft van 2001 zijn opgravingen verricht aan de Rotterdamseweg waar cementfabriek Willemse en de firma Prins gevestigd waren. Volgens historische bronnen en kaarten heeft hier het klooster Koningsveld gestaan, dat in de Late Middeleeuwen is gesticht in de curtis van de tot Rooms Koning gekroonde Hollandse graaf Willem II (zie het artikel van Houtzager in dit jaarboek). Het klooster behoorde tot de Premonstratenser orde, die als voornaamste doel had het in cultuur brengen van land. Het klooster bezat veel landbouwgrond rond Delft, en heeft bovendien een belangrijke rol gespeeld in de stichting en exploitatie van het Gasthuis. In 1573 werd het afgebroken

Bodem van een rieten mandje, gevonden in de veertiende-eeuwse gracht.

op bevel van Willem van Oranje in verband met de dreiging van een bezetting door de Spanjaarden bij een eventuele belegering van Delft.
Bij eerdere onderzoeken in de omgeving waren al funderingen van een graanschuur van het klooster gevonden, evenals sporen uit de Romeinse tijd.

Romeinse tijd
Resten uit de Romeinse tijd werden gevonden op zowel het terrein van Prins als dat van Willemse. Uit de opgravingen is gebleken dat er twee Romeinse bewoningslagen boven elkaar lagen, gescheiden door een dunne overstromingslaag. Deze lagen bevonden zich langs de oostzijde van een geul uit de Duinkerke I-transgressiefase die op deze plaats samenviel met de huidige Delftsche Schie. Oostelijker werd nog maar één laag aangetroffen. Uit de vondsten blijkt dat er in de tweede en het begin van de derde eeuw na Christus op deze plaats een nederzetting lag. De vondsten bestaan voornamelijk uit bot en geïmporteerd aardewerk, terwijl er ook inheems aardewerk gevonden is. Twee bronzen munten, één met een afbeelding van keizer Hadrianus (117-138 na Chr.) en één van keizer Septimius Severus (193-211 na Chr.) en het geïmporteerde aardewerk laten zien dat het hier niet om een geïsoleerde nederzetting gaat. De opgravingen op het terrein van Prins hebben een bewoond erf blootgelegd, met greppels en afvalkuilen, waaruit blijkt dat de bijbehorende bebouwing in de directe omgeving moet liggen. De bebouwing zelf is echter niet gevonden.

Late Middeleeuwen
Op het terrein van Prins is direct op de resten uit de Romeinse tijd een middeleeuws loopvlak gevonden, met stukjes houtskool, scherven en bot. Bij dat loopvlak behoren een paar smalle greppels. Hier bovenop werd een tweede loopvlak aangetroffen, ook met houtskool, scherven en bot, en bijbehorende greppeltjes. Hierop lag een laagje lichte zavelige klei, die wijst op een mogelijke overstroming van de Delftsche Schie. Vondsten uit deze lagen bestonden uit kogelpotten, die gedateerd worden vóór 1250, proto- en vroeg steengoed en vroeg grijs- en roodbakkend aardewerk. Vroeg steengoed dateert van na 1225. Volgens de bronnen is het klooster gesticht in 1252: Heynricus, bisschop van Trajectum (Utrecht), beloofde in dat jaar allen die bijdroegen tot de voltooiing van de bouw van het klooster Campus Regis, 61 dagen aflaat. De vroegste middeleeuwse vondsten beginnen vóór deze tijd, de plek was dus al bewoond, wellicht was er een boerderij.
Op de lichte zavelige laag lag de veertiende eeuwse bewoningslaag. Er zijn resten gevonden van een dertiende-veertiende eeuws grachtenstelsel dat vermoedelijk behoorde bij de eerste fase van het klooster. Aardewerk uit de vulling van deze grachten en sloten bestond uit steengoed afkomstig uit Siegburg en Langerwehe en roodbakkend aardewerk. Een tweede grachtenstelsel uit de vijftiende-zestiende eeuw moet behoord hebben bij een latere fase van het klooster. Door het combineren van de gevonden archeologische resten op het terrein Prins en Willemse met afbeeldingen op zestiende-eeuwse kaarten

Zeventiende-eeuwse aspot uit het Hofje van Gratie.

wordt duidelijk dat de kern van het klooster in het tussenliggende terrein van Koolschijn gezocht moet worden.

Hofje van Gratie

Gedurende de tweede helft van 2000 zijn de huisjes van het Hofje van Gratie in de Van der Mastenstraat, gebouwd in 1660, gerenoveerd. Bij de renovatie werden de vloeren van de benedenverdieping deels uitgegraven. Dankzij een waarschuwing van één van de bewoners van het hofje konden medewerkers van het vakteam Archeologie een deel van de vondsten die daarbij tevoorschijn kwamen redden. Het betrof hier voornamelijk aspotten, grote roodbakkende potten die naast de haard waren ingegraven en dienden om de as uit de haard in te verzamelen. De meeste aspotten zijn verwijderd zonder dat het vakteam Archeologie daarbij aanwezig kon zijn.

Koornmarkt 64

Een interne verbouwing van het pand Koornmarkt 64 is archeologisch begeleid door het vakteam Archeologie. Voorafgaande daaraan was er bouwhistorisch onderzoek gedaan door W.F. Weve van het vakteam Bouwtoezicht en Monumenten van de Gemeente Delft. Dit onderzoek had een aantal vragen opgeroepen die deels door de archeologische begeleiding kon worden beantwoord. Een van die vragen betrof de oorspronkelijke indeling van het pand. Uit het archeologisch onderzoek bleek dat het pand aanvankelijk uit twee lange smalle panden heeft bestaan: er werd een fundering van een oost-west muur gevonden over de gehele lengte in het midden van het pand, die de huidige ruimte in twee min of meer gelijke langwerpige ruimtes verdeelde. De steenformaten van deze fundering, 24 x 10 x 5 cm, wijzen op een datering omstreeks 1400. Wanneer deze twee panden zijn samengevoegd is niet duidelijk. In het noordelijke pand was aan de achterzijde een kelder waarvan de vloer verwijderd was. De zuidmuur van het zuidelijke pand was gefundeerd op houten balken, met daarop een zeven lagen tellende bakstenen fun-

Koornmarkt 64. Een vijftiende-eeuwse waterput met een opbouw uit de achttiende eeuw.

Koornmarkt 64. Tot in de negentiende eeuw was het pand in gebruik als brouwerij. De halfronde structuur aan de achterzijde had mogelijk een functie in dit bedrijf.

dering. Twee verschillende steenformaten zijn gebruikt: 25 x 12 x 5 cm voor de onderste vier lagen, 22 x 10 x 4½ cm voor de bovenste drie. Mogelijk kende deze muur twee fasen: de eerste uit het einde van de veertiende eeuw, de tweede uit het midden van de vijftiende eeuw, hoewel het ook mogelijk is dat de fundering in één keer is opgebouwd, uit stenen van verschillend formaat.

Er waren drie waterputten: de eerste in het zuidelijke pand, met een nieuwe, verhoogde koepel uit de achttiende eeuw, de tweede, in het noordelijke

pand, was al eerder buiten gebruik geraakt. Op basis van het steenformaat kunnen beide putten gedateerd worden in de vijftiende eeuw. Het is mogelijk dat de meest noordelijke put is afgedankt toen de tussenmuur verwijderd werd. Aan de voorzijde van het pand, direct tegen de tussenmuur aan de noordzijde was een derde waterput van ijsselsteen uit de zestiende of zeventiende eeuw.
Uit archiefonderzoek is gebleken dat het pand tot in de eerste helft van de negentiende eeuw in gebruik is geweest als brouwerij. De kelder in de noordoosthoek was toen nog in gebruik. Een halfronde structuur, met een gootje, en een plavuizen bak bovenop had mogelijk een functie in de brouwerij. Tegen deze halfronde bak was een bakstenen trap gemetseld die de kelder uit gaat (zie afbeelding). De halfronde bak loopt onder de achtermuur door, maar de achterzijde ervan is niet getraceerd. Duidelijk is dat het pand in die tijd verder doorliep naar achteren.
Nadat de brouwerij in de eerste helft van de negentiende eeuw buiten gebruik raakte, is mogelijk de lange oost-west tussenmuur afgebroken tot op funderingsniveau en werd haaks daarop een fundering gelegd voor een nieuwe tussenmuur, die het verbrede pand in een oost- en een westruimte verdeelde. Daartoe werd een grenenhouten balk aan de noordzijde tegen de oude oost-west fundering gelegd, waarop in noord-zuid richting twee helften van een zware, in de lengte doorgezaagde eiken balk gelegd werden. Oorspronkelijk is dit mogelijk de koningsas van een molen geweest. Op deze balken zijn poeren gemetseld, wellicht voor een gewelf. Aan een van de moerbalken van de benedenverdieping werden restanten metselwerk aangetroffen die daarmee overeenkomen.
Omstreeks dezelfde tijd werd de noordoostelijke kelder deels volgestort en een vloer van plavuizen eroverheen aangelegd. Later is deze vloer nogmaals opgehoogd en werd er een nieuwe laag plavuizen aangebracht.

Koornmarkt 68

Het vakteam Archeologie heeft tijdens de interne verbouwing aan de Koornmarkt 68 opmetingen verricht, waaruit blijkt dat de muur aan de straatzijde verschillende malen doorgebroken en opnieuw dichtgezet was. Wellicht was hier een kelderluik. Bij het uitgraven van de voorzijde van het pand kwamen de restanten van verschillende funderingen tevoorschijn, die op basis van de steenformaten (25 x 12 x 5½ cm) in de vijftiende eeuw dateren. Helaas waren de restanten te klein om conclusies te trekken over de bouwgeschiedenis of de vroegere plattegrond van het gebouw.

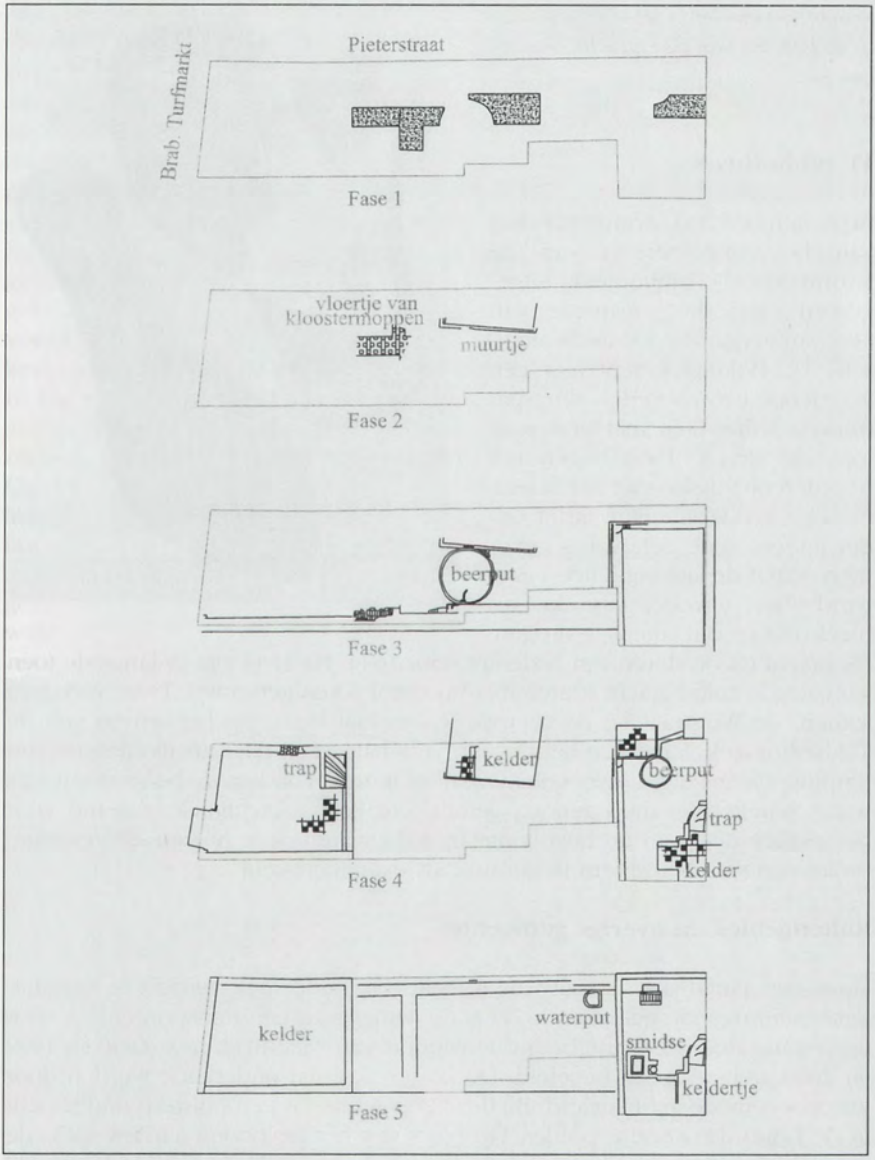
Brabantse Turfmarkt – Pieterstraat

In augustus 2001 is er gedurende drie weken gelegenheid geweest tot opgraven op de hoek van de Brabantse Turfmarkt en de Pieterstraat. De oudste vondsten hier dateren uit de dertiende eeuw. In deze tijd lag het perceel net

Lunchpauze op de Pieterstraat.

buiten de toenmalige stad zodat de vondsten hier waarschijnlijk als afval gedumpt zijn.
Een vijftiende-eeuwse stenen vloer en een grote beerput die al door schatgravers was leeggehaald vormen een bewijs voor bewoning in die tijd.
Op het schilderij van de stadsbrand van 1536 is te zien dat deze locatie toen nèt gespaard bleef. De bewoning is hier dan ook lang middeleeuws gebleven. In de Pieterstraat stonden volgens het Register van de Tiende Penning van 1543 kleine huisjes waarin voornamelijk arbeiders woonden. In het hoekpand Brabantse Turfmarkt-Pieterstraat woonde in deze tijd een (schoen)lapper, in pand 4 en 5 woonden twee kuipers, vervolgens een houtteller. Verderop in de straat woonden een snijder (kleermaker) en diverse brouwersknechts.
Een kleine beerput uit de zeventiende eeuw was nog niet leeggehaald en leverde voornamelijk huishoudelijk roodbakkend aardewerk op en een collectie gekleurde tegeltjes, gedateerd in het laatste kwart van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw.
De meest opvallende vondst was een grote zeventiende-eeuwse kelder onder het hoekpand, die in de achttiende of negentiende eeuw is dichtgegooid met plateelbakkersafval, waarschijnlijk afkomstig uit de directe omgeving. Het is bekend dat er in dit deel van de stad veel plateelbakkers waren gevestigd. Tenslotte zijn de resten van een negentiende-eeuwse smederij aangetroffen.

Plattegronden van de verschillende bewoningsfasen op de hoek Brabantse Turfmarkt – Pieterstraat. Fase 1: mest- en afvalkuilen, dertiende en veertiende eeuw. Fase 2: ophoging van kloostermoppen, stenen muurtje, tweede helft veertiende eeuw. Fase 3: muren en beerput uit de vijftiende eeuw. Fase 4. Bewoning in de late zestiende en zeventiende eeuw; Fase 5: Bewoning in de negentiende eeuw.

Resten van een leren schoen, gevonden in de vulling van de vijftiende-eeuwse gracht.

TU-bibliotheek

In september 2000 werd een deel van het binnenterrein van de voormalige TU-bibliotheek uitgegraven voor de constructie van een parkeergarage. De archeologische begeleiding bracht hier een veertiende-eeuws verkavelingspatroon aan het licht met oost-west lopende sloten. Deze lagen ten noorden en zuiden van een latere, 6 meter brede gracht waaruit onder andere veel leerafval is gekomen. Vanaf de late vijftiende eeuw werd het terrein gebruikt als bleekveld en om lakens te drogen. De gracht en de sloten zijn gedempt vóór 1644. Na 1644 zijn er langs de toen aangelegde Lakengracht straten met huizenblokken gebouwd. Twee van deze straten, de Wolstraat en de Nieuwe Raamstraat lagen op het terrein van de TU-bibliotheek. Van deze bebouwing is behalve een paar afvalkuilen en een tonputje tijdens de bouwbegeleiding niets teruggevonden: de bebouwing was waarschijnlijk niet diep genoeg gefundeerd en waarschijnlijk bestemd voor het armere deel van de bevolking. In 1814 waren deze huizen alweer afgebroken en was het terrein in gebruik als exercitieterrein.

Buitengebied en overige gemeentes

Sinds een aantal jaren wordt vanuit Delft ook onderzoek verricht in verschillende omringende gemeentes. Zo is de aanleg van een transportleiding voor drinkwater door het waterbedrijf Europoort van Naaldwijk naar Delft in 1999 en 2000 archeologisch begeleid. De kosten van dat onderzoek werden door Europoort mede gefinancierd. Bij deze begeleiding is een huisterp onderzocht in de Lage Abtswoudse polder. Op basis van het gevonden aardewerk is de terp gedateerd tussen de tweede helft van de twaalfde en het einde van de veertiende eeuw.

Schipluiden

In het tracé van de transportleiding voor drinkwater tussen Naaldwijk en Delft is in de Klaas Engelbrechtspolder bij Schipluiden eveneens een terp gevon-

den, die op basis van het aardewerk in het midden van de twaalfde eeuw gedateerd wordt en doorloopt tot in de veertiende eeuw.
Ook in de Woudse polder is een terp onderzocht, waarvan de oudste bewoning in het tweede kwart van de twaalfde eeuw dateert. Uit het aardewerk op de flanken van de terp blijkt dat de bewoning rond het midden van de veertiende eeuw werd afgebroken. Tenslotte werd in de Woudse polder een vindplaats van tiende-eeuws materiaal aangetroffen die dateert uit de tijd van de eerste veenontginningen in het gebied.
Bij de kerk van 't Woudt is archeologisch onderzoek verricht. Uit opgravingen bleek dat in de zestiende eeuw deze kerk een U-vormig ingangsportaal gehad heeft. Ook werden in de oudste ophogingslaag daktegelfragmenten gevonden en in een hogere laag leistenen, zodat het vermoeden bestaat dat de kerk oorspronkelijk met daktegels bedekt was en pas later met leisteen.
In het kassengebied Look West bij Schipluiden is booronderzoek verricht.

Pijnacker
Op de Vinexlocatie Keizershof bij Pijnacker is in het kader van een aanvullende archeologische inventarisatie (AAI) een veldkartering met aanvullend booronderzoek verricht. Hierbij zijn geen nieuwe vindplaatsen aangetroffen. Een verhoging in het landschap, aangetroffen tijdens de veldkartering is mogelijk een voortzetting van de Strikkade, die aan de oostzijde van de Klapwijkseweg loopt.

Basement van een pilaar van de romaanse voorganger van de Nederlands Hervormde kerk in Pijnacker.

Bij de herbouw van de toren van de Hervormde Kerk te Pijnacker is vooraf archeologisch onderzoek verricht naar de romaanse voorganger van deze kerk. Funderingen van de oude kerk en de toren werden blootgelegd. Ook werd een uitbraaksleuf aangetroffen die vermoedelijk behoorde bij een smallere voorganger van deze kerk. De bij deze uitbraaksleuf behorende bewoningslaag is gedateerd in de dertiende eeuw, wat betekent dat de bouw van de betreffende kerk van vóór die tijd moet dateren.

Maasland
Ten zuidoosten van de Burgerdijkseweg zijn twee proefsleuven gegraven op een terrein waarop volgens historische bronnen het kasteel Boekesteijn heeft gestaan. Historische afbeeldingen suggereren dat er op deze plek mogelijk een zogenaamd mottekasteel heeft gestaan. Uit de opgraving blijkt dat het kasteel op een rechthoekig eiland gelegen heeft, omgeven door een gracht, zodat er geen sprake lijkt te zijn van een mottekasteel. De aanvang van de bewoning kan op grond van het pingsdorf-, paffrath- en andenne-aardewerk in het midden van de twaalfde eeuw worden gedateerd. Het erf werd in de tweede helft van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw met klei afkomstig uit de gegraven grachten opgehoogd. Het vondstmateriaal in de grachten dateert van de dertiende tot in de late vijftiende of vroege zestiende eeuw.
Op het toekomstig ALC terrein aan de Coldenhovelaan bij Maasland is een aanvullende archeologische inventarisatie met grondboringen verricht, waarbij loopvlakken uit de IJzertijd en de Romeinse tijd en/of Vroege Middeleeuwen zijn aangetroffen. Archeologische begeleiding bij het uitgraven van de wegcunetten en de aanleg van de riolering hebben geen archeologische sporen of vondsten opgeleverd. Verder hebben booronderzoeken plaatsgevonden op vier verschillende locaties in Maasland.

De Lier
Onderzoek bij Westerlee, gemeente De Lier, bracht bewoning uit de Romeinse Tijd en de Karolingische tijd aan het licht.
Nieuwbouw in de Dorpsstraat in De Lier is archeologisch begeleid. Hier zijn muren van vroegere gebouwen gevonden en een brede sloot die haaks op de hoofdstraat stond.

Romeinse kruik, gevonden tijdens de opgraving bij Westerlee.

Verklarende woordenlijst

Andenne-aardewerk. Gedraaid, geelbakken aardewerk uit de twaalfde en dertiende eeuw, uit Andenne in de Belgische Maasvallei. Kenmerkend is het gebruik van geel, groen en bruin loodglazuur, en decoratie door middel van rad- of rolstempels.

Curtis. In het geval van Delft de grafelijke hof, en de grond die aan de graaf toebehoort.

Duinkerke I-transgressiefase. Een periode (300-50 v.Chr) waarin door overstromingen vanuit zee geulen en kleiafzettingen in het landschap zijn gevormd.

Grijs- en roodbakkend aardewerk. Aardewerk wordt grijs van kleur als er bij het bakken weinig zuurstof wordt toegevoerd. Bij toevoer van overmaat zuurstof wordt ijzerhoudende klei rood. Roodbakkend aardewerk komt in Westnederland voor vanaf het einde van de twaalfde eeuw.

Koningsas. De koningsas van een molen is de zware as waaraan de wieken bevestigd zijn.

Langerwehe steengoed. Steengoed gemaakt in Langerwehe in de veertiende eeuw en later. Het was donkergrijs aardewerk, en bestond voornamelijk uit voorraadkruiken voor vloeistoffen.

Loopvlak. Het oppervlak waarop gewoond, gelopen en geleefd werd in een bepaalde periode. Materiële resten, zoals architectuur of sloten en putten zijn altijd gerelateerd aan een bijbehorend loopvlak.

Moerbalk. Een van de hoofdbalken die de verdieping van een huis dragen.

Mottekasteel. Verdedigingsheuvel met een platte top, waarop de gebouwen stonden. Dit type kasteel kwam in Europa voor vanaf de elfde eeuw, en was in gebruik tot in het derde kwart van de dertiende eeuw.

Opgaand muurwerk. Het bovengrondse gedeelte van de muren van een gebouw.

Ophogingspakket (of -laag). Een pakket grond, doelbewust aangebracht ter verhoging en versteviging van de ondergrond.

Op staal gefundeerd. Direct op het oppervlak, soms door middel van een verbreding van het draagvlak onder de muur.

Overstromingslaag. Een afzettingslaag van klei, ontstaan door een overstroming, van een rivier of de zee.

Paffrath aardewerk. Twaalfde-eeuwse kogelpotten uit Paffrath, vlakbij Pingsdorf. Het aardewerk is handgevormd en heeft een metaalachtige glans.

Pingsdorf aardewerk. Twaalfde-eeuws aardewerk, vervaardigd in het Duitse Pingsdorf. Het is gedraaid aardewerk, met een versiering van rode verf.

Poeren. Blokvormige funderingen, voor een pilaar of een gewelfcontructie.

Proto- en vroeg steengoed. Rond 1300 werd er een techniek ontwikkeld waarbij bepaalde kleien zo heet gebakken konden worden dat ze begonnen te verglazen en waterdicht werden. In de dertiende eeuw was deze techniek nog in ontwikkeling, en aardewerk uit deze periode is goed dateerbaar. Het wordt proto-, bijna- of vroeg steengoed genoemd.

Roodbakkend aardewerk. Zie Grijs- en roodbakkend aardewerk.

Siegburg steengoed. Steengoed vervaardigd in het Duitse Siegburg. Het is witbakkend, eenvoudig gebruiksaardewerk. Vooral Jacobakannetjes zijn bekend.

Tonput. Put die werd gemaakt van een houten ton, die werd ingegraven in de grond, en waarvan de bodem was doorboord met gaten.

Uitbraaksleuf. Sleuf die ontstaat als een muur wordt verwijderd (meestal om de bakstenen te kunnen hergebruiken). De met grond opgevulde sleuf is bij opgravingen in het vlak en het profiel zichtbaar als een grondspoor.

Wegcunet. De uitgraving van het tracé van een toekomstige weg.

Zavelige klei. Klei die licht vermengd is met fijn zand, en die is afgezet door enigszins, maar niet hard, stromend water.

BENDER

sedert 1820

opMERKelijk goed voor tafel, keuken en cadeau

- Sfeervol Tafelen
- Cadeaux
- Culinaire Lijnen
- Liste de Mariage
- Interieurdecoraties
- Luxe Serviezen en Couverts

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

Binnenwatersloot 10
2611 BK Delft

tel. (015) 212 59 75
fax (015) 214 40 39

Geopend di. t/m vr.: Delft 9.30-18.00,
Voorburg 10.00-17.30, za.: 10.00-17.00,
vr.-avond: Delft 19.00-21.00

VOOR AL UW BOEKEN EN KANTOORARTIKELEN

GAAT U TOCH OOK NAAR

Boekhandel paagman

Papsouwselaan 234-236
2624 EH DELFT
Tel.: 015-2611668
Fax: 015-2564439

Nieuwe straatnamen in Delft 2001

Peter van der Krogt

Schreef ik in het vorige jaarboek dat er gedurende het jaar 2000 in het Delftse straatnamenbeeld weinig spectaculairs gebeurd was, in 2001 is er zelfs nog minder te melden. Feitelijk maar één echte nieuwe straatnaam, de vier andere nieuwe namen zijn afleidingen van bestaande namen. Daarnaast zijn er namen van waterlopen bevestigd en is er nog een en ander in het bereik van straatnamen gewijzigd.

Van Alkemadestraat
Voordijkshoorn (1401) Kuyperwijk-Zuid
Rbsl. 20 december 2001
In de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw waren er vijf personen van het geslacht Van Alkemade, die functies in de Delftse magistraat bekleedden. Onder hen als eerste Corstant van Alkemade, die tussen 1369 en 1393 als schepen vermeld staat, Floris van Woude van Alkemade (burgemeester in 1445), en Kerstant Dircksz. van Alkemade (overl. in 1537), die o.a. in 1516 en 1518 burgemeester was (zijn zoon Dirck Kerstantsz. van Alkemade was burgemeester van Den Haag, naar hem is de Haagse Van Alkemadelaan genoemd). De straat bevindt zich in de wijk waar alle straten genoemd zijn naar families die een of meer bestuurders (met name burgemeesters) van Delft geleverd hebben, vóór de Bataafs-Franse tijd.

Colijntunnel
Hof van Delft (1302) Ministersbuurt-West/Voordijkshoorn (1401) Kuyperwijk-Zuid
Rbsl. 22 februari 2001
Tunnel onder de Provinciale weg tussen de Colijnlaan en de Van der Dussenweg. Na tientallen naamloze jaren kreeg deze fietsers- en voetgangerstunnel eindelijk een naam.

Henry Dunantpark
Voordijkshoorn (1403) Marlot
Rbsl. 26 april 2001.
Op verzoek van de bewonerscommissie 'Rode Kruisbuurt' vastgestelde naam voor het tot dan toe naamloze parkje ten westen van de Henry Dunantlaan.

Kleveringpad
Delftse Hout (1600) De Bras
Rbsl. 26 april 2001.
Fietspad tussen de Kleveringweg en het Sint Jorispad.

Phoenixtuin
Binnenstad (1102) Centrum-West
Rbsl. 26 april 2001.
Voor de herkenbaarheid kreeg de tuin achter het stadskantoor aan de Phoenixstraat een eigen naam.

Waternamen

Een aantal jaren geleden had de Delftse havenmeester in verband met de verordening voor gemeentelijke wateren 1996 verzocht de belangrijkste waterlopen officieel te benoemen. In de raad van 24 april 1997 waren 32 namen van waterlopen vastgesteld. Niet meegenomen waren toen de waterlopen in de wijken Abtswoude (wijk 26) en Ruiven (wijk 29), omdat er eerst overleg nodig was met het Hoogheemraadschap van Delfland. Op 22 februari 2001 zijn de volgende namen van waterlopen vastgesteld:

Ackerdijkse Noordmolensloot
Ackerdijkse Zuidmolensloot
Hoppensloot
Karitaatmolensloot
Oudelaanmolensloot
Overslagmolensloot
Papsouwse Zuidmolensloot
Ruivense Molensloot
Thijssevaart

In alle gevallen betreft het reeds (lang) bestaande namen.

Naamswijzigingen

De foutieve naam **Van der Broekweg** is op 22 februari 2001 gecorrigeerd in **Van den Broekweg.**
Door nieuwbouw verdween de **Vallensisstraat** en kwam er een fietspad voor in de plaats. Dit pad is op 20 december 2001 **Vallensispad** genoemd.

Uitbreidingen en inkortingen

Op 26 april 2001 werd het bereik van de **Voorstraat** uitgebreid ten koste van de **Drie Akersstraat** in verband met de huisnummering van 17 nieuwe woningen aan het begin van de (oude) Drie Akersstraat. In dezelfde vergadering werd het bereik van de **Staalweg** uitgebreid ten koste van het **Oostblok**.
Op 20 december 2001 werd het bereik van de namen **Raam** en **Schuttersveld** gewijzigd.

Opheffingen

Door de herinrichting van de Delftse Hout is het **Trimmerspad** verdwenen, de naam werd daarom op 22 februari 2001 vervallen verklaard.
Op 26 april 2001 werd de straatnaam **Noordeinde van Delfgauw** opgeheven omdat de naam nooit gebruikt werd. De huizen eraan zijn van oudsher aan de Noordeindseweg, gemeente Pijnacker, genummerd.

Karl Wilhelm Naundorff

(Jaarboek 2000): Rectificatie

Tot onze spijt is er in het vorige jaarboek in het artikel van dr. J.H. Petrie over Naundorff een passage weggevallen.
Op blz. 128, vóór de nieuwe paragraaf over het DNA-onderzoek moet de volgende tekst tussengevoegd worden:

Wat was hier aan de hand? Vastgesteld moet worden, dat dit hele gebeuren past in een lange (geloofs)traditie van een speciale bemoeienis van de Voorzienigheid met Frankrijk. Geconstateerd moet eveneens worden, dat Martin al vanaf zijn eerste visioenen grote invloed uitoefende op de bigotte kringen in Chartres, Versailles en Parijs, waarop ik in het eerste gedeelte van dit artikel heb gewezen en die voornamelijk bestonden uit de oude aristocratie van het Ancien Régime. Velen, zo niet allen in die kringen waren aangesloten bij geheime, reactionaire organisaties als de "Congrégation mariale" (sinds 1801) of de "Chevaliers de la Foi" (1810-1826), secten, die het als hun heilige opdracht zagen het ontaarde bewind van achtereenvolgens Napoleon, Lodewijk XVIII, Karel X en Louis-Philippe ten val te brengen en de enige legitieme souverein te doen terugkeren. De grote promotoren van de eenvoudige boer uit Gallardon waren een zekere vicomte Sosthène de Larochefoucauld en zijn schoonvader, de vicomte Mathieu de Montmorency, beiden lid van genoemde sectes en dankzij hun klinkende namen spinnen in een netwerk van duistere verbindingen.
Al 14 dagen na Martins eerste verschijning zocht de Larochefoucauld contact met de landbouwer, wat hem te gemakkelijker moet zijn gevallen, omdat het stamslot van zijn schoonfamilie, Esclimont, zich op slechts een paar kilometer afstand van Gallardon bevond. Guillet acht het in zijn boek (p.25) zelfs zeer waarschijnlijk, dat de nauwelijks geletterde Martin de marionet is geweest van zijn beide buren-edellieden, die via de door henzelf gedicteerde orakels van hun medium probeerden de liberalen in de regering-Lodewijk XVIII, en met name de gehate minister Decazes, ten val te brengen. Dat er hier sprake zou kunnen zijn geweest van de "montage" van een simpele boer tot politiek-religieus visionair door een conservatieve oppositie, wordt alleen maar aannemelijker doordat de opdrachten van de "engel" aan Martin nauwkeurig overeenstemden met het godsdienstige en politieke programma van de ultra's. En tenslotte was het ook de Larochefoucauld, die de bemiddelaar was geweest bij het onderhoud tussen de koning en Martin.
Hoewel de ultra's - buiten hun toedoen trouwens - op één succesje konden bogen (na de moord op de duc de Berry kon Lodewijk XVIII Decazes niet langer als minister handhaven), was hun optreden achter de schermen eigenlijk een grote mislukking. Na het aantreden van de regering van Louis-Philippe in 1830 verloren ze helemaal de greep op de loop van de gebeurtenissen en werden hun verwachtingen steeds irrationeler, dat wil in dit geval zeggen: apocalyptischer-milleniaristischer gekleurd. De aanstaande Restauratie zou van bovennatuurlijke aard zijn, of ze zou niet zijn (reactie op de rationeel-democratisch tot stand gekomen troonsaanvaarding van Louis-Philippe), de geregenereerde monarch zou alle kenmerken bezitten van de mythische Grand Monarque en zijn regering zou de overgang betekenen van de hachelijke periode van de Geschiedenis naar die van de Wederkomst.
Plotseling doken overal Middeleeuws-monastieke profetieën op, zogenaamd toevallig

herontdekt tijdens de kloosterplunderingen in de Revolutie. Ik noem hier, naast Nostradamus, waarvan de authenticiteit wel vaststaat, slechts de vervalste orakels van een zekere abt Werdin d'Otrante (overleden 1270), van die van Olivarius (wanneer?) en van de profetie van de abdij van Orval (1544?). Deze pastiches pasten stuk voor stuk zó naadloos op de situatie van het Frankrijk van na 1830, dat ze voor de graaggelovige legitimisten de onweerlegbare bevestiging vormden van hun mystieke koningsdrift.
De kern van de Naundorff-aanhang geloofde zelfs, dat ze de afspiegeling vormde van een hemelse hiërarchie en nam dienovereenkomstig de namen van hemelmachten aan. De profeet Vintras heette eigenlijk Strathanaël, Albouys: Faedamaël, Geoffroy luisterde naar de naam Herphamaël, Mme de Saint-Hilaire werd Edberaël, de jongste zoon van Martin: Birmanaël, de baron de Razac: Amazanaël, Mme Mauduit: Brethmadaël, de arts Liégeard: Azamaël, terwijl Lodewijk XVII zelf in de hemelse sferen Amoraël heette.
Of Naundorff van deze religieuze warboel handig gebruik heeft gemaakt, of dat hij ze over zich heen heeft laten komen, is hier niet van belang. Volstaan mag hier worden met vast te stellen, dat hij in zijn hoedanigheid van Lodewijk XVII mede het product is geweest van tot waanzin doorgeslagen geloofsvoorstellingen.
Aanvullend wil ik nog opmerken, dat de waarzeggerij van Martin omtrent Naundorff navolging heeft gevonden bij een andere pretendent: eind 1850 probeerden de aanhangers van een zekere baron de Richemont, die zich eveneens voor Lodewijk XVII uitgaf, bevestigende profetieën te ontlokken aan de jongen Maximin, één van de herderskinderen aan wie in 1846 in La Salette Maria was verschenen. Met name probeerde men door middel van goddelijk ingrijpen de bruine ogen van Richemont te doen veranderen in de blauwe van de kleine prins.
Het verhoopte wonder deed zich echter niet voor en ook verder zweeg het kind in alle talen; blijkbaar had zijn hogere opdracht geen betrekking op de pretendent.

Het gemeentebestuur van Delft

Toestand 1-1-2002

Burgemeester: Mr. H.M.C.M. (Hein) van Oorschot
Gemeentesecretaris: Mr.drs. N. (Niek) Roos
Wethouders en hun portefeuilles:
J.P. (Jan) Torenstra (PvdA), Leefbaarheid
M.P. (Meine) Oosten (D66), Delft Kennisstad
H.J. (Rik) Grashoff (Groen Links), Duurzaamheid
J.D. (Dick) Rensen (PvdA), Werk, Zorg en Onderwijs
M. (Matthijs) Mahler (STIP), Kennis en Ontplooiing

Gemeenteraad

PvdA
W.C. den Boef (1996)
M. Tienstra (2001)
R.D. Blinker (1998)
R.M. de Prez (1998)
J.D. Rensen (1994)
mw. M.T. Roorda van Eijsinga (1998)
R.A.M. Hollink (2000)
J.P. Torenstra (1986)
mw. J.L.M. Vlekke* (1998)
mw. L.C.A. Zweekhorst-de Rooij (1994)

VVD
C.L. Baljé* (1998)
mw. L.J. van der Hoek (2000)
H.P. Nijhof (2001)
A.S.A. van Leeuwen (2001)
mw. A. Bulthuis-van der Jagt (1999)
mw. W.C. Steffen-Hoogendoorn (1982)

CDA
M. Aközbek (1998)
N.A.J.M. van Doeveren (1994)
mw. L.J.F. de Jongh Swemer (1998)
mw. M.E.H. Koop (1988)
W.A.G. van Leeuwen* (1986)
A.J.F. van Tongeren (1997)

Groen Links
mw. S.C.C.M. Bolten (1998)
W. Bot* (1994)
H.J. Grashoff (1994)
mw. C. Heuvelman (1990)

D66
P.A. de Graaf (1994)
mw. C.E. Lourens* (1994)
M.P. Oosten (1990)

Stadsbelangen
J.Ph. de Jong (2002)
W.M. de Koning (1998)
A. Meuleman* (1998)

Leefbaar Delft
J.P. de Wit* (1998)

STIP
J.P.P.M. Vis* (2001)
M. Mahler (2000)

ChristenUnie/SGP
J. van den Doel* (1991)

Onafhankelijk
R. Clason (2000)

* = fractievoorzitter
het jaartal geeft aan wanneer men raadslid geworden is.
actuele informatie:
http://www.delft.nl/stadhuis, kies bestuur - raadsinformatiesysteem - gelezen - raad.

De Delftse bevolking
Op 31 december 2001 telde Delft 96.963 inwoners, waarvan 50.637 mannen en 46.326 vrouwen. Bron: Gemeente Delft, Concernafdeling Communicatie en Onderzoek

Over de auteurs

Mw. A.M. Bergman (Delft 1929) was van 1951 tot 1986 werkzaam bij de Nederlandse Kabelfabriek. Zij voltooide bij de LOI de cursussen Journalistiek, Nederlandse Letterkunde, Cultuurgeschiedenis en Kunstgeschiedenis. Sinds 1996 maakt zij deel uit van het Algemeen Bestuur van Delfia Batavorum.

Drs. E.J. Bult (Den Haag 1954) studeerde sociale geografie aan de Vrije Universiteit en culturele pre- en protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarna werkte hij van 1985 tot en met 1990 bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Sedert 1 januari 1991 werkt hij als gemeentelijk archeoloog bij de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Delft.

Mr. A.P.A. van Daalen (Monnickendam 1927) behaalde na het staatsexamen gymnasium a zijn doctoraal Nederlands recht aan de R.K. Universiteit te Nijmegen (1955). Hij was achtereenvolgens in dienst van de gemeente Hilvarenbeek (1956-1959) en Delft (1959-1989). Bij de gemeente Delft was hij onder meer hoofd bureau culturele zaken en secretaris van de culturele raad. In dienst van het Delftse Gemeentearchief (1974-1989) organiseerde hij exposities en schreef hij publicaties. Daarnaast was hij leraar aan de Gewestelijke Sociale School van het N.K.V. te Delft (1962-1973) en aan de Kader- en Ondernemersopleiding voor het Bouwbedrijf te Den Haag (1965-1989). In het culturele leven heeft hij verscheidene functies vervuld, b.v. (mede)-oprichter en secretaris van de afdeling Delfland van de Nederlandse Genealogische Vereniging (1976-1986) Na zijn ambtelijk bestaan bleef hij actief met publicaties en schreef hij onder meer *Abtswoude: Eigen Wijs wooncentrum voor ouderen 1969-1994* (Delft, 1994) en *Delft honderd jaar toeristenstad VVV Delft 1897-1997* (Delft, 1997). Hij stimuleerde Delfia Batavorum tot de jaarlijkse uitreiking van de Le Comteprijs en maakt zelf deel uit van de Le Comtecommissie.

Dr. K.F. Flippo (Delft 1927) studeerde Duitse taal-en letterkunde in Den Haag (MO), resp. Leiden en promoveerde in 1984 op een literair-didactisch onderwerp: *Lessen in literatuur: een onderzoek naar leerlinggericht literatuuronderwijs moderne vreemde talen in 't bijzonder in het Duits.* Hij was werkzaam als docent in het voortgezet en universitair onderwijs, laatstelijk verbonden aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Dr. H.L. Houtzager (Delft 1935), voorzitter van de Redactiecommissie van Delfia Batavorum, studeerde geneeskunde in Leiden en werd in Nijmegen opgeleid tot vrouwenarts. Hij promoveerde in 1968 op het proefschrift *De vorming van oestrogenen in geval van mola-zwangerschap.* Tot juli 1996 was hij

werkzaam als gynaecoloog in het Reinier de Graaf Gasthuis te Delft. Hij publiceerde tal van artikelen over gynaecologie en verloskunde, alsmede over de geschiedenis van de geneeskunde.

Drs. C.J. Kaldenbach (Alkmaar 1953) studeerde kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit. Hij publiceert over Nederlandse beeldende kunst uit de 17de-19de eeuw, en richt zich vooral op het Delft van Johannes Vermeer. Hij werkt o.a. samen met vakgroepen van de TU Delft.
In 1998 produceerde hij een real-time virtual reality 3D vogelvlucht en in 2001 een QuickTime Wandeling door tekeningen. Tevens maakte hij een historische kaart van Delft in een Nederlandse en Engelse versie: *Johannes Vermeer en de DELFTse school. Woonhuizen van Delftse kunstenaars en kunstverzamelaars uit de zeventiende eeuw in kaart gebracht*, Sijthoff pers, Rijswijk, 2001.
Zie twee internet-sites voor deze kaart, vlucht en wandeling, een lijst van andere publicaties en projecten: www.johannesvermeer.org en www.xs4all.nl/~kalden.

Dr. P.C.J. van der Krogt (Delft 1956), lid van de Redactiecommissie van Delfia Batavorum, studeerde fysische geografie en kartografie te Utrecht. Hij promoveerde in 1989 op het proefschrift *Globi Neerlandici: De produktie van globes in de Nederlanden*. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over de historische kartografie en over de geschiedenis van Delft, met name over de naamkunde. Thans is hij verbonden als onderzoeker aan het historisch-kartografische onderzoeksproject 'Explokart' van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij is adviserend lid van de commissie Straatnaamgeving van de gemeente Delft.

M. van Noort (Delft 1933) was van 1975 tot 2000 secretaris van de Redactiecommissie van Delfia Batavorum en is vanaf de oprichting in 1989 secretaris van het medisch farmaceutisch museum De Griffioen. Hij was als manager werkzaam bij een farmaceutische multinational als hoofd opleidingen medische dienst en waarborg kwaliteit klinisch onderzoek.

Prof.dr. F.J. Ormeling (Utrecht 1942) is hoogleraar kartografie aan de Universiteit Utrecht en (co-)auteur van een aantal kartografische leerboeken waarvan *Kartografie, visualisatie van ruimtelijke gegevens* (Delftse Universitaire Pers, 1990). Zijn onderzoek specialiseert zich op de atlas-kartografie, kwaliteit van kartografische gegevens en op de geografische namen. Hij leidt de redactie van het *Kartografisch Tijdschrift* – het mooiste kartografisch tijdschrift ter wereld – waar hij sedert 1975 aan verbonden is, en is betrokken bij de nationale Atlas van Nederland en de Nieuwe Geschiedkundige Atlas van Nederland. Ooit heeft hij een leerboek over kaartgebruik geschreven en in dat kader is de ontdekking van de hier onthulde eerste kaartgebruiksaanwijzingen zo interessant.

Drs. B.W. Raymakers (Kaikoura, Nieuw-Zeeland, 1963) studeerde maatschappijgeschiedenis in Rotterdam. Na zijn studie werkte hij als journalist, vanaf 1989 voor de *Delftsche Courant*. In 1993 begon hij als communicatieadviseur voor de gemeente Delft. Sinds 2000 werkt hij in die functie voor de gemeente Rotterdam.

Drs. E.J. van der Steen (Soest 1957) studeerde Archeologie van het Midden Oosten in Leiden en hoopt in 2002 in Groningen te promoveren over dat onderwerp. Sedert 1999 is zij in dienst van de gemeente Delft als tweede archeoloog.

A.J.J. Struijk (Delft 1950), is werkzaam bij TNO. Hij heeft als hobby genealogie, wat in 1991 resulteerde in een boekje *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Struijk, een Zuidhollandse familie uit Oosterhout*. Hij was redactielid van het Jubileumboek Delfland (2001) en schreef ook een artikel voor dit boek: "Snuifmolen 'De Hollandsche Tuin' nabij Delft". Als afstammeling van een snuifmolenaar heeft het molenaarsberoep en de geschiedenis van molens zijn speciale interesse.

A.A.M. Warffemius (Delft 1940), sinds 1964 als bouwhistoricus verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tot 1978 bij de afdeling Onderzoek en Documentatie, in welke periode hij onderzoek verrichtte tijdens de restauratie van diverse grotere en kleinere projecten. Sinds 1978 is hij werkzaam bij de afdeling Cultuurwaarde Onderzoek en werkte hij mee aan verschillende publicaties in de reeks Monumenten van Geschiedenis en Kunst, waaronder de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch en laatstelijk het landgoed Sint-Gerlach te Houthem-Sint-Gerlach.

Ir. W.F. Weve (Delft 1947) studeerde architectuur en restauratie aan de T.H. Delft en was enige jaren student-assistent bij prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll. Na zijn afstuderen was hij als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan de T.H. Delft en onderzocht en beschreef in die hoedanigheid enkele monumenten in rijksbezit. Sedert 1987 is hij als bouwhistoricus werkzaam bij de gemeente Delft. In die functie publiceerde hij in 1996 zijn *Monumenten in Delft*. Sedert april 2001 is hij daarnaast secretaris van de Stichting Bouwhistorie Nederland.

Naamregister

A.J.Prins Cultuurprijs 24
Aalbers, W.H.M. 7, 8, 10, 11, 31, 37, 161
Abaco, Fa. 157
Abels, J.K. 8
Abtswoude 194
Abtswoudseweg 22
Achmea Global Investors 9
Achterberg, Gerrit 122
Achterhaven 82
Achterhof, Fa. P. 142
Ackersdijkse Noordmolensloot 194
Ackersdijkse Zuidmolensloot 194
African Festival Delft 28
Afrika 13
Afvaloverlaadstation 23
Agnetapark 30
Akker, Jan van den 105
Aközbek, M. 197
Al, G.J.A. 34
Alblasserwaard 170
ALC-terrein 188
Aleid van Gelre, Gravin 54
Aleida van Holland 54
Alexander, Keizer 170
Algemeen Rijksarchief 37, 39, 40, 51
Alkemade, Corstant van 193
Alkemade, Dirck Kerstantsz. van 193
Alkemade, Kerstant Dircksz. van 193
Alkmaar 159, 199
Alpen, De 57
Ambon 14
Amerika 31, 116
Amersfoort 198
Amsterdam 9, 20, 24, 33, 34, 40, 73, 82, 85, 86, 90, 91, 93, 96-98, 151, 165-168, 171-173, 198
Andenne 188, 189
Annastraat 114
Antwerpen 97
Archeologie, Vakteam 175, 181, 183
Archeologische Dienst 30
Arend, P.C.M. van der 22
Armamentarium 81
Asher & Co., A. 170
Asten 34
Atlas van Stolk 168
Augustijn, A. 131
Australië 33
Azië 13
Baarle, W. van 161
Baart, Servatius P. 115, 117, 118, 120
Baas, Herman 33
Bach, J.S. 27
Baggen, Wil 26
Baiersbronn-Obertal 102, 122
Bak-Kattevilder, Mw. 16
Baljé. C.L. 197
Barend, Frits 24
Barendse, P. 9
Bartholomeus in Jeruzalemklooster 45, 51
Bataafse Republiek 105, 193
Bausch, Jacob F. 128
Beatrix, Koningin 20, 21
Beestenmarkt 33, 34
Begraafplaats, R.K. 35
Behoud Stadsschoon, Commissie 8, 14
België 34, 50, 189
Beman, Adr. 96, 97
Bender, Heinrich 115
Berckel, A. van 137
Berckel, Theresia van 137
Berg, Rob van den 76
Bergman, A.M. 7, 8, 15, 198
Bernal, Jody 33
Berry, Charles hertog van 195
Bertus, IJsclub 15
Bestemmingsplan Binnenstad 14
Betuwe, De 55
Beusekom, A.J. van 118
Beylon 107
BFI 20

Biblioteca Vaticana 57
Bijlsma, J. 161
Binnenstadsforum 14
Bisdom van Vliet, Museum 14
Bismarck, O. von 104
Black & White, Duo 25
Bleuzé, Pierre 17
Bleyswijck, Dirck van 97
Blinker, R.D. 197
Blok, J.W. 7, 10, 11, 13, 37
Boef, W.C. den 197
Boekesteijn, Kasteel 188
Boekholt, A. 107, 123
Boers & Co, Flessenfabriek 102, 103, 105, 107-109, 111
Boers, Jan 101, 107
Bogaards, Henk 27
Bolnes, Catharina 61, 62
Bolnes, Cornelia 61, 62
Bolnes, Reynier 61
Bologna 159
Bolten, S.C.C.M. 197
Bombled, F.W.T. 77
Bont, Chris de 19
Bonthuis, Aad 35
Bontje 108
Borst-Eilers, E. 19, 31
Bos, H. 26
Bosboom, Johannes 167, 168
Bot, W. 197
Boule d'Orange tournooi 29
Bouwhistorie Nederland, Stichting 200
Bouwmeester, P. 7
Bouw- & Woningtoezicht 155
Bouwtoezicht & Mon., Vakteam 181
Boymans van Beuningen, Museum 172
Brabant 45, 55, 57
Brabantse Turfmarkt 28, 183-185
Brandenburg 58
Brands, Rederij 27
Bras, De 193
Brinkhorst, Laurentien 22
Broeders des Gem. Levens 175
Brouwer, A.W. 10
Bruggen, Link van 29
Brunswijk-Lünenburg 58
Brussel 97, 140, 141
Buddy's. De 24, 32, 33
Buizenwaal 98
Bult, E.J. 5 , 13, 16, 17, 22, 28, 175, 198
Bulthuis-van der Jagt, A. 197
Burgerdijkseweg 188
Burgh, A.H.H. van der 10
Burgwal 61, 68
Calvé 101, 141, 171
Cameretten 155, 176, 177
Campus Regis, zie Koningsveld
Capocci, Petrus 58
Carnegie Heldenfonds 24
Cats, Jacob 150
Chartres 195
China 33
Choorstraat 19, 23
Christelijk Lyceum Delft 27
Christie's 165
Clason, R. 17, 197
Coldenhovelaan 188
Colijnlaan 193
Colijntunnel 193
Collectie Ned., Instituut 33, 34
CombiWerk 34
Comte, A. le 7, 8, 11, 12, 24, 198
Congregatiehof 31
Constantijn, Prins 22
Coöperatie Vooruit 116
Corso, Varend 28
Cramer, J.T. 107, 119
Daalen, A.P.A. van 8, 9, 135, 198
Damesgymver., Delftse 23
Dameshofje 19
Danckaert, Fa. 140
De Lier 45, 188
Decazes, E. 195
Deen, K.J.H.W. 7
Delemarre, G.Th. 62
Delfgaauwse Weye, Die 21
Delfgauw 19
Delfgauwseweg 127
Delfland, Hoogh. van 16, 28, 31, 34, 97, 128, 129, 194
Delfshaven 82, 83, 87, 91, 94, 96, 98, 99
Delfshavense Schie 82
Delfshove 29
Delft Chamber Music Festival 28
Delft Instruments 15
Delftsche Vliet 101
Delftse Bestuurdersbond 116
Delftse Hout 27, 193, 194
Delftse Kring 31
Deltech 33

Den Bosch 41, 200
Den Haag 26, 34 , 40, 51, 80, 87, 97, 105, 107, 119, 122, 146, 151, 167-169, 193, 198
Den Helder 37
Den Hoorn 16
Derkinderen, A.J. 172
Dessens, H. 96, 98
Deventer, J.C. van 110
Deventer, Jacob van 49, 50
DHC-stadion 28
Diaconessenhuis 53
Diest, Jan van 55
Dijkstal, Hans 32
Doel, J. van den 197
Doeveren, N.A.J.M. van 197
Dolk, M. 31
Domela Nieuwenhuis, F. 115
Dordrecht 130
Dordrecht, Schip De 96
Dorp, Henk van 24
Dresden 103
Drie Akersstraat 136, 145, 194
Drie Clocken, De 125
Drift, Van der 117
DSM Gist 25, 30
Ducuroir, Fa. 141
Duin, André van 24
Duinker, Arjan 29
Duinkerke 180, 189
Duinkerken, Huis 77
Duitsland 26, 56, 57, 102, 103, 111, 114, 115, 118, 145
Duncker, J.C.W. 101
Eendracht, Water De 45
Eerelman, Otto 165
Egmond, Klooster 45
Eijk-Haring, Mw. Van 15
Eijsbouts, Fa. 34
Einstein, Albert 119
Eisna Cz., W.A. 144
Elisabeth II, Koningin 60
Elisabeth van Brunswijk 58
Emerald, Vinexwijk 19
Eneco 27
Engeland 103
Engen, H. van 146
Ernst & Young 33
Esclimont, Kasteel 195
Europa 19, 29, 31, 33, 56, 58 , 103, 116
Europoort, Waterbedrijf 186
Events Tour Oper. Prom. 24
Excelsior, Dansorkest 25
Excelsior, Jong 27
Excelsior, Showkorps 27
Ezelsveldlaan 31, 33
Fabrieksarb. Bond 116
Fabritius, Carel 63
Fahrner, Fam. 101, 102, 112, 121
Fahrner, Amalia 112, 113
Fahrner, Catharina 104
Fahrner, Frans 117, 118
Fahrner, H.M. 112
Fahrner, Heinrich 113
Fahrner, Henk 118
Fahrner, Mathilde 112
Fahrner, Michael 102
Fahrner, Wilhelm 102, 104, 112, 113, 118, 121
Felton, T. 27
Fieschi, Sinisbaldo dei 56
Flakkee 45
Flessenfabriek 101-123
Fleury, Aafke 132
Flippo, Jacobus 112
Flippo, K.F. 101, 198
Floris IV, Graaf 54
Fokkema, J. 29
Foreest, Pieter van 12, 20, 157-159
Fortman, Jurriana 167
Fortuijn, Molen Het 131
Frankfurt 58
Frankrijk 125, 195, 196
Frans Hals Museum 172
Franssen, J. 22, 23
Fraterhuis 175
Frederik II, Keizer 57, 58
Friebel, O. 117
Friedrichstal 104
Friesland 105
Frisius, Gemma 44
Frölich, E. 23
Fundatie van Renswoude 9
Gaag, De 31
Gaiser, Fam. 101, 102, 105, 112, 121
Gaiser, Aäron F. 102, 114, 121
Gaiser, Agnes Louise 121
Gaiser, Amalia C. 102, 121
Gaiser, Eugen 25
Gaiser, Petrus 121

Gallardon 195
Gasthuislaan 121, 132, 138
Gasthuismolen 125, 126
Gasthuissteeg 55
Gasvoorziening Z.-H. 116
Geerweg 114, 170
Gekroonde P, Brouwerij De 137
Gelderland, Gelre 49, 50, 54
Gemeente Musea Delft 34
Gemeentearchief 15, 16, 39, 40, 44, 46, 47, 51, 65, 78, 87, 93, 96, 99, 102, 104, 122, 146, 167, 168, 171, 172, 198
Gereedschap Museum 135-146
Ghecapte Poel, Huis De 12, 159-161
Giessenburg 170
Gips, A.F. 24
Glas, Markus 22
Glasfabriek De Schie 119
Glasfabriek Leerdam 119
Glashut 101
Goereese Gat 82
Goorberg, Adam van de 166, 167
Goorberg, Dirk van de 166, 167
Goorberg, Willem van de 167
Gouda 14, 61, 88, 141, 155
Goudappel, C.D. 7, 37
Goyen, Jan van 168
Graaf, P.A. de 197
Grashoff, H.J. 14, 17, 19, 23, 25, 31, 34, 197, 197
Gregorius IX, Paus 57
Griffioen, Med.farm. museum De 199
Groningen 142
Groot, Drukkerij De 97
Groot, Hugo de 167
Grotius College 32
Guillet, C. 195
Gulden Vlies, Huis Het 131
Guiness 33
Haagambacht 45
Haaglanden 34
Haagpoort 87
Haagsche Boekenbeurs 149-152
Haagweg 102, 104, 107
Haan, Gebr. L. & J. 128
Haarlem 98, 171
Haastrecht 14
Hadrianus, Keizer 180
Halfweg 98
Halifax 141
Hauwe, Pierre van 22
Havart, J.A. 107
Heel, J.F. van 7
Heere, Elger 44, 50
Heijden-Wolfhagen, P.C. van der 8, 10, 12
Heilige Geestkerkhof 21
Helfrich, Adri 33
Helmolen, De 125, 126, 129
Heltoren, De 125, 127
Hemony, Fa. 94, 99
Hendrik II van Brabant 57
Henry Dunantlaan 193
Henry Dunantpark 193
Heuvelman, C. 197
Heynricus, Bisschop 180
Hilvarenbeek 198
Hindoestan 28
Hippolytusbuurt 16, 21, 33, 128, 149
Hockney, David 76
Hoek, L.J. van der 197
Hoekstra, J. 9
Hoekstra-Klein, W. 10, 11, 13
Hoekwater, C. 107, 108
Hof van Delft 118, 131, 193
Hofje van Gratie 19, 181
Hofje van Pauw 28
Hohenstaufen 56
Hollink, R.A.M. 197
Holland 56, 57
Hollandsche Tuin, Molen De 127, 128, 200
Hooikade 96
Hoorn 98
Hoorn, Jan ten 85, 93, 98
Hoorn, W. van 117
Hoppensloot 194
Houbolt, Eduard 15
Houten, S. van 101
Houthem-Sint Gerlach 200
Houtzager, H.L. 7, 8, 10, 53, 198
Hove, Bart J. van 170
Hovenierstraat 26
Hover, Dago 22
Hoytema, Theo van 171
Huyse van St. Christoffel 12, 26
Huyser, Boekh. 19
Ibbenbüren 112
Ignatius van Loyola 63
IHE 19, 30
IJkwezen, Museum 33
IJmuiden 170

IJssel, De 141, 183
IJsseling, W. 22
IJsselmonde 45
Indische Instelling 13
Indonesië 28
Inning am Ammersee 22
Innocentius IV, Paus 53-58
Institute of Healthcare Impr. 31
Italië 56
Jacob Gerritstraat 9
Jacoba van Beieren 190
Jacobs, Ton 32
Jaffa, Begraafplaats 22, 132
Jan Campertprijs 29
Janssen, Jan 26
Japan 13, 139
Jazz- & Blues Festival 28
Jeugdavondvierdaagse 23
Jeugdtaptoe 29
Jezuïtenkerk 61, 63, 65, 67
Jong F. de 8
Jong, J.Ph. de 197
Jong., Th. de 32
Jonge, C.H. de 7
Jongh Swemer, L.J.F. de 197
Joosz, Balthasar 102
Jozefstraat 64, 75
J.W.Blokpenning 7, 10, 11, 13, 37
Junker, Fa. 143
Kaikoura 200
Kaldenbach, C.J. 20, 79, 199
Kamer van K. & F. 121
Kanaalweg 35
Kandelaar, De 87
Karel X, Koning 195
Karitaatmolensloot 194
Karsdorp, B. 117
Kartuizerklooster 39, 45, 49
Keizershof, Vinexlocatie 187
Kerkelijke Staat 56, 57
Kerkpolder, Zwembad 15
Kerkrade 27
Kethelpoort 81, 83
Keulen 58
Kingston-upon-Thames 26
Klaas Engelbrechtspolder 186
Klapwijkseweg 187
Klein Breteler, J.J.A.H. 12
Kleveringpad 193
Kleveringweg 193
Klinkenberg, J.C.K. 165
Klis, De 23
Klumperman, Jan 25
Klumpp, Anna M.C. 102
Knuijst, Hendrik van der 105
Knuyt, Maria de 94
Koeberg, Frederik L. 115
Koelstra, J. 7, 11, 12, 159, 161
Koelstra-van der Struif, J. 7, 12, 159, 161
Koetsier, Cees 146
Kolk 79-84, 87, 96, 97
Konijnenburg, Willem van 13
Koning, W.M. de 197
Koningsveld, Klooster 22 55, 56, 179
Koolschijn, Fa. 181
Koop, M.E.H. 197
Koopman, J.F.H. 110
Koornbeurs 8
Koornmarkt 27, 32, 55, 181-183
Koppen, P.A. van 8, 25
Kortsjnoi, Viktor 18
Kreuger, F.H. 13
Krieger, J. 27
Krogt, P.C.J. van der 8, 11, 12, 43, 193, 199
Kröller-Müller Museum 172
Kromme Wetering 127
Kruisstraat 23, 34
Kruithuis 20
Kruize-Flohill, Mw. 29
Kruizinga, Chris 34
Kunst- & Antiekmarkt 24
Kunz, G.G. 7, 53
Kuyper, Bubb 171
Kuypers, Fa. 143
Kuyperwijk 193
La Salette, O.L.V. van 196
Laga, Roeiver. 23
Lage Abtswoudsepolder 186
Lakengracht 186
Lambert van Meerten, Museum 166
Lange Geer 138
Lange Kleiweg 131
Langerveld, Sophia M. 132
Langerwehe 180, 190
Larochefoucauld, Sosthène de 195
Latijnse School 175
Laurentius, Theo 21
Laurentiusschool 20
Lausberg, Fam. 101, 102, 105, 112, 121

Lausberg, Johan A. 104, 113-115, 117, 118, 120, 121
Lausberg, Margaretha W. 104
Lausberg, Matthias 102, 104, 112, 114, 116, 121
Lausberg, Philipp J.H. 112, 113, 118
Le Comteprijs 7, 8, 11, 12, 155-161, 198
Leerdam 114, 120
Leermeesterprijs 29
Leeuwen, A.S.A. van 197
Leeuwen, Ch. van 9
Leeuwen, H.W. van 8
Leeuwen, W.A.G. van 8, 10, 197
Legermuseum 19, 27
Leiden 37, 40, 87, 149, 198, 200
Leidschendam 132
Leupen-van den Bosch, W.J.B.I. 7
Leur, J.L.W. van 13
Liégeard 196
Lilian, Salomon 168, 169
Linz 17
Lodewijk XVII 196
Lodewijk XVIII, Koning 195
Loef, J.J. van 7
Loevestein 167
Lokin, D.A.C. 13
Londen 25, 63
Look West 187
Loomeijer, F. 96-98
Loosduinen 54
Louis-Philippe, Koning 195
Lourens, C.E. 197
Lucht- & Ruimtevaartlab., Nat. 23
Luchtvaart- & R.techn, Gebouw 32
Lundahl, Nina 31
Lutz, Joris 33
Lutz, Luc 32
Lutz, Pieter 32
Lutz, Ton 32
Lyon 57, 58
Maas, De 82, 189
Maas, P.A. 131
Maasland 45, 176, 188
Maassluis 97
Maastricht 117, 120
MAB 34
Macalester Loup, Glasblazerij 105, 106
Machteld van Brandenburg 58
Mahler, M. 15, 20, 197
Makkum 105
Mandele, H.P. van der 108
Mandele, J.E. van der 108
Manifestatie Hist. Interieur, St. 28
Mannheim 145
Maria van Jessekerk 59, 62, 77, 78
Mariënweerd, Klooster 55
Marken, J.C. van 123
Markt 16, 24, 25, 27, 29, 34, 61-63, 76, 99, 167, 176-179
Martin, Thomas 195, 196
Mauduit, Mme 196
Mauritshuis 80, 97
Maximin Giraud 196
Mechelen, Herberg 62, 76
Meeder, J.F. 107
Meer, M.A. van der 8
Meeuwis, A.H.J. 22
Meeuwis, G.A. 11, 155, 157
Meeuwis-Schiechtl, Evi 157
Meilink-Hoedemaker, L.J. 34
Melchers, L.J.M. 34
Mensert BV, Gebr. 135-146
Mensert, Adriaan 138, 146
Mensert, Cornelis, 146
Mensert, Gerrit 138, 146
Mensert, Jan 138, 144, 146
Mensert, Joanne 136
Mensert, Karel 146
Mensert, Pieter 138, 146
Mensert, Willem 138-140, 143, 144, 146
Merkus, P. 108, 109
Merkx-van Treuren, Mw. 23
Meter Hagg, J.A. 5
Metropolitan Mus. 18
Meuleman, A. 197
Middelburg 51, 165
Midden-Delfland 30
Midi, Jeu de boulesver. 29
Mierlo, J.F. van 7
Milhado, Albert 26
Millenerpoort, De 26
Ministersbuurt 193
Moerman, J.W. 13
Molenpoort 61-68, 70-72, 75, 77
Monnickendam 198
Montessorischool 19
Montmorency, Mathieu de 195
Mooi Weer Spelen 24
Mooij, J. 22
Moor, Wed. 77

Moordrecht 118
Muijsson, Jacob 132
Mulisch, Harry 19
München 22
Muntmuseum 34
Museon 34
Naaldwijk 186
Napoleon I, Keizer 195
Nater, Matthijs 132
Naundorff, Karl W. 195, 196
Nederlandche Ver. v. G.&A. werkers 115, 117
Nederlandsch Verb. v. Vakver. 115
Nederlandse Gen. Ver.198
Nederlandse Kabelfabriek 198
New York 18, 25
NGSF 27, 123
Nierop, Henk van 24
Nieuwe Kerk 13, 20, 27, 34, 62, 63, 93, 99, 127, 170, 171
Nieuwe Plantage 14, 22
Nieuwe Raamstraat 186
Nieuwstraat 128
Nieuw-Zeeland 200
Nijhof, H.P. 197
Nijland, Dirk 171
Nijmegen 198
Nijs, Fotoburo Fred 5, 11, 17, 21, 172
Noordeinde 127
Noordeinde van Delfgauw 194
Noordeindseweg 194
Noord-Holland 58
Noort, M. van 165, 199
Nootdorp 20, 26, 30, 105
Norbertijnen 55
Nostradamus 196
Nusantara, Museum 13, 21
Nyfer, Econ. Ond.inst. 26
Oegstgeest 143
Oel, J. van 7
Olde, Johanna 127, 132
Oliefabriek Calvé 101, 141, 171
Olivarius 196
Olofsbuurt 16
Onderlinge Glasbl.ver. 114, 115
Oorschot, H.M.C.M. van 15, 16, 20, 23, 24, 29, 31-34, 197
Oorschot, Kayleigh van 20, 21
Oorschot-Warwick, A. van 15, 16
Oostblok 194
Oosten, M. 23, 25, 197
Oosterbaan, D.P. 53, 55
Oosterhout 200
Oosterse Markt 28
Oosterstraat 31
Oost-Indisch Huis 81, 82
Oost-Indisch Pakhuis 81, 82
Openbare Bibliotheek 23
OpMaat, Arch.bur. 17
Oppen 102
Oranjeboom, Molen De 125-132
Orff, Carl 22
Orie-Suhr, Els 161
Ormeling, F.J. 43, 199
Orval, Abdij van 196
Osaka 13
Otrante, Werdin d' 196
Otto I, Hertog 58
Oude & Nieuwe Gasthuis 39, 44-47, 49, 53-58
Oude Delft 11-14, 20, 27, 32, 82, 83, 155-159, 168, 169, 175
Oude Kerk 17, 32, 167
Oude Langendijk 9, 31, 61, 63-65, 67-69, 75
Oude Steen 178
Oudelaanmolensloot 194
Oudemanhuissteeg 62
Oudh. Werkgem. Delft 7
Overduin, Pieter 170
Overschie 45, 127
Overslagmolensloot 194
Owens 112, 115
Oyen, Cor van 149
Oyen, Jan van 149
Oyen, Ton van 149-152
Paardenmarkt 28
Paffrath 188, 190
Papegaaai, Brouwerij De 82
Papenhoek 61-63, 66, 67
Papenstraat 26, 131
Papsouwse Zuidmolensloot 194
Parijs 159, 195
Paul Tétar van Elven, Museum 13, 19, 21, 28
Peer, A.J.J.M. van 7
Pelgrim, G.A. 108, 109
Pelgrim, P.F. 108, 109
Pelikaan, Huis De 167
Peperstraat 11

Petrie, J.H. 195
Phaff, H.E. 7
Phoenix, Schip De 96
Phoenix, Sociëteit 18, 175
Phoenixgarage 20, 26
Phoenixstraat 14, 175, 194
Phoenixtuin 194
Pierre van Hauwe Musikschule 22
Pieter van Foreest, Stichting 12 157
Pieterse, L.J. 22
Pieterstraat 28, 183-185
Pijnacker 20, 26, 29, 54, 55, 187, 188, 194
Pingsdorf 188, 190
Plein Delftzicht 96
Poelbrug 12, 161
Politiekapel Haaglanden 34
Poot, H.K. 9
Poppink, J.J. 16
Poppink, Ph. 14
Poppink-de Kleer, M. 7
Porceleyne Claeuw, De 125
Porceleyne Fles, De 12, 125, 165
Postkantoor 16
Pötz, Hiltrud 17
Premonstratensers 55, 179
Prez, R.M. de 197
Prieëlle, J. de 20, 26
Prins, A. 24
Prins, Fa. 23, 179, 180
Prins, R. 24
Prinsenhof, Museum Het 9, 13, 16, 18, 21, 24, 28, 31, 32, 53, 99
Projectgroep Delfts Aardewerk 7, 10, 11, 13
Prometheus, Geneal. Ver. 33
Provinciale weg 193
Publiekszaken, Afd. 34
Pulchri Studio 170
Putten 45
Quanjel, E.M.C.J. 8
Raaijmakers, J. 23
Raam 31, 132, 194
Raavens-van Kuijeren, Fam. 24
Rabobank 5
Rademaker, Abr. 56, 61, 65, 67-69, 75
Rademaker, G.J. 108
Raspe, Hendrik 57
Raymakers, B.W. 37, 39, 200
Razac, Baron de 196
Redactiecommissie 7, 8, 198, 199
Reddingsbrigade, Delftse 17
Regout, Petrus 117
Reineveld, Machinefabriek 101
Reineveldbrug 24, 29
Reinier de Graaf Gasthuis 15, 19, 20, 22, 31, 53
Reinier de Graaf Groep 53
Remmerswaal, T. 8
Rensen, J.D. 197
Reppert, Fa. 104
Resen, Pieter 43-51
Rhijn, Pieter van 131
Ricardis, Jonkvrouwe 53-58
Richemont, Baron de 196
Rietveld 14, 31, 32
Rijksarchiefschool 37
Rijksdienst voor Mon.zorg 16, 17, 62, 200
Rijksdienst voor O.B. 198
Rijksmuseum 34
Rijksvoorl.dienst 27
Rijkswaterstaat 18
Rijn , De 141
Rijnders, M. 13
Rijnsburg, Klooster 54
Rijswijk 37, 45
Ringvaartregatta 23
Robbedoezen, De 33
Rode Kruisbuurt 193
Roermond 41
Rogan Med. Systems 15
Rome 56, 58, 159
Roon, Mw. Van 15
Roorda van Eysinga, M.T. 197
Roorda van Eysinga, N.P.H.J. 13, 14
Roos, N. 197
Roos, Molen De 37, 42, 125, 126
Roos, Tegelbakkerij De 125
Ros, Cornelia 114
Rossum, J.C. van 118
Rossum, Johannes van 131
Rotary Club Delft 37, 42
Rotterdam 26, 45, 83, 87, 94, 96, 98, 132, 168, 200
Rotterdamsepoort 79, 81, 84, 87, 92, 127
Rotterdamseweg 22
Rozema, H. 22
Rozemond, A.J.H. 7, 33, 37-42
Ruijven, Pieter Claesz. van 94
Ruiven 194

Ruivense Molensloot 194
Rusland 170
Saarbrücken 104
Saaymans Vader, W.J. 113
Sagar & Co., J. 141
Saint-Hilaire, Mme de 196
Sanderson, Johannes H. 127
Sandt, Hans van der 34
Schans, De 87
Schans, Jan van der 18
Schartman, H.J. 20
Scheepmakerij 87, 91-93
Scheepvaartmuseum, Ned. 90, 91, 93, 96, 97
Schelfhout, Andreas 170
Scherpenisse, A. 118
Schie, De Delftsche 22, 31, 79, 83, 180
Schiedam 110, 118-121
Schiedamsepoort 79, 81-83, 87, 89, 94, 96, 97, 99, 127
Schieleven, Buitenplaats 108
Schieweg 23
Schillemans, Sam 172
Schipluiden 20, 30, 63, 186, 187
Schipper, Fa. 137
Schmidt, Annie M.G. 23
Schneider, Cynthia 24
Schoolpoort 127
Schoonhoven, Jan 172
Schouten, P. 77, 131
Schrumpf, Joh. 112
Schuttersveld 194
Scouting Paulus 17
Septimius Severus, Keizer 180
Severin, Fa. 110
Shanghai 33
Sicilië 56
Siegburg 180, 190
Sikking, Thijs 29, 34
Silentium, Loge 13, 20
Sino-Europe TTC 33
Sint Agathaklooster 159
Sint Agathaplein 28
Sint Gerlach, Landgoed 200
Sint Hippolytuskapel 13, 20
Sint Hiëronymusdal 175, 176
Sint Stanislascollege 152
Sint Jorispad 193
Sint Jozef 77
Sint Jozefkerk 61, 78
Sint Nicolaas 33
Sint Stanislascollege 33
Sittard 26
Slange, Brouwerij De 169
Sluis, Donkere 88
Sluyterman, Th.K.L. 24
Smal, Gerrit
Smit, G.A. 140
Snijders, R.F. 22
Soesterberg 27
Solar Challenge prijs 33
Sonjé, Jan 19
Sotheby's 166, 167, 171-173
Sovjet-Unie 18
Spaarndam 88
Spangen 45
Spangenberg, Fa. G. 145
Spanje 180
Spies, F. 7
Staalweg 194
Stadhuis 22, 31, 33, 34, 62, 99, 178
Stadskantoor 194
Stadskolk 79
Staedman, Philip 76
Stalpart van der Wiele, J. 9
Stationsplein 33
Staveren, T.O. van 14
Steckmolen, De 125, 126
Steen, Eva 169
Steen, Jan 168, 169
Steen, Thadeus 169
Steen, E.J. van der 5, 175, 200
Steffen-Hoogendoorn, W.C. 197
Sterringa, A.M.G. 8
Stockum, Fa. Van 169, 170
Stompe Toren, Huis De 63
Stork, Fa. 23
Storms, Martijn 44, 50
Straatsburg 29
Strikkade 187
Stromboli, Pizzeria 16
Struif, J. van der
Struijk, A.J.J. 125, 200
Struijk, Anna 128
Struijk, Everdina P. 127
Struijk, Lodewijk J. 127, 132
Struijk, Martinus 127
Struijk, Nicolaas 127-132
Struijk, Nicolaas M. 127
Sweelinck, Jan P.zn 27

Tak, Arch.bureau 161
Takens, F. 15
Tanthof West 31
Taptoe Delft 29, 30
Techniek Museum 24, 25, 33
Teding van Berkhout, Fam. 104
Temminck Groll, C.L. 200
Tempeliers 13
Terneuzen 18
Terpstra, Erica 31
Tétar van Elven, Paul 13, 19, 21, 28
Thijsse, L. 13, 19
Thijssevaart 194
Thins, Jan Geensz. 61
Thins, Maria 61-63, 65, 69, 71, 73, 77
Tholen 45
Tiel 18
Tienstra, M. 197
Tongeren, A.J.F. van 197
Torenstra, J.P. 197
Trimmerspad 194
TU Delft 15, 23, 32, 33, 136, 186, 199, 200
Uitvoerend Bewind 105
United Glassworks 120, 121
Utrecht 34, 44, 49, 55, 139, 151, 199
Valk, Corné van der 24
Vallensispad 194
Vallensisstraat 194
Van Alkemadestraat 193
Van den Broekweg 194
Van der Broekweg 194
Van der Dussenweg 193
Van der Mandelezaal 28
Van der Mastenstraat 19, 181
Van Deventer's Glasfabr. 101, 104, 106, 110-112, 116, 118-120
Vecht, De 141
Veeger-van Diepen, L.A.J. 14
Veen, K. ter 13
Veen, Not. J. van 68, 72
Veerkaai 87
Velde, G.J. ten 114, 115
Velde, Gregorius van der 61
Velden, Maria van der 127, 132
Vera 24
Verderop, Café 22, 25
Vereenigde Glasfabr. N.V. 120, 121
Vereenigde Glasfabr. Leerdam 120
Verhoeven, G. 7, 9, 20, 42
Vermeer, Johannes 13, 18, 20, 25, 60-99, 199
Versailles 195
Verschuyl, M.A. 7, 8
Verwersdijk 137, 139, 170
Veste, Theater De 16, 30, 33, 34
Veur 132
Vezel &c Centrum 23
Vis, J.P.P.M. 197
Vis, Jacob van der 132
Visser, P.C. 7
Vlaardingen 27, 122
Vlamingstraat 31, 61, 132
Vlekke, J.L.M. 197
Vliegende Vos, Herberg De 62
Vliet, Delftsche 101, 105
VOC 13, 23, 41, 81, 82, 90, 94, 96
VOC Delft 2002, St. 8
Vogel, Els 32
Voldersgracht 62, 178, 179
Volkshuisvesting, Woningbouwver. 118
Voltaweg 23
Voogd, N. de 23, 32
Voorburg 53
Voordijkshoorn 193
Voorne 45
Voorstraat 12, 27, 137, 159-161, 194
Voorwaarts, IJsclub De 15
Vosmaer, Daniël 93, 99
Vossemeer 45, 48, 49
Voys, Theodatus de 106, 107
Vreede, C.D. 108, 109
Vrienden Prinsenhof, Ver. 9
Vries, Fa. De 138
Vrije Akademie 32
Vrijenban 101, 102, 113, 118, 121
Vrijenban, Betonfabriek 140
Vrijenhoek, Ary 127
Vrijer, Richard de 12, 20, 157, 159
Vroom, F.N. 8, 14
Vroome, Bas de 27
VVV Delft 8, 27, 63
Waal, De 141
Waaijer, J. 138
Wagemans, Tom 24
Wagenaar, Fam. 15
Wakker, K. 29
Waldorp, Antonie 130
Waller, F.G. 101, 109-111
Walsum, G.E. van 7

Walsum, H.V. van 136
Walsum-Kieft, G.D. van 7, 9
Walsum-Quispel, J.M. van 7
Warffemius, A.A.M. 61, 200
Wateringen 45
Wateringsepoort 131
Wees- & Oude M.huis, R.K. 77
Westerkwartier 16, 26
Westerlee 188
West-Friesland 58
Weve, W.F. 8, 11, 25, 155, 181, 200
WIC 23, 41
Wiel, G. van der 27
Wiel, K. van der 12
Wiertz, Anna M. 102, 114, 121
Wijbenga, D. 7
Wijnhaven 27
Wijs-Kamp, J.M. de 7
Wilhelmina, Koningin 13
Willebroek, Kanaal van 97
Willem van Oranje, Prins 15, 20, 24, 159, 180
Willem de Voogd 54
Willem I, Graaf 54
Willem I, Koning 125
Willem II, Graaf 54, 179
Willem-Alexander, Prins 18, 32
Willemse, Cementfabr. 179, 180
Willigen, A. van 117
Wind, T. de 117
Wit, J.P. de 197
Witmont, Herman 21
Witsen, Nic. 90, 97
Wittebol, H.G. 110
Woerden-Bouwmeester, H.C. van 16
Wolfenbüttel 50
Wolstraat 186
Worp, C. 101, 109-112, 115
Woude van Alkemade, Floris van 193
Woudt, 't 187
Woudsepolder 187
Württemberg 102
Wurtz, J.A. 118
Yk, Corn. van 92
Ypenburg 16, 25
Ypenburgse Poort, De 19
Zalwin Hotelgroep 26
Zeeland 44, 51, 165
Zeist 15
Ziegler, P.A. 15
Zijthof, Dirkje 132
Zorreguieta, Máxima 24, 32
Zuideinde 79, 82, 94
Zuidersteeg 138
Zuiderstraat 34, 132
Zuiderwijk, J.W. 10, 22
Zuid-Holland 22, 23, 107, 113, 116, 117, 139
Zuidpoortgebied 34
Zuidwal 34
Zuidwolde 142
Zwaben 56
Zwang, H. 118
Zweekhorst-de Rooij, L.C.A. 197
Zwennis, W.C.M. 7, 10, 14
Zwennis-de Vries, B. 10

Index van adverteerders

Bender porselein en aardewerk 191
Visrestaurant Den Blaeuwen Snoeck 147
De Bruyn & Mouthaan Makelaardij O.G. 164
Hoogheemraadschap van Delfland 162-163
De Deughsaeme Waer broodjes en catering 148
Drogisterij J.W.Elsenaar 100
Interieur Decor Stijlvol Wonen 213
Elektrotechnisch bureau Van Kapel bv 133
Kleyweg's Stads-Koffyhuis 59
Van der Leeuw Optiek 154
Legermuseum 124
Fotobureau Fred Nijs 78
Naaborg Bouwbedrijf BV 196
Boekhandel Paagman 192
Rabobank Delflanden 174
Koos Rozenburg Antiquiteiten 36
Schols en 't Hart Grafmonumenten 134
Talens Foto Video 52
Drukkerij Vis Offset 42
Van Witteloostuijn projekt/woninginrichting 153

Maak van uw woonhuis een droomhuis...

Het Interieur Decor Adviesplan : in 5 stappen op weg naar uw compleet nieuwe interieur.

1. *U brengt een bezoek aan onze winkel of nodigt één van onze interieurstylistes bij u thuis uit.*
2. *Samen bekijken wij onze unieke show-presentaties met diverse kleur- en combinatiemogelijkheden.*
3. *Zodra uw wensen bekend zijn, beginnen wij met adviseren.*
4. *Aan de hand van bouwtekeningen kunnen wij schetsontwerpen maken en kleur-collages samenstellen. Op basis hiervan maken wij voor u een offerte.*
5. *De laatste en mooiste stap, wij gaan het helemaal voor u maken!*

Openingstijden:
maandag gesloten
dinsdag t/m vrijdag
9.00 - 17.30
vrijdagavond
19.00-21.00
zaterdag
10.00-17.00
buiten openingstijden
op afspraak

STIJL & KLASSE

INTERIEUR DECOR

Stijlvol Wonen

Binnenwatersloot 9 - 13, 2611 BJ Delft. Tel. 015 - 214 19 90. www.interieur-decor.nl

P
GRATIS
PARKEREN
tegen inlevering
van deze
advertentie

Activiteiten

Om de belangstelling voor de geschiedenis van Delft te vergroten en te stimuleren ontplooit de Historische Vereniging Delfia Batavorum, opgericht in 1935, verschillende activiteiten.

De vereniging brengt een **jaarboek** uit met vaste rubrieken en historische artikelen. De leden ontvangen het jaarboek zonder extra kosten.

De vereniging kent de **J.W. Blokpenning** toe aan een persoon of instelling die zich bijzonder verdienstelijke heeft gemaakt voor het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Delft.

Het **Delfia Batavorumfonds** subsidieert projecten, zoals onderzoeken en historische publicaties die betrekking hebben op Delft.

De vereniging reikt jaarlijks de **Le Comteprijs** uit aan een verfraaiing van het Delftse stadsbeeld.

De Commissie **Behoud Stadsschoon** waakt voor het behoud en het herstel van cultureel erfgoed in Delft.

Gemiddeld acht keer per jaar verzorgt de vereniging een **lezing** over veelal specifiek Delftse thema's.

Jaarlijks organiseert de vereniging enkele **excursies,** waarvan minstens één buiten Delft.

De vereniging houdt leden op de hoogte van deze activiteiten door middel van een **nieuwsbrief.**

Lid worden

U kunt het werk van de Historische Vereniging Delfia Batavorum steunen door lid te worden. U levert daarmee een bijdrage aan het behoud van het historische erfgoed in Delft. Bovendien kunt U dan deelnemen aan de activiteiten van de vereniging. Aanmelden kan bij het secretariaat: **Delfia Batavorum, Pater Doumenstraat 9, 2286 PP Rijswijk.**

ontwerp Pieter van Koppen